

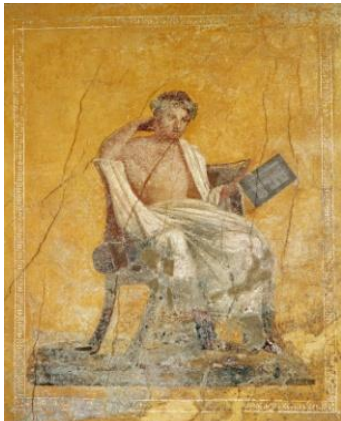


ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ Α΄ ΚΥΚΛΟΥ ΠΜΣ «ΚΛΑΣΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»
(ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ)

Αγγελική Πανταζή (Α. Μ. 1016)



Μένανδρος, τοιχογραφία
από την Οικία του Μενάνδρου στην Πομπηία

Menander magis orator:

η πρόσληψη του Μενάνδρου
και η ρητορική παιδεία
κατά την πρώιμη αυτοκρατορική περίοδο

Τριμελής επιτροπή

ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΥ ΣΟΦΙΑ (Επόπτρια), Αναπλ. Καθηγήτρια Λατινικής Φιλολογίας

ΚΑΡΑΔΗΜΑΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, Αναπλ. Καθηγητής Αρχ. Ελληνικής Φιλολογίας

ΚΑΡΛΑ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ, Επικ. Καθηγήτρια Αρχ. Ελληνικής Φιλολογίας

Αθήνα 2018

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες.....	5
Εισαγωγή.....	6
1. Η ηθική θεματολογία και οι γνώμες του Μενάνδρου στη ρητορική εκπαίδευση	11
1.1 Η ηθική και διδακτική διάσταση των κωμωδιών του Μενάνδρου και ο ρόλος των γνωμικών.....	12
1.2. Η εκπαιδευτική αξία των μενάνδρειων γνωμικών	28
1.3. Η ρητορική πρόσληψη των μενάνδρειων γνωμικών	33
2. Οι μενάνδρειοι χαρακτήρες ως παράδειγμα ρητορικής <i>ήθοποιίας</i>	37
2.1 Η πολυσημία του <i>ήθους</i>	37
2.2 Ο ρόλος του Μενάνδρου στη ρητορική άσκηση της <i>ήθοποιίας</i>	42
2.3. Ο ρόλος του Μενάνδρου στις <i>declamationes</i>	45
2.4 Η μενάνδρεια αληθοφάνεια και η επίτευξη της <i>ήθοποιίας</i>	48
3. Ο Μένανδρος ως απαράμιλλο πρότυπο ύφους	56
3.1 Η υφολογική αρετή του <i>πρέποντος</i> στον Μένανδρο.....	56
3.2. Οι μενάνδρειες υφολογικές αρετές της <i>ορθότητας, σαφήνειας και κόσμησης</i>	63
3.3. Οι μορφές του <i>ύφους</i> (<i>dicendi genera sive orationum formae</i>) στον Μένανδρο	70
3.4 Η υφολογική <i>μίμησις</i> και <i>εὔρεσις</i> στον Μένανδρο	73
4. Η αξιοποίηση της φιλοσοφικής διάστασης του Μενάνδρου	78
4.1 Το φιλοσοφικό περιεχόμενο των κωμωδιών του Μενάνδρου.....	78
4.2 Η φιλοσοφική διάσταση του μενάνδρειου ύφους	86
5. Το εκλεπτυσμένο χιούμορ του Μενάνδρου και η ρητορική του πρόσληψη.....	88
Συμπεράσματα	94
Βιβλιογραφία	98

Ευχαριστίες

Με την ολοκλήρωση των μεταπτυχιακών μου σπουδών στον Τομέα Κλασικής Φιλολογίας στο ΕΚΠΑ (2015-2017), ευχαριστώ θερμά την Καθηγήτριά μου Λατινικής Φιλολογίας, κ. Σοφία Γεωργακοπούλου, για την υπόδειξη του θέματος της διπλωματικής μου εργασίας, την υποστήριξη και την καθοδήγηση καθ'όλη τη διάρκεια εκπόνησης αυτής της μελέτης. Με επιμονή και προσήλωση με καθοδήγησε στη θεωρητική τεκμηρίωση και τη διάρθρωση της εργασίας μου, με αποτέλεσμα να μου προσφέρει την απαραίτητη εξάρτηση για την περαιτέρω πορεία μου στον επιστημονικό χώρο της Κλασικής Φιλολογίας.

Εκφράζω επίσης τις ευχαριστίες μου στους Καθηγητές μου Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας, κ. Γραμματική Κάρλα και κ. Δημήτριο Καραδήμα, για τη συμμετοχή τους στην τριμελή επιτροπή και τις χρήσιμες υποδείξεις τους. Η φοίτηση στα σεμινάρια τους, προπτυχιακά και μεταπτυχιακά, με ενίσχυσε στην προσπάθειά μου για την επιστημονική μου βελτίωση και την επιτυχή περάτωση των μεταπτυχιακών σπουδών μου.

Εισαγωγή

Στην προσπάθεια να εντοπιστούν τα κοινωνικά και πολιτικά χαρακτηριστικά της πρώιμης αυτοκρατορικής εποχής, του 1^{ου} και 2^{ου} αιώνα μ.Χ., στην οποία ανήκουν τα έργα που θα είναι οι βασικές πηγές για την πρόσληψη του Μενάνδρου και το ρόλο του στη ρητορική παιδεία, παρατηρείται ότι πρόκειται για μια μεταβατική περίοδο που σηματοδοτείται από αλλαγές στο κοινωνικοπολιτικό γίνεσθαι. Σε αυτή την περίοδο, «*οι μορφές πολιτικής δράσης που προϋποθέτουν την ανεξαρτησία, όπως η κήρυξη πολέμου, οι καθεστωτικές αλλαγές ή οι συμμαχίες [...] αποκλείονται*». (Pernot, 2005: 210). Με την αλλαγή του πολιτικού σκηνικού μεταβάλλεται και η ρητορική τέχνη. Οι αρχαίοι συγγραφείς που έζησαν κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου παρατήρησαν και προσπάθησαν να ερμηνεύσουν την αλλαγή που συντελέστηκε στο ρητορικό τομέα, διατυπώνοντας δύο αντιτιθέμενες απόψεις. Άλλοι θεώρησαν ότι η αλλαγή αυτή οδήγησε στην παρακμή της ρητορικής και άλλοι στην αναγέννησή της¹. Ωστόσο, η μεταβολή που πραγματώθηκε αποδίδεται καλύτερα με τον όρο «*αναδιανομή*» ή «*αναδιαμόρφωση*» της ρητορικής. Η κατάλυση της ελευθερίας (*libertas*) και η συνεπακόλουθη αδυναμία εκφώνησης σπουδαίων λόγων ενώπιον του ρωμαϊκού λαού είχε ως αποτέλεσμα την καλλιέργεια και μεγαλύτερη ανάπτυξη της επιδεικτικής και συμβουλευτικής ρητορικής και λιγότερο της δικανικής, σε σύγκριση βέβαια με το παρελθόν και χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η δικανική ρητορική έπαψε να ασκείται. «*Ένας κατάλογος ρητορικών μορφών που ισχύουν στις ελληνικές πόλεις της αυτοκρατορικής περιόδου*» μαρτυρεί ότι εκφωνούνταν «*δικανικοί λόγοι σε δημόσιες δίκες, λόγοι πρέσβων, δημηγορίες ενώπιον της βουλής και της συνέλευσης, προκειμένου να εγκριθούν μέτρα και μεταρρυθμίσεις*» (Pernot, 2005: 211). Αντίστοιχα, οι συμβουλευτικοί και οι επιδεικτικοί λόγοι εκφωνούνται είτε στο πλαίσιο των πολιτικών δραστηριοτήτων σε επίπεδο δήμου είτε σε συμπόσια ενώπιον ενός πεπαιδευμένου κοινού τόσο στην Ελλάδα όσο και στη Ρώμη. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε που τον 2^ο αι. μ.Χ. κυριαρχεί και το κίνημα της Δεύτερης Σοφιστικής², οι εκπρόσωποι της οποίας είναι ρήτορες που παραδίδουν μαθήματα, διορίζονται σε κρατικές έδρες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και εκφωνούν επιδεικτικούς λόγους,

¹ Pernot (2000) 208-210.

² Για την έννοια και τον ορισμό της Δεύτερης Σοφιστικής βλ. Graham (1993) 1-110· Swain (1996) 1-131· Whitmarsh (2005) 3-40, 74-89· Pernot (2017) 253-265.

μετατρέποντας τη ρητορική που παρεχόταν στην εκπαίδευση και σε μέσο ανάδειξης ταλέντων ευγλωττίας των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Συνεπώς, η μεταβολή που σημειώθηκε δεν σημαίνει ούτε παρακμή ούτε αναγέννηση της ρητορικής, αλλά ανάκαμψη³. Το νέο καθεστώς επέφερε μια σειρά μεταρρυθμίσεων και καινοτομιών, με αποτέλεσμα τα είδη της ρητορικής να εξελιχθούν με έναν διαφορετικό τρόπο σε σύγκριση με το παρελθόν και η εξέλιξη αυτή να συμβάλει στην ανανέωση και στην αναδιαμόρφωσή τους.

Αναφορικά με την παρεχόμενη παιδεία της πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου, διαπιστώνεται ότι είναι φορέας κοινωνικών και πνευματικών αξιών, ενώ ταυτόχρονα είναι μέσο εξοικείωσης με τη ρητορική⁴. Εξαιτίας του συγκεκριμένου εκπαιδευτικού προσανατολισμού χρησιμοποιούνται στην εκπαίδευση λογοτεχνικά έργα προγενέστερων συγγραφέων, που εξετάζονται υπό το πρίσμα της ρητορικής, ενώ παράλληλα λειτουργούν και ως φορείς μετάδοσης υψηλών ιδανικών. Έτσι σε ηθικοδιδασκτικά, εκπαιδευτικά αλλά και ρητορικά έργα της αυτοκρατορικής εποχής απαντούν αξιολογικές κρίσεις και γενικότερα επισημάνσεις για συγγραφείς του παρελθόντος, οι οποίοι προβάλλονται ως πρότυπα προς μελέτη και μίμηση⁵.

Μεταξύ των προγενέστερων συγγραφέων, που προτείνονται ως παράδειγμα προς μίμηση στους μαθητευόμενους ρήτορες, περιλαμβάνεται και ο σημαντικότερος εκπρόσωπος της Νέας Κωμωδίας, ο Μένανδρος (c.342-c.290 π.Χ.), του οποίου οι κωμωδίες είναι οι πιο δημοφιλείς στους πεπαιδευμένους της αυτοκρατορικής εποχής και μάλιστα χρησιμοποιούνται ως εργαλείο για τη ρητορική εκπαίδευση και ως πρότυπο *ήθοποιίας* για τους ρήτορες. Η παρούσα μελέτη εστιάζει στην πρόσληψη της ρητορικής τέχνης και της ηθικοδιδασκτικής αξίας του κωμικού Μενάνδρου από συγγραφείς της πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου, που είναι ενεργοί ρήτορες, ρητοροδιδάσκαλοι, θεωρητικοί της ρητορικής ή έχουν αφομοιώσει επιτυχώς τη ρητορική εκπαίδευση της εποχής τους. Πρόκειται για τον Διονύσιο Αλικαρνασσία (c.60 π.Χ. - c.7 μ.Χ.), τον Δημήτριο (c.1^{ος} μ.Χ.) τον Κοϊντιλιανό (c.35-96 μ.Χ.), τον Δίωνα Χρυσόστομο (c.40-c.120 μ.Χ.), τον Πλούταρχο (c.46-c.125 μ.Χ.), τον Επίκτητο (c.50-c.135 μ.Χ.), τον Αίλιο Θέωνα (c.117-c.138 μ.Χ.), τον Αίλιο Αριστεΐδη (117-c.189 μ.Χ.), τον Λουκιανό (c.120-c.180 μ.Χ.), τον Γαληνό (129-c.199 μ.Χ.) και

³ Pernot (2000) 212.

⁴ Connolly (2001) 342.

⁵ Για την ανάπτυξη της λογοτεχνικής κριτικής στις απαρχές της Αυτοκρατορίας, ειδικά με τον Διονύσιο Αλικαρνασσία και τον ψευδο-Λογγίνο, βλ. συνοπτικά Pernot (2000) 213-224.

τον Ερμογένη (c.160-c.225 μ.Χ.). Όπως μαρτυρούν αυτοί οι συγγραφείς, στο πρώτο στάδιο της εκπαίδευσης της εποχής τα μικρά παιδιά μαθαίνουν γνωμικά του Μενάνδρου, ενώ στη συνέχεια υπό την επίβλεψη του γραμματικού οι νέοι αντιγράφουν εκτενέστερα χωρία, τα οποία αξιοποιούν ως πρότυπα για τους λόγους χαρακτήρων που συνθέτουν⁶. Στις ρητορικές σχολές οι μενάνδρειοι χαρακτήρες εκλαμβάνονται ως πρότυπα για τη σύνθεση των *φωνασκιών*, των *declamationes* (επιδεικτικών αντιλογιών ή υποθετικών συμβουλευτικών λόγων), που αποτελούν το τελικό στάδιο της ρητορικής εκπαίδευσης αλλά και την πιο αντιπροσωπευτική ρητορική ικανότητα των λογίων της εποχής⁷. Εκτός όμως από το σχολικό περιβάλλον, οι κωμωδίες του Μενάνδρου λόγω των ηθικών, κωμικών και ρητορικών στοιχείων που διαθέτουν, χρησιμοποιούνται για να θέσουν ηθικά ζητήματα ή και απλώς να διασκεδάσουν την πεπαιδευμένη ελληνορωμαϊκή ελίτ στα συμπόσια. Αυτή, λοιπόν, την πολυδιάστατη πρόσληψη των μενάνδρειων κωμωδιών παρουσιάζουν στα έργα τους οι συγγραφείς της πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου.

Τα βασικά κριτήρια επιλογής αυτών των συγγραφέων είναι ότι εντάσσονται στην πρώιμη αυτοκρατορική περίοδο (1^{ος} αι. μ.Χ. – 2^{ος} αι. μ.Χ.), δηλαδή σε μια εποχή με ευρεία διάδοση του Μενάνδρου, ότι παρέχουν μια πολύπλευρη εικόνα για την αξία του κωμωδιογράφου αναφορικά με τη ρητορική εκπαίδευση και τη ρητορική θεωρία και τεχνική, επειδή τα έργα τους ανήκουν σε διαφορετικά είδη και πραγματεύονται τη ρητορική από διαφορετική οπτική, και τέλος ότι μας δίνουν πληροφορίες για την πρόσληψη του Μενάνδρου τόσο από την ελληνική όσο και από τη ρωμαϊκή σκοπιά, καθώς πρόκειται για Έλληνες και Ρωμαίους συγγραφείς.

Η πρόσληψη των κωμωδιών του Μενάνδρου κατά την αυτοκρατορική εποχή έχει τεθεί στο επίκεντρο αρκετών μελετών, οι οποίες, όμως, δεν προσεγγίζουν με έμφαση το θέμα από την οπτική της ρητορικής και της παιδείας⁸. Ακόμα κι αν γίνονται κάποιες αναφορές στη ρητορική πρόσληψη του Μενάνδρου και στην παιδαγωγική του αξία, αυτές είναι σποραδικές και μεμονωμένες ή εστιάζουν σε έναν αρχαίο συγγραφέα⁹. Η μονογραφία της Nervegna (2013) προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες για το πολιτισμικό πλαίσιο της πρόσληψης του Μενάνδρου και οι Karavas-Vix

⁶ Nocchi (2013) 183-200.

⁷ Nervegna (2013) 202-203.

⁸ Βλ. κυρίως Goldberg (1987) 359-367, Nervegna (2013), καθώς και Karavas – Vix (2014) 183-198, Zanetto (2000) 319-333, Casanova (2005) 105-118, Carrey (2011) 435-458, Hunter (2014) 373-386.

⁹ Βλ. Λιαπής (2002), Di Florio (2004), Φουντουλάκης (2004), Imperio (2004), Casanova (2005), Hunter (2007), Nocchi (2013), Marshall (2015), Μαυριδοπούλου (2015), Ροζάκη (2017a).

(2014) παρέχουν ένα χρήσιμο πανόραμα των συγγραφέων της πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου, οι οποίοι παραπέμπουν στο έργο του Μενάνδρου. Στόχος, λοιπόν, της παρούσας μελέτης είναι να αξιοποιήσει τα έως τώρα ερευνητικά πορίσματα, να τα αναλύσει βάσει της αρχαίας ρητορικής θεωρίας, και να τα συμπληρώσει με αντίστοιχα αποσπάσματα από τις κωμωδίες του Μενάνδρου, προκειμένου να διευρύνει και στο μέτρο του εφικτού να εμβαθύνει την έρευνα σχετικά με την πρόσληψη του Μενάνδρου έως την καμπή του 2^{ου} αι. μ.Χ.

Η εργασία δεν δομείται κατά αρχαίο συγγραφέα, αλλά έχει θεματική ταξινόμηση, διότι έτσι μπορούν να αναδειχθούν σαφέστερα οι αρετές και η ρητορική και εκπαιδευτική αξία που αποδίδουν οι συγγραφείς της πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου στο έργο του Μενάνδρου και στο ρόλο που διαδραματίζει στην παιδεία της εποχής. Συγκεκριμένα, το πρώτο κεφάλαιο πραγματεύεται το ρόλο της ηθικής θεματολογίας και των γνώμων του Μενάνδρου στη ρητορική εκπαίδευση, ενώ το δεύτερο παρουσιάζει την αξία των μενάνδρειων έργων για τη ρητορική *ήθοποιία*. Το τρίτο και τέταρτο κεφάλαιο αφιερώνονται αντίστοιχα στο ύφος του Μενάνδρου και στα φιλοσοφικά στοιχεία που διαθέτει και πώς αυτά αξιολογούνται την εποχή που μας ενδιαφέρει. Τέλος το πέμπτο κεφάλαιο εστιάζει στην αξία του εκλεπτυσμένου χιούμορ της μενάνδρειας κωμωδίας για τη ρητορική της πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου. Η διάταξη των κεφαλαίων είναι φθίνουσα αξιολογική, δηλαδή βασίζεται στον βαθμό σπουδαιότητας που απέδιδαν οι συγγραφείς της εποχής σε καθεμία από τις πτυχές του μενάνδρειου έργου. Τέλος, για την τεκμηρίωση των απόψεων που διατυπώνονται, παρατίθενται τα σημαντικότερα χωρία από τα έργα των συγγραφέων που αναφέρονται στον Μένανδρο, καθώς και σχετικά αποσπάσματα από τις ίδιες τις κωμωδίες του Μενάνδρου.

Για τα παραθέματα από τον Κοϊντιλιανό χρησιμοποιείται η έκδοση του Russell (2001), για τα έργα του Πλουτάρχου, που εμπεριέχονται στα *Ἠθικά*, η έκδοση του Page (1960³) και ειδικότερα για το έργο *Πῶς δεῖ τόν νέον ποιημάτων ἀκούειν* η στερεότυπη έκδοση των Hunter-Russell (2011). Για τα έργα του Λουκιανού χρησιμοποιείται η έκδοση του Page (1959), για τον Δίωνα η έκδοση του Cohoon (1939) και για τον Γαληνό η έκδοση του Kühn (1964-1965²). Επίσης, οι παραπομπές στον Θέωνα γίνονται από την έκδοση των Patillon-Bolognesi (1997), η οποία ακολουθεί την αρίθμηση του Spengel (1966), για τον Ερμογόνη από την έκδοση του Patillon (2009), για τον Δημήτριο από την έκδοση του Gould (1995) και για τον

Διονύσιο τον Αλικαρνασσέα από την έκδοση του Rhys (1910). Τέλος, για τα έργα του Μενάνδρου βασίζομαι στην κριτική έκδοση του Allinson (1921) και σε αυτή του Sandbach (1990). Καθοριστική για την εργασία ήταν η συμβολή της *Ρητορικής* του Αριστοτέλη, η οποία αξιοποιήθηκε ως βάση για την αποσαφήνιση όρων της ρητορικής θεωρίας και για την οποία χρησιμοποιείται η έκδοση του Spengel (1867) και των Dufour-Wartelle (1932).

1. Η ηθική θεματολογία και οι γνώμες του Μενάνδρου στη ρητορική εκπαίδευση

Τα έργα του Μενάνδρου είτε ολοκληρωμένα είτε αποσπασματικά αξιοποιούνται σε όλες τις βαθμίδες της ρητορικής εκπαίδευσης κατά την πρώιμη αυτοκρατορική περίοδο τόσο στη Ρώμη όσο και στην Ανατολή, λόγω της ηθικοδιδασκτικής τους διάστασης και των ρητορικών τους τεχνικών. Οι μαρτυρίες των συγγραφέων δείχνουν ότι ο Μενάνδρος ήταν γνωστός σε ένα ευρύ κοινό και ένας από τους λόγους της διάδοσής του ήταν η ένταξη των έργων του στη ρητορική εκπαίδευση¹⁰. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ότι τα έργα του Μενάνδρου ήταν γνωστά για τον διδακτικό τους χαρακτήρα και αποτελούσαν μέρος της εκπαίδευσης της εποχής, μεταξύ άλλων¹¹, αποτελεί μια αναφορά στον Μενάνδρο από τον Αίλιο Αριστείδη, έναν από τους εκπροσώπους της Δεύτερης Σοφιστικής, που τοποθετείται στα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ.¹². Στο έργο του *Τερωί Λόγοι* ο Αριστείδης παρουσιάζει ένα όνειρο που είδε, όταν δεν μπορούσε να αποφασίσει εάν έπρεπε ή όχι να πάει στην Πέργαμο. Ονειρεύτηκε ότι κάποιος που ερχόταν από τις Αδριανού θήρες¹³ του έφερε ένα βιβλίο του Μενάνδρου (47.51.= Men. test. 111 K-A: *ἐδόκουν ἀπὸ Ἀδριανοῦ θήρας τινὰ ἔλθειν, βιβλίον τι κομίζοντα τῶν Μενάνδρου*). Επειδή το όνειρο αυτό συμπίπτει με το διάστημα που ο Αριστείδης δίσταζε να ταξιδέψει στην Πέργαμο, θεώρησε ότι ο Θεός του έστειλε μήνυμα να μην ταξιδέψει, αφού ερμήνευσε ως λογοπαίγνιο το όνομα του Μενάνδρου, το οποίο αν αναλυθεί παραπέμπει στη φράση *μένειν τον ἄνδρα*. Ο Αριστείδης καταγόταν πιθανότατα από τις Αδριανού θήρες και είχε λάβει εκεί τη ρητορική εκπαίδευση της εποχής του. Επομένως, επειδή το βιβλίο που ονειρεύτηκε ήταν του Μενάνδρου που παραπέμπει στην παιδική του ηλικία, φαίνεται ότι τα έργα του Μενάνδρου με τη μορφή μάλιστα σχολικού εγχειριδίου ήταν μέρος της εκπαίδευσής του¹⁴. Εκτός, όμως, από αυτό, φαίνεται ότι ο Μενάνδρος ήταν ιδιαίτερα

¹⁰Φουντουλάκης (2004) 19-48· Nervegna (2013) 1-8, 201-251.

¹¹Για τον Γαληνό βλ. Karavas– Vix (2014²) 184-185. Για τον Λουκιανό βλ. Karavas– Vix (2014²) 188-189.

¹²Karavas– Vix (2014²) 190.

¹³ Οι Αδριανού θήρες ήταν τοποθεσία της Μυσίας, εκεί όπου σήμερα βρίσκεται το Balıkesir της Τουρκίας. Βλ. Walker (2005) 43.

¹⁴Karavas– Vix (2014²) 190· ο Αίλιος Αριστείδης παραπέμπει στα έργα του Μενάνδρου είτε με σαφείς αναφορές στο όνομά του είτε υπαινικτικά, χρησιμοποιώντας λέξεις-κλειδιά που προέρχονται από μενάνδρεια έργα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η φράση *παρελήρησεν ἐπὶ τῆς μύλης* στο έργο *Πρὸς Πλάτωνα ὑπὲρ ῥητορικῆς* (I.237). Σύμφωνα με τον Καραδήμα (2016, 446-447), που υιοθετεί την πρώτη ερμηνεία από αυτές που παραδίδουν τα αρχαία σχόλια (*Μανίας τινὸς οὔτω*

οικείος στους πεπαιδευμένους του 2^{ου} αι. μ.Χ., καθώς τα έργα του Αριστείδη απευθύνονταν στην ανώτερη κοινωνική τάξη των πολιτών, οι οποίοι είχαν διαβάσει Μένανδρο ήδη από τη σχολική τους ηλικία.

1.1 Η ηθική και διδακτική διάσταση των κωμωδιών του Μενάνδρου και ο ρόλος των γνωμικών

Οι συγγραφείς της πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου, που διαβάζουν και θαυμάζουν τον Μένανδρο, εστιάζουν πρωτίστως στις διδακτικές πτυχές του έργου του και στην ηθική του επιρροή. Άλλωστε το βιωφελές περιεχόμενο και οι πολυάριθμες γνώμες¹⁵ που αποδίδονται στον Μένανδρο υποδεικνύουν τον παραινετικό και διδακτικό χαρακτήρα των κωμωδιών του¹⁶. Σε αυτό το υποκεφάλαιο θα μελετήσουμε σχετικά χωρία από τον Κοϊντιλιανό, τον Δίωνα, τον Πλούταρχο, τον Αίλιο Αριστείδη και τον Λουκιανό.

Ο Κοϊντιλιανός ήδη στο πρώτο βιβλίο της *Institutio Oratoria*, τονίζει τον ηθικοδιδασκτικό χαρακτήρα των μενάνδρειων κωμωδιών. Για να γίνει κατανοητή η πρόσληψη του Μενάνδρου από τον ρητοροδιδάσκαλο πρέπει να αντιληφθεί κανείς την άποψη του Κοϊντιλιανού για τη σχέση ηθικής και ρητορικής. Ο Κοϊντιλιανός ορίζει τη ρητορική ως *τέχνη της καλής ομιλίας* (Quint. *Inst. Or.* 3.3.12.: *Nam bene dicere est oratoris, rhetorice tamen erit bene dicendi scientia: vel ut alli putant artificis est persuadere, vis autem persuadendi artis. Ita invenire quidem et disponere oratoris, inventio autem et dispositio rhetorices propria videri potest*). Ο ορισμός αυτός προβάλλει τη σύνδεση της ηθικής με τη ρητορική, θέμα που αναπτύσσεται κυρίως στο πρώτο και στο τελευταίο βιβλίο του έργου του, ενώ παράλληλα φανερώνει την άποψη του Κοϊντιλιανού ότι η αληθινή ρητορική είναι αρετή και όχι απλώς μια τέχνη πειθούς. Ολόκληρο το έργο του Κοϊντιλιανού διαπνέεται από το ευρύτερο όραμά του, που δεν είναι άλλο από αυτό της διαμόρφωσης του ιδανικού ρήτορα¹⁷. Ο ιδανικός ρήτορας για τον Κοϊντιλιανό δεν είναι αυτός που είναι

καλουμένης εί σαχθείσης ὑπὸ Μενάνδρου ἐν μυλῶνι δεδεμένης καὶ φλυαρούσης) ο Αριστείδης παραπέμπει σε χαμένο έργο του Μενάνδρου.

¹⁵ Οι γνώμες που αποδίδονται στον Μένανδρο απαντούν σε βυζαντινούς κώδικες, που χρονολογούνται από τον 13ο έως και τον 16ο αιώνα, αλλά προέρχονται από παλαιότερα γνωμολόγια. Για την έκδοση των γνωμών του Μενάνδρου βλ. Jäkel (1964) 33-83.

¹⁶ Φουντουλάκης (2004) 20.

¹⁷ Winterbottom (2000) 321-332.

εξειδικευμένος σε όλους τους ρητορικούς μηχανισμούς, αλλά είναι ένας *vir bonus*, που έχει ευρεία γνώση λογοτεχνίας, φιλοσοφίας και γενικότερα διακρίνεται για την παιδεία του, διαθέτει από τη φύση του υψηλό ηθικό φρόνημα και θέτει όλα αυτά τα προσόντα στην υπηρεσία της κοινωνίας, μέσω της επιτυχημένης άσκησης της ρητορικής στο δημόσιο βίο¹⁸ (Quint. *Inst. Orat.* 12.1.25-26: *sed virum cum ingenii natura praestantem, tum vero tot pulcherrimas artis penitus mente complexum, datum tandem rebus humanis, qualem nulla antea vetustas cognoverit, singularem perfectumque undique, optima sentientem optimeque dicentem. In hoc quota pars erit quod aut innocentis tuebitur aut improborum scelera compescet aut in pecuniariis quaestionibus veritati contra calumniam aderit? Summus ille quidem in his quoque operibus fuerit, sed maioribus clarius elucebit, cum regenda senatus consilia et popularis error ad meliora ducendus*).

Γι' αυτό το λόγο το είδος της ρητορικής που μελετά στο έργο του έχει δύο όψεις: η πρώτη είναι η καλύτερη δυνατή ρητορική, που μπορεί να εφαρμοστεί από τεχνική άποψη και η άλλη είναι μια ιδεατή μορφή ρητορικής, που προτείνεται για να κυριαρχήσει στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα, με σκοπό την προώθηση μιας καινούριας μορφής ρήτορα, του *Ρωμαίου σοφού*, που θα είναι κατάλληλος ως πολιτικός ηγέτης λόγω της ηθικής του ανωτερότητας και της δύναμης πειθούς που θα διαθέτει (12.2.7: *Nam quis philosophorum aut in iudiciis frequens aut clarus in contionibus fuit? Quis denique in ipsa quam maxime plerique praecipiant rei publicae administratione versatus est? Atqui ego illum quem instituo Romanum quendam velim esse sapientem, qui non secretis disputationibus sed rerum experimentis atque operibus vere civilem virum exhibeat*)¹⁹. Στο σκοπό αυτό μπορούν να ανταποκριθούν απολύτως οι κωμωδίες του Μενάνδρου, γι' αυτό και ο Κοϊντιλιανός προτείνει να αποτελούν ένα από τα αντικείμενα διδασκαλίας, ήδη στο πρώτο βιβλίο της *Institutio oratoria*, αφιερωμένο στο πρώτο στάδιο της εκπαίδευσης των μικρών αγοριών, η οποία πρέπει να περιλαμβάνει την ανάγνωση αποσπασμάτων από εύληπτα ποιητικά έργα. Σύμφωνα με τον Κοϊντιλιανό, τα επιλεγθέντα αποσπάσματα πρέπει να χαρακτηρίζονται από ηθικοδιδασκτικό πνεύμα, ώστε να τροφοδοτούν τη σκέψη και να αναπτύσσουν τον εύπλαστο χαρακτήρα των παιδιών με πρότυπα, που θα τα οδηγήσουν στη διαμόρφωση μιας ηθικής προσωπικότητας. Έπειτα από αυτές τις

¹⁸ López (2007) 309.

¹⁹ López (2007) 321· Citroni (2006) 9-14.

αρχές, δηλώνει απερίφραστα ότι τα έργα του Μενάνδρου είναι τα πιο κατάλληλα για την ηθική καθοδήγηση των παιδιών:

Quint. *Inst. Or.* 1.8.8.: ... *nam cum mores in tuto fuerint, inter praecipua legenda erint. De Menandro loquor, nec tamen excluserim alios: nam Latini quoque auctores adferent utilitatis aliquid; sed pueris quae maxime ingenium alant atque animum augeant praelegenda.*

Μτφρ.²⁰: «Πράγματι, όταν η ηθική ακεραιότητα (των παιδιών) σταθεροποιηθεί, (η κωμωδία) είναι ένα από τα βασικά αντικείμενα που πρέπει να μελετώνται. Εννοώ, βέβαια, τον Μένανδρο, χωρίς ωστόσο να αποκλείω άλλους. Γιατί και οι Λατίνοι συγγραφείς φαίνονται χρήσιμοι για άλλους· αλλά όσον αφορά στα παιδιά, (τα κείμενα) που πρέπει να διαβάζουν είναι εκείνα, τα οποία στον μεγαλύτερο βαθμό τροφοδοτούν τη φυσική τους κλίση και αναπτύσσουν το νου τους».

Ο Μένανδρος διαθέτει πλήθος ηθικών χαρακτηριστικών που αποδίδονται με τρόπο ευχάριστο, απλό και κατανοητό, με αποτέλεσμα να είναι ιδανικός για την ηθική διαπαιδαγώγηση του μελλοντικού ρήτορα και τη μετέπειτα εξέλιξή του σε *vir bonus*. Στο πρώτο στάδιο της εκπαίδευσης ανήκει, όπως θα αναφερθεί αναλυτικότερα στη συνέχεια²¹ και η αντιγραφή στίχων, οι οποίοι σύμφωνα με τον Κοϊντιλιανό θα πρέπει να περιέχουν διδακτικές *sententiae* (γνώμες, αποφθέγματα):

Quint. *Inst. Orat.* 1.1.35: *ii quoque versus qui ad imitationem scribendi proponuntur non otiosas velim sententias habeant, sed honestum aliquid monentis.*

Μτφρ.: «εκείνοι οι στίχοι, τους οποίους (ο μαθητής) ξεκινά να αντιγράφει πιστά, θα συμβούλευα να μην εμπεριέχουν ανούσια αποφθέγματα, αλλά να εκφράζουν κάποιο ηθικό/ειλικρινές μήνυμα».

Διαπιστώνουμε ότι ο Κοϊντιλιανός, αναφερόμενος στον ηθικοδιδασκτικό χαρακτήρα των μενάνδρειων έργων, είχε κατά νου κυρίως τα ηθοπλαστικά γνωμικά που περιλαμβάνονταν στα έργα του.

Η ηθική αξία του Μενάνδρου, όπως παρατηρείται από τη μελέτη του έργου ενός ρήτορα του 2^{ου} αι. μ.Χ., δεν είναι κατάλληλη μόνο για τους μαθητές της ρητορείας,

²⁰ Για τη μετάφραση των αποσπασμάτων από το έργο του Κοϊντιλιανού βασίζομαι και στην αγγλική απόδοση του Russell (2001).

²¹ Βλ. κεφ. 1.2.

αλλά και για όσους εξασκούν τη ρητορική και επιθυμούν να βελτιώσουν τις ρητορικές τους ικανότητες. Ο Δίων ο Χρυσόστομος σε μια επιστολή του προς έναν άνδρα με εξουσία και κύρος, που θέλει να βελτιώσει τον δημόσιο λόγο του μέσα από τη μελέτη των καλύτερων προτύπων, μεταξύ άλλων²² του προτείνει τον Μένανδρο. Επισημαίνει χαρακτηριστικά ότι ο Μένανδρος απαιτεί προσεκτική και όχι επιπόλαιη ανάγνωση, επιδιώκοντας ίσως να δηλώσει ότι τα έργα του εμπεριέχουν πυκνό και ουσιαστικό περιεχόμενο, στο οποίο πρέπει οι ρήτορες να στρέψουν την προσοχή τους για να το κατανοήσουν και να επωφεληθούν:

Δίων Περί Λόγ. Άσκ. 18.7: Τῶν μὲν δὴ ποιητῶν συμβουλευσαίμ' ἄν σοὶ Μένανδρον τε τῶν κωμικῶν μὴ παρέργως ἐντυγχάνειν...

Μτφρ.: «Θα σε συμβούλευα, λοιπόν, από τους κωμικούς ποιητές τον Μένανδρο να διαβάζεις με προσήλωση ...».

Όπως χαρακτηριστικά δηλώνει ο Φουντουλάκης, «ο Δίων εγκωμιάζει τον Μένανδρο τόσο σε σχέση με τους κωμικούς ποιητές της αρχαιότητας όσο και σε σχέση με τους τραγικούς, γιατί θεωρεί το έργο του ωφέλιμο, ακόμα και όταν προορίζεται για ανάγνωση»²³. Πράγματι ο Δίων εστιάζει κυρίως στην απεικόνιση των ανθρώπινων ηθών και χαρακτήρων, αλλά και στον τρόπο με τον οποίον προβάλλονται κάποιες θετικές συμπεριφορές, με αποτέλεσμα να θεωρεί ότι ο Μένανδρος μπορεί να λειτουργήσει ηθικοδιδασκτικά και να διαπλάσει ηθικά τον ρήτορα:

Δίων Περί Λόγ. Άσκ. 18.7: οὐδὲ γὰρ οἱ ἰατροὶ τὰς πολυτελεστάτας τροφὰς συντάττουσι τοῖς θεραπειᾶς δεομένοις, ἀλλὰ τὰς ὠφελίμους. Πολὺ δ' ἂν ἔργον εἶη τὸ λέγειν ὅσα ἀπὸ τούτων χρήσιμα· ἢ τε γὰρ τοῦ Μενάνδρου μίμησις ἅπαντος ἠθους καὶ χάριτος πᾶσαν ὑπερβέβληκε τὴν δεινότητα τῶν παλαιῶν κωμικῶν.

Μτφρ.: «...γιατί ούτε οι ιατροί συνταγογραφούν την πιο δαπανηρή διατροφή σε όσους έχουν ανάγκη από θεραπεία, αλλά την πιο ωφέλιμη. Θα ήταν όμως πολύ κοπιαστικό να παρουσιαστούν τα οφέλη που παρέχουν αυτοί οι συγγραφείς· πράγματι η ικανότητα μίμησης οποιουδήποτε χαρακτήρα και αβρότητας από τον Μένανδρο έχει ξεπεράσει τη δεξιοτεχνία των προγενέστερων κωμικών συγγραφέων».

²² Από τους κωμικούς ποιητές ο Δίων προτείνει μόνο τον Μένανδρο, από τους τραγικούς τον Ευριπίδη και κορυφαίο όλων θεωρεί τον Όμηρο. Βλ. Δίων *Περί Λόγ. Άσκ.* 18. 7-12.

²³ Φουντουλάκης (2004) 24.

Στην ηθική και φιλοσοφική διάσταση των κωμωδιών του Μενάνδρου αναφέρεται κατ' επανάληψη και ο **Πλούταρχος**, σε διάφορα σημεία των έργων του²⁴. Σημαντικότερο έργο του, όσον αφορά στην άσκηση κριτικής, θεωρείται το *Πώς δεῖ τόν νέον ποιημάτων ἀκούειν*. Ο Πλούταρχος με αυτό το έργο του δεν επιδιώκει να παρουσιάσει τα διάφορα είδη της ποίησης και να προσεγγίσει την ποίηση από άποψη αισθητική, αλλά να την προβάλλει ως μέσο προετοιμασίας και εκπαίδευσης των νέων για τη μετέπειτα ενασχόλησή τους με τη φιλοσοφία και συγκεκριμένα την ηθική φιλοσοφία (Πλουτ. *Πώς δεῖ τόν νέον ποιημάτων ἀκούειν* 37b: *Διὸ καὶ τούτων ἔνεκα καὶ τῶν προειρημένων ἀπάντων ἀγαθῆς δεῖ τῶ νέῳ κυβερνήσεως περὶ τὴν ἀνάγνωσιν, ἵνα μὴ προδιαβληθεῖς ἀλλὰ μᾶλλον προπαιδευθεῖς εὐμενῆς καὶ φίλος καὶ οἰκεῖος ὑπὸ ποιητικῆς ἐπὶ φιλοσοφίαν προπέμπηται*).

Όπως διαπιστώνει η Ροζάκη²⁵, ο Πλούταρχος επιδιώκει την εύρεση κανόνων συμπεριφοράς που θα συμβάλουν στη διαμόρφωση της ηθικής ακεραιότητας των νέων. Το έργο του Μενάνδρου είναι λοιπόν κατάλληλο για την επίτευξη αυτού του σκοπού. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο, η ποίηση αποτελεί μίμηση της πραγματικής ζωής (*Πώς δεῖ τόν νέον ποιημάτων ἀκούειν* 17f: *ἔτι δὲ μᾶλλον ἐπιστήσομεν αὐτὸν ἅμα τῶ προσάγειν τοῖς ποιήμασιν ὑπογράφοντες τὴν ποιητικὴν ὅτι μιμητικὴ τέχνη καὶ δύναμις ἐστίν*). Επειδή οι άνθρωποι απολαμβάνουν να μιμούνται την τέχνη και τη λογοτεχνία, οι νέοι θα πρέπει να διδαχθούν ότι αυτό που επαινείται στην ποίηση είναι η επιτυχημένη μίμηση. Πιο συγκεκριμένα, το κριτήριο επιτυχίας είναι η ικανότητα ρεαλιστικής απόδοσης του μιμούμενου αντικειμένου και όχι το ίδιο το αντικείμενο²⁶ (Πλουτ. *Πώς δεῖ τόν νέον ποιημάτων ἀκούειν* 18b: *τὴν πρᾶξιν οὐκ ἐπαινοῦμεν ἢς γέγονεν ἢ μίμησις, ἀλλὰ τὴν τέχνην εἰ μεμίμηται προσηκόντως τὸ ὑποκείμενον*). Εφόσον, λοιπόν, η ποίηση αποτελεί μίμηση της πραγματικής ζωής, είναι αναμενόμενο να συμπεριλαμβάνει τόσο στοιχεία ηθικής όσο και ανηθικότητας. Αυτό δεν είναι κατ' ανάγκην αρνητικό για τον νέο, καθώς η ηθική διδασκαλία εκτός από το θετικό παράδειγμα χρειάζεται και το αρνητικό, προκειμένου ο εκπαιδευόμενος να γνωρίζει και να υιοθετεί όσα είναι χρήσιμα και ωφέλιμα, αλλά και όσα πρέπει να αποφεύγει²⁷ (Πλουτ. *Πώς δεῖ τόν νέον ποιημάτων ἀκούειν* 14f: *τὸ χρήσιμον ἀπ' αὐτοῦ καὶ τὸ σωτήριον διώκειν* 32F: *οἱ δὲ παῖδες, ἂν ὀρθῶς ἐντρέφονται τοῖς ποιήμασιν, καὶ ἀπὸ τῶν φαύλους καὶ ἀτόπους ὑποψίας ἐχόντων ἔλκειν τι χρήσιμον ἀμωσγέπως*

²⁴ Για τη φιλοσοφική διάσταση των μενάνδρειων έργων βλ. αναλυτικά κεφ. 4.

²⁵ Ροζάκη (2017a) 939.

²⁶ Kennedy (1989) 171.

²⁷ Di Florio (2005) 132.

μαθήσονται καὶ ὠφέλιμον). Ο Πλούταρχος, ὅπως θα επισημάνουμε και παρακάτω, θεωρεί ότι οι κωμωδίες του Μενάνδρου παρέχουν αυτή τη διττή υπόσταση, καθώς προβάλλουν ταυτόχρονα παραδείγματα προς μίμηση και αποφυγή.

Ὅπως παρατηρεῖ ο Φουντουλάκης²⁸, ο διδακτικός χαρακτήρας του μενάνδρειου έργου εκφράζεται με δύο τρόπους. Από τη μια πλευρά προβάλλονται ιδέες, αξίες και καταστάσεις που μπορούν να λειτουργήσουν ως αξιοποιήσιμα διδάγματα για τους αποδέκτες των έργων και από την ἄλλη πλευρά παρουσιάζονται συμπεριφορές και ιδέες με ἓναν τρόπο αρνητικό, ως στοιχεία της ζωῆς που πρέπει να αποφεύγονται. Ἔτσι, ὅσοι ασχολούνται με τις κωμωδίες του Μενάνδρου, προβληματίζονται σχετικά με ζητήματα ηθικῆς και καθημερινῆς πρακτικῆς, διαμορφώνουν αξίες και πρότυπα και καλλιεργούν την κριτικὴ τους σκέψη.

Αντιπροσωπευτικὸ δείγμα μετάδοσης ηθικῶν αξιῶν στο μενάνδρειο *corpus* αποτελεί ἡ ρήση του Γοργία προς τον Σώστρατο στον *Δύσκολο*. Ο Γοργίας επιδιώκει τον σωφρονισμό του Σώστρατου, προβάλλοντας ηθικὲς αρχές και ἓναν κώδικα συμπεριφοράς σε τόνο διδακτικὸ και παραινετικὸ. Ο Γοργίας θεωρεῖ ὅτι ο πλούσιος Σώστρατος επιδιώκει να διαφθείρει την αδερφή του και ἔπειτα να την εγκαταλείψει, επειδὴ εἶναι φτωχῆ. Γι' αὐτὸ προσπαθεῖ να τον συνετίσει, λέγοντάς του ὅτι ὅταν ἓνας πλούσιος βλέπει ἓναν φτωχὸ εἶναι ἀδικο και υβριστικὸ. Επίσης, ο Γοργίας επισημαίνει τον ευμετάβλητο χαρακτήρα της ἀνθρώπινης τύχης και την εὐκόηη μετάβαση ἀπὸ την ευτυχία στη δυστυχία και ἀπὸ τον πλοῦτο στη φτώχεια, συμβουλεύοντας ἐμμέσως τον πλούσιο Σώστρατο να μην ἐπιδεικνύει ἀλαζονικὴ συμπεριφορά (Μεν. Δύσκ. 271-279: *εἶναι νομίζω πᾶσιν ἀνθρώποις ἐγὼ / τοῖς τ' εὐτυχοῦσιν τοῖς τε πράττοσιν κακῶς / πέρας τι τούτου καὶ μεταλλαγὴν τινα, / καὶ τῶ μὲν εὐτυχοῦντι μέχρι τούτου μένειν / τὰ πράγματ' εὐθενοῦντ' ἀεὶ τὰ τοῦ βίου / ὅσον ἂν χρόνον φέρειν δύνηται τὴν τύχην / μηδὲν ποήσας ἀδικον· εἰς δὲ τοῦθ' ὅταν / ἔλθῃ προαχθεὶς τοῖς ἀγαθοῖς, ἐνταῦθά που / τὴν μεταβολὴν τὴν εἰς τὸ χειρὸν λαμβάνει*). Οι ἀντιλήψεις που προβάλλει ο Γοργίας ἀντιστοιχοῦν σε ἓναν ηθικὸ κώδικα που θα ἦταν οικεῖος στους ἀποδέκτες του έργου, ἐνῶ ο διδακτικὸς τόνος του χωρίου θα εἶχε ως ἀποτέλεσμα να τους προβληματίσει, ἀναφορικὰ με τὴ δικὴ τους συμπεριφορά και με τὴν τήρηση των ηθικῶν κανόνων στην καθημερινὴ τους ζωὴ²⁹.

Ἐνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα του δευτέρου τρόπου ἐκφρασης του διδακτικὸ χαρακτήρα του Μενάνδρου προέρχεται και πάλι ἀπὸ την κωμωδία *Δύσκολος*. Η

²⁸ Φουντουλάκης (2004) 35-39.

²⁹ Φουντουλάκης (2004) 35-39.

σκιαγράφηση του χαρακτήρα του Κνήμωνα προβάλλει συμπεριφορές, αντιλήψεις και αρχές που πρέπει να αποφεύγονται. Ο Κνήμων παρουσιάζεται ως άνθρωπος ακοινωνήτος και μισάνθρωπος, καθώς θεωρεί ότι δεν έχει κανέναν άλλον άνθρωπο ανάγκη³⁰. Ζει απομονωμένος από την κοινωνία, καθώς πιστεύει πως όλοι οι άνθρωποι επιδιώκουν την εκμετάλλευση των συνανθρώπων τους. Μετά όμως από την πτώση του στο πηγάδι και τη σωτηρία του από τον Γοργία και τον Σώστρατο συνειδητοποιεί την αξία των κοινωνικών σχέσεων και την ανάγκη των συνανθρώπων, γι' αυτό και πραγματοποιείται μια εν μέρει μεταστροφή των απόψεών του³¹. Η συμπεριφορά του Κνήμωνα και ιδιαίτερα η στάση του μετά το πάθημά του μπορούν να λειτουργήσουν ηθικοδιδασκτικά για τους αποδέκτες του έργου· προβάλλεται ένα είδος συμπεριφοράς που πρέπει να αποφεύγεται και ταυτόχρονα αναδεικνύεται η ιδέα ότι ο άνθρωπος είναι κοινωνικό όν και έχει ανάγκη τη συνύπαρξη με τους άλλους ανθρώπους, καθώς δεν είναι αυτάρκης³².

Ας επανέλθουμε στον ηθικοδιδασκτικό χαρακτήρα που αποδίδει ο Πλούταρχος στα έργα του Μενάνδρου: παρατηρούμε ότι θεωρεί τον Μένανδρο ικανό να προετοιμάσει τους νέους προς την κατεύθυνση της φιλοσοφίας, αφού προσδίδει ηθικοδιδασκτικό και φιλοσοφικό περιεχόμενο στις κωμωδίες του³³. Σύμφωνα με τη Di Florio, ο Πλούταρχος αξιοποιεί τα παραθέματα από τις κωμωδίες του Μενάνδρου για να αναπτύξει στρατηγικές που εφαρμόζονται στην ηθική φιλοσοφία, όπως π.χ. την προβολή ηθικών προτύπων μέσα από την καθημερινή ζωή και την ανάδειξη των ευγενών αισθημάτων της ανθρώπινης ψυχής³⁴. Στο *Πώς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν* παρατίθενται τρία αποσπάσματα από τον Μένανδρο, τα οποία από τη μια πλευρά εκθέτουν την πρακτική εφαρμογή του ηθικού κανόνα στις μενάνδρειες κωμωδίες και συνεπώς την ηθοπλαστική τους χρήση και από την άλλη καταδεικνύουν την εκτίμηση του Πλουτάρχου σχετικά με τη μετριοπαθή στάση που έχει ο Μένανδρος ως προς τη θεώρηση του έρωτα.

³⁰ Σκιαγραφείται ήδη από την προλογική ρήση του Πάνα στην αρχή της πρώτης πράξης της κωμωδίας. Βλ. Μεν. *Δύσκ.* 6-13.

³¹ Μεν. *Δύσκ.* 708-747.

³² Φουντουλάκης (2004) 39-41.

³³ Για τα φιλοσοφικά στοιχεία στον Μένανδρο βλ. εκτενώς κεφ. 4.1.

³⁴ Di Florio (2005) 126: τα ποιητικά παραθέματα, που προβάλλει ο Πλούταρχος στο έργο του μπορούν να ταξινομηθούν σε τρεις κατηγορίες: υφολογία, ηθική φιλοσοφία και ιστορικές μαρτυρίες. Οι κωμωδίες του Μενάνδρου σχετίζονται περισσότερο με τις δύο πρώτες κατηγορίες, καθώς αξιοποιούνται για να αναπτυχθούν στρατηγικές που εφαρμόζονται στην ηθική φιλοσοφία, στη λόγια επιχειρηματολογία αλλά και στην *κόσμηση* της έκφρασής του.

Ο Πλούταρχος δηλώνει χαρακτηριστικά ότι οι νέοι θα πρέπει να παρατηρούν τη στάση των ποιητών απέναντι στις ανήθικες πράξεις που παρουσιάζουν. Αν οι ποιητές τις επικρίνουν και τις θεωρούν φαύλες, τότε το έργο τους λειτουργεί ως επωφελές ανάγνωσμα (Πλουτ. *Πῶς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν* 18f: *ἂν οὖν ὑπομιμνήσκωμεν τοὺς παῖδας ὅτι ταῦτ' οὐκ ἐπαινοῦντες οὐδὲ δοκιμάζοντες ἀλλ' ὡς ἄτοπα καὶ φαῦλα φαύλοις καὶ ἀτόποις ἤθεσι καὶ προσώποις περιτιθέντες γράφουσιν, οὐκ ἂν ὑπὸ τῆς δόξης βλάπτοιτο τῶν ποιητῶν. ἀλλὰ τούναντίον ἢ πρὸς τὸ πρόσωπον ὑποψία διαβάλλει καὶ τὸ πρᾶγμα καὶ τὸν λόγον, ὡς φαῦλον ὑπὸ φαύλου καὶ λεγόμενον καὶ πραττόμενον.*) Ως παράδειγμα αυτής της πρακτικής φέρει τον Μένανδρο και συγκεκριμένα παραθέτει στίχους από τον πρόλογο του έργου του *Θαῖς*:

Πλουτ. *Πῶς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν* 19a: *... καθάπερ ὁ Μένανδρος ἐν τῷ προλόγῳ τῆς Θαῖδος πεποίηκεν: «ἐμοὶ μὲν οὖν ἄειδε τοιαύτην, θεά,/ θρασεῖαν ὠραίαν δὲ καὶ πιθανὴν ἅμα,/ ἀδικοῦσαν ἀποκλείουσαν αἰτοῦσαν πυκνά,/ μηδενοῦς ἐρῶσαν, προσποιουμένην δ' αἰεί»³⁵.*

Μτφρ.: «... ὅπως ακριβῶς ἔχει κάνει ο Μένανδρος στον πρόλογο της «Θαῖδος»: 'Ψάλλε, λοιπόν, σ' ἐμένα Θεά για τέτοια (γυναικά),/ υπερβολικά τολμηρή, ὠριμη και ταυτόχρονα πειστική στον λόγο,/ ἢ ὁποῖα διαπράττει αδικίες, θέτει ἐμπόδια και εἶναι πολὺ απαιτητική,/ ἢ ὁποῖα δεν αγαπά κανέναν, ἐνῶ προσποιεῖται πάντα τὴν ἐρωτευμένην'».

Σύμφωνα με τον Hunter (2011), ο Πλούταρχος επισημαίνει ότι ο Μένανδρος με αυτούς τους εναρκτήριους στίχους υποδεικνύει στο κοινό της κωμωδίας του, τον τρόπο με τον οποίον πρέπει να ερμηνεύσει τις ενέργειες και τις πράξεις της Θαῖδος, που θα ακολουθήσουν. Οι θεατές/αναγνώστες οφείλουν δηλαδή να λάβουν υπόψιν τους ότι εἶναι εταῖρα και συνεπῶς ὅτι ἡ συμπεριφορά της εἶναι ἀνάλογη του επαγγέλματός της³⁶. Ο Πλούταρχος φαίνεται να αναγνωρίζει τὴν ἠθικοδιδασκτικὴ διάσταση τῆς ποίησης του Μενάνδρου, ἀκόμα και ὅταν στο ἐπίκεντρο τίθεται μια εταῖρα, ἐπειδὴ ὁ Μένανδρος στο παραπάνω ἀπόσπασμα επικρίνει τὶς πράξεις και τὴ στάση τῆς εταίρας και συνεπῶς τὴν παρουσιάζει ὡς παράδειγμα πρὸς ἀποφυγὴ.

Ο Πλούταρχος παραθέτει ἄλλα δύο χωρία ἀπὸ μενάνδρειες κωμωδίες. Το πρῶτο ἀπὸ αὐτὰ ἀναφέρεται στη δύναμη τῆς ἀπόλαυσης και τῆς ἡδονῆς, με σαφὴ νύξη στο ἐρωτικὸ στοιχεῖο τῶν κωμωδιῶν του Μενάνδρου:

³⁵ Βλ. Μένανδρος *Θαῖς* fr. 163 K-A.

³⁶ Hunter-Rusell (2011) 106.

Πλουτ. *Πῶς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν* 21c: ὁ δὲ Μένανδρος ἐπῆρε μὲν ἀμέλει τὴν φιληδονίαν καὶ ὑπεχαύνωσε τοῖς ἐρωτικοῖς καὶ διαπύροις ἐκείνοις: «ἅπανθ' ὅσα ζῆ καὶ τὸν ἥλιον βλέπει / τὸν κοινὸν ἡμῖν, δοῦλα ταῦτ' ἔσθ' ἡδονῆς»³⁷.

Μτφρ.: «Ὁ Μένανδρος ἐπίσης προκάλεσε αδιαμφισβήτητα τὴν ἐπιθυμία γιὰ ἐρωτικὴ ἀπόλαυση καὶ συναισθηματικὴ χαλάρωση με τοὺς ἐρωτικούς καὶ φλογερούς ἐκείνους (στίχους του): 'ὅλα ὅσα βρίσκονται ἐν ζωῇ καὶ ἀντικρίζουν τὸν ἥλιο / τὸν κοινὸ σε ὅλους ἐμᾶς, εἶναι ὑπόδουλα τῆς ἡδονῆς'».

Το δεῦτερο παράθεμα θέτει ὅρια στὴν ἀπόλαυση καὶ τὴν ἡδονή, καθὼς ὁ ἀκόλαστος βίος, ἀν καὶ εἶναι εὐχάριστος καὶ γλυκός, επικρίνεται καὶ χαρακτηρίζεται ὄνειδος:

Πλουτ. *Πῶς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν* 21d: πάλιν δ' ἐπέστρεψε καὶ περιέσπασε πρὸς τὸ καλὸν ἡμᾶς καὶ τὴν θρασύτητα τῆς ἀκολασίας ἐξέκοψεν εἰπὼν: «ὄνειδος αἰσχρὸς βίος ὅμως κἂν ἡδὺς ἦ»³⁸. Ταῦτα γὰρ ἐκείνοις μὲν ἐστὶν ὑπεναντία, βελτίω δὲ καὶ χρησιμώτερα. δυεῖν οὖν θάτερον ἢ τοιαύτη τῶν ἐναντίων ποιήσει παράθεσις καὶ κατανόησις, ἢ παράξει πρὸς τὸ βέλτιον ἢ καὶ τοῦ χείρονος ἀποστήσει τὴν πίστιν.

Μτφρ.: «Ὡστόσο, πάλι πίσω μας ἐστρεψε καὶ μᾶς καθοδήγησε πρὸς τὸ ἠθικὸ καὶ ἐξάλειψε τὴν ἀνεξέλεγκτη τὸλμη τῆς ἀκολασίας λέγοντας: «εἶναι ντροπὴ ἡ ἀκόλαστη ζωῇ, ἀκόμα κι ἀν εἶναι εὐχάριστη». Ἀυτὰ, βέβαια, τὰ γνωμικὰ εἶναι ἀντίθετα πρὸς τὰ ἄλλα, εἶναι ὅμως πιο ἠθικά καὶ ωφέλιμα. Αὐτοῦ τοῦ εἶδους, λοιπόν, ἡ σύγκριση καὶ ἡ κατανόηση τῶν ἀντίθετων γνωμικῶν θα ἐπιφέρει ταχύτερα ἓνα ἀπὸ τὰ δύο, εἴτε θα ὀδηγήσει τοὺς νέους πρὸς μιὰ πιο ἠθικὴ ζωῇ εἴτε θα κλονήσει τὴν ἐμπιστοσύνη τους στὸ χειρότερο».

Με αὐτοὺς τοὺς στίχους, που παρουσιάζονται ὡς συνέχεια τῶν προηγούμενων προβάλλεται καὶ ἡ φιλοσοφικὴ ἀρετὴ τῆς μετριοπάθειας, καθὼς ὁ Μένανδρος ἀπὸ τὴ μιὰ ἐξαίρει τὴν ἀπόλαυση καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη καταδεικνύει τὴ συνέπειές της³⁹. Σύμφωνα με τὸ ἀπόσπασμα ἡ συγκριτικὴ θεώρηση τῶν δύο ἀντιτιθέμενων τρόπων ζωῆς θα ὀδηγήσει τοὺς νέους στὸν ἐνάρετο βίον ἢ τουλάχιστον θα τοὺς ὠθήσει νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὸν ἀκόλαστο. Ὁ Μένανδρος, λοιπόν, μπορεῖ νὰ καθοδηγήσει

³⁷ βλ. Μεν. fr. 599 K.-A. (ἀγνωστὴ κωμῶδία).

³⁸ βλ. Μένανδρος *Ἔπιτρ.* fr. 600 K.-A. Ὁ ἴδιος στίχος τοῦ Μενάνδρου χρησιμοποιεῖται καὶ ἀπὸ τὸν Στοβαῖο (τὸν 5^ο αἰ. μ.Χ.) γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς ἀκολασίας. Ὁ Πλούταρχος καὶ ὁ Στοβαῖος ἴσως ἔχουν ὑπόψιν τοὺς τὴν ἴδια ἀνθολογία με γνωμικὰ τοῦ Μενάνδρου. Γιὰ τὸ θέμα βλ. Hunter-Russell (2011) 120.

³⁹ Γιὰ τὰ φιλοσοφικὰ στοιχεῖα στὴν ποίηση τοῦ Μενάνδρου βλ. κεφ. 4.1.

τους νέους σε έναν ηθικό τρόπο ζωής, προετοιμάζοντάς τους για την μύησή τους στη φιλοσοφία⁴⁰.

Επίσης, ο ηθικός χαρακτήρας των κωμωδιών του Μενάνδρου προβάλλεται και στο έργο *Συμποσιακά*. Ο ίδιος ο Πλούταρχος στην αρχή του έργου *Συμποσιακά* διατυπώνει τα κριτήρια επιτυχίας ενός συμποσίου, δηλώνοντας ότι τα συμπόσια είναι κοινωνικός θεσμός και γι' αυτό πρέπει να συνδυάζουν την παιδιά με τη σπουδή, δηλαδή την ευχάριστη ατμόσφαιρα με την ηθική ωφέλεια⁴¹ (Πλουτ. *Συμπ.* 708d: *κοινωνία γάρ ἐστι καὶ σπουδῆς καὶ παιδιᾶς καὶ λόγων καὶ πράξεων τὸ συμπόσιον*). Ο Πλούταρχος θέτει το θέμα του λογοτεχνικού είδους, που ταιριάζει στο συμποτικό πνεύμα⁴² παρουσιάζοντας τις μενάνδρειες κωμωδίες ως τις πλέον κατάλληλες, καθώς ένα από τα χαρακτηριστικά τους, που εναρμονίζεται με το συμποτικό πνεύμα είναι η ηθική τους διάσταση:

Πλουτ. *Συμπ.* 712b: *περὶ δὲ τῆς νέας κωμωδίας τί <ἂν> ἀντιλέγοι τις; οὕτω γὰρ ἐγκέκραται τοῖς συμποσίοις, ὡς μᾶλλον ἂν οἴνου χωρὶς ἢ Μενάνδρου διακυβερνήσαι τὸν πότον...γνωμολογίαί τε χρησταὶ καὶ ἀφελεῖς ὑπορρέουσαι καὶ τὰ σκληρότατα τῶν ἡθῶν ὥσπερ ἐν πυρὶ τῷ οἴνῳ μαλάττουσι καὶ κάμπτουσι πρὸς τὸ ἐπιεικέστερον*

Μτφρ.: «ὅσον αφορά, ὁμως, στη Νέα Κωμωδία τί θα μπορούσε να προβάλει κάποιος ως αντίρρηση; Ενσωματώνεται τόσο καλά στα συμπόσια, ὥστε πιο εύκολα θα διηύθυνε κανείς το συμπόσιο χωρίς κρασί παρά χωρίς Μένανδρο... γνωμικά ηθικά και ανεπιτήδευτα που διαχέονται εσωτερικά (στις ψυχές των συνδαιτυμόνων), μαλάσσουν/λειαιίνουν και τους πιο σκληρούς χαρακτήρες, σαν να είναι το κρασί φωτιά, και τους κάμπτουν με σκοπό να γίνουν πιο πράοι».

Σύμφωνα με το απόσπασμα, οι γνωμολογίες που ενυπάρχουν στους λόγους των προσώπων έχουν ηθικό περιεχόμενο και είναι απλές και κατανοητές, με αποτέλεσμα

⁴⁰ Hunter (2009) 169' Russell (1993) 302-305.

⁴¹ Τα συμπόσια κατά την ελληνιστική και την αυτοκρατορική περίοδο ήταν πολύ διαφορετικά από εκείνα του 5^{ου} αι. π.Χ., καθώς λόγω του διαφορετικού πολιτεύματος οι συζητήσεις πολιτικού περιεχομένου ήταν εξαιρετικά περιορισμένες. Λειτουργούσαν ως χώροι κοινωνικής συναναστροφής και ήταν απαλλαγμένα από κάθε είδους υπερβολή, καθώς οι πεπαιδευμένοι ενδιαφέρονταν για τη διατήρηση της ηθικής. Όπως επισημαίνει η Imperio (2004, 196), ήταν ιδανικοί χώροι για ανάγνωση και η μενάνδρεια κωμωδία ήταν κατάλληλη γι' αυτό το σκοπό, καθώς αντλούσε τη θεματολογία της από την απλή καθημερινή ζωή και δεν αναφερόταν σε πολιτικά γεγονότα. Το περιεχόμενό της, λοιπόν, ήταν συμβατό με τα πολιτιστικά στοιχεία της εποχής και του τόπου όπου παρουσιαζόταν, διότι ήταν απλό και κατανοητό, ενώ ταυτόχρονα ήταν και ηθικοδιδασκτικό. Όλα αυτά τα στοιχεία ανταποκρίνονταν στις διαφορετικές ανάγκες και τα ενδιαφέροντα των συμποσιαστών, καθώς άλλοι ήταν αναγνώστες, άλλοι μελετητές, άλλοι φιλόσοφοι και για όλους αυτούς ο Μένανδρος λειτουργούσε ως πηγή χαλάρωσης και τρόπος διαφυγής από την καθημερινότητα. Βλ. κατωτέρω κεφ. 5.

⁴² Πλουτ. *Σύγκρ. Ἄριστ. καὶ Μεν.* 711a-712d.

να είναι εύληπτες από τους συμποσιαστές, να κάμπτουν τους σκληρούς τους χαρακτήρες και να τους οδηγούν σε μια πιο μετριοπαθή συμπεριφορά. Όπως παρατηρεί ο Πλούταρχος, ακόμα και το ερωτικό στοιχείο στον Μένανδρο συμμορφώνεται με τις ηθικές αρχές της εποχής και συμβάλλει στην ενίσχυση της οικογενειακής ηθικής, καθώς η παιδευσιμότητα απουσιάζει, ο έρωτας των νέων καταλήγει συνήθως σε γάμο, και η συμπεριφορά των προσώπων χαρακτηρίζεται από σεβασμό και φιλανθρωπία, με αποτέλεσμα να ενισχύονται οι αξίες της πεπαιδευμένης τάξης πολιτών που συμμετείχαν στα συμπόσια⁴³:

(Πλουτ. Συμπ. 712c: ἔχει δὲ καὶ τὰ ἐρωτικὰ παρ' αὐτῶ καιρὸν πεπωκόσιν ἀνθρώποις, καὶ ἀναπαυσομένοις μετὰ μικρὸν ἀπιούσι παρὰ τὰς ἑαυτῶν γυναῖκας· οὔτε <γὰρ> παιδὸς ἔρως ἄρρενός ἐστιν ἐν τοσούτοις δράμασιν, αἷ τε φθοραὶ τῶν παρθένων εἰς γάμον ἐπιεικῶς καταστρέφουσι, τὰ δὲ πρὸς ἐταίρας, ἂν μὲν ὄσιν ἰταμαὶ καὶ θρασεῖαι, διακόπτεται σωφρονισμοῖς τισιν ἢ μετανοίαις τῶν νέων, ταῖς δὲ χρησταῖς καὶ ἀντερώσαις ἢ πατήρ τις ἀνευρίσκειται γνήσιος, ἢ χρόνος τις ἐπιμετρεῖται τῷ ἔρωτι, συμπεριφορὰν αἰδοῦς ἔχων φιλάνθρωπον.

Μτφρ.: «Αλλά και τα ερωτικά στοιχεία είναι κατάλληλα για την περίσταση, εφόσον απευθύνονται σε άνδρες, οι οποίοι αφού έχουν πει, μετά από λίγο θα φύγουν για να αναπαυθούν κοντά στις γυναίκες τους. Γιατί ούτε παιδευσιμότητα έρωτας προς νεαρά αγόρια υπάρχει σε τόσα δραματικά έργα, και η αποπλάνηση νεαρών παρθένων κοριτσιών καταλήγει σε γάμο, όπως επιβάλλει η ηθική, και αναφορικά με τις εταίρες, αν είναι τιποτένιες και αναίσχυντες, (η σχέση) διακόπτεται από τον νέο έπειτα από κάποιου είδους σωφρονισμό ή μετάνοιά του, ενώ όταν πρόκειται για γυναίκες ηθικές που εκφράζουν αμοιβαία αγάπη, είτε ανακαλύπτεται κάποιος γνήσιος πατέρας, είτε επιμηκύνεται η διάρκεια του έρωτά τους, επιδεικνύοντας συμπεριφορά που χαρακτηρίζεται από σεβασμό και ηθική».

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτών των στοιχείων στον Μένανδρο αποτελούν οι χαρακτήρες στη *Σαμία* και ιδιαίτερα ο νεαρός νέος Μοσχίων και ο πατέρας του Δημέας. Στο διασωθέν απόσπασμα ο Μοσχίων δηλώνει ότι θα περιγράψει τον χαρακτήρα του. Αρχικά, ψέγει τον εαυτό του για το ηθικό παράπτωμα στο οποίο υπέπεσε. Νιώθει τύψεις και ντροπή που βίασε μια κοπέλα και την άφησε έγκυο, καθώς αυτή η πράξη αντιβαίνει στο *ἦθος* που είχε επιδείξει στο παρελθόν. Επιπλέον, επικρίνει τον εαυτό του, επειδή με αυτήν την πράξη νιώθει ότι θα απομακρυνθεί από

⁴³ Di Florio (2005) 120-121· Saïd (1998) 68 κ.ε.

τον πατέρα του, που του χρωστούσε τόσα πολλά, καθώς τον είχε υιοθετήσει (Μεν. Σαμ. 3-6 *ἡμάρτηκα γάρ. /]ω τοῦτ' ἐσόμενον λογίζομαι. / οἶμαι]* δὲ τοῦτ' ἂν εὐλόγως ὑμῖν ποεῖν /] τὸν ἐκείνου διεξελθὼν τρόπον . . . 17-18: *δι' ἐκείνον ἦν ἄνθρωπος. ἀστεῖαν δ' ὅμως/ τούτων χάριν τιν' ἀπεδίδουν· ἦν κόσμιος . . . 47: ὀκν]ῶ λέγειν τὰ λοιπ', ἴσως αἰσχύνομαι*). Ο Μοσχίων με το λόγο του περιγράφει την επονείδιστη ερωτική πράξη στην οποία προέβη και κάνει σκληρή αυτοκριτική. Η στάση αυτή του Μοσχίωνα εκφράζει βαθύ συντηρητισμό και εναρμονίζεται με την κοινωνική και ηθική σκέψη της ελληνοιστικής και αυτοκρατορικής κοινωνίας.

Αντίθετα, η αντίδραση του Δημέα, του πατέρα τού Μοσχίωνα είναι άξια επαίνου. Ο Δημέας, στην τρίτη πράξη του έργου, λόγω μιας παρεξήγησης υποπτεύεται ότι το μωρό έχει προέλθει από παράνομη σχέση του γιου του με την εταίρα, με την οποία είχε ο ίδιος σχέση. Τότε αποφασίζει να θυσιάσει τον έρωτά του για χάρη της ευτυχίας του υιοθετημένου γιου του και να προχωρήσει τις διαδικασίες του γάμου (Μεν. Σαμ. 153-156: *ἐσπουδακότα; μηδὲν πυθόμενος; καταν]οῶ / τὸ πρᾶγμα, Μοσχίων, ὃ λέγεις· ἤδη τρέχω / πρὸς τουτονὶ καὶ τοὺς γάμους αὐτῷ φράσω / ποεῖν· τὰ παρ' ἡμῶν γὰρ <τάχ' > ἔσται ταῦ[τα]). Αυτή η πράξη του αναδεικνύει την αφοσίωση στον υιό του και κατ' επέκταση στον οίκο, του οποίου είναι κύριος, καθώς επιδιώκει τη διατήρησή του με κάθε τρόπο⁴⁴. Η στάση, λοιπόν, του Δημέα δείχνει ότι παραμερίζει το προσωπικό συμφέρον και ακολουθεί τις ηθικές αξίες που κυριαρχούσαν στην εποχή του.*

Ο Πλούταρχος δεν αναφέρεται μόνο θεωρητικά στην ηθικοδιδασκτική αξία του Μενάνδρου, αλλά εντάσσει στα έργα του αποσπάσματα και γνωμικά από τις κωμωδίες του, που αναδεικνύουν έμπρακτα την ηθική αξία που τους αποδίδει⁴⁵. Στο *Περὶ Εὐθυμίας* ο Πλούταρχος αναφέρει στίχους από το έργο του Μενάνδρου *Κιθαριστής*, για να υποστηρίξει την άποψη ότι κανένας βίος δεν απαλλάσσει τον άνθρωπο από έγνοιες και δύσκολες στιγμές, αφού ακόμα και οι πλούσιοι περνούν δυσκολίες στη ζωή τους. Η λύπη είναι σύμφυτη με την ανθρώπινη ζωή και αυτό ισχύει τόσο για τους πλούσιους όσο και για τους φτωχούς:

Πλουτ. *Περὶ Εὐθ.* 466a-b: *τοὺς μὲν γὰρ ἀφωρισμένως ἔνα βίον ἄλυπον νομίζοντας, ὡς ἔνιοι τὸν τῶν γεωργῶν ἢ τὸν τῶν ἡιθέων ἢ τὸν τῶν βασιλέων, ἰκανῶς ὁ Μένανδρος ὑπομιμνήσκει λέγων: «ᾠμην ἐγὼ τοὺς πλουσίους, ᾧ Φανία,/οἷς μὴ τὸ δανείζεσθαι πρόσεστιν, οὐ στένειν/ τὰς νύκτας οὐδὲ στρεφομένους ἄνω κάτω/ οἶμοι λέγειν,/ ἠδὲν δὲ*

⁴⁴ Zagagi (1995) 124.

⁴⁵ Στα έργα του Πλουτάρχου απαντούν περίπου πενήντα αναφορές στον Μένανδρο. Βλ. Casanova (2005) και Di Florio (2005).

καὶ πρᾶόν τινα/ ὕπνον καθεύδειν»⁴⁶. εἶτα προσδιελθών, ὡς καὶ τοὺς πλουσίους ἐώρα ταῦτὰ πάσχοντας τοῖς πένησιν: «ἄρ' ἐστὶ» φησὶ «συγγενές τι λύπη καὶ βίος;/ τρυφερῶ βίῳ σύνεστιν, ἐνδόξῳ βίῳ/πάρεστιν, ἀπόρῳ συγκαταγερᾶσκει βίῳ»⁴⁷.

Μτφρ.: «Για ὅσους θεωροῦν ὅτι ἀπὸ ἑναν ἀπολύτως καθορισμένο τρόπος ζωῆς ἀπουσιάζει ἡ λύπη, ὅπως πιστεύουν ὀρισμένοι για τὴ ζωὴ των χωρικῶν ἢ των ἐργένηδων ἢ των βασιλέων, ὁ Μένανδρος με τὸ λόγο του ἐπαρκῶς τους υπενθυμίζει: «νόμιζα ἐγώ, Φανία, ὅτι οἱ πλούσιοι δὲν ἔχουν ἀνάγκη νὰ δανείζονται, ὅτι δὲν υποφέρουν τὶς νύκτες οὔτε ὅτι στριφογυρίζουν στο κρεβάτι καὶ ὅτι λένε «ἀλίμονό μου», ἀλλὰ ὅτι κοιμούνται ἔχοντας ὕπνο γλυκό καὶ ἡρεμο»· ἔπειτα κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του ἐβλεπε ὅτι καὶ οἱ πλούσιοι βιώνουν τὶς ἴδιες συμφορὲς με τοὺς φτωχοὺς: «μήπως» λέει «ἡ λύπη καὶ ἡ ζωὴ συγγενεύουν κάπως; / Συνοπάρχει με τὴν πλούσια ζωὴ, παρευρίσκειται στον ἐνδοξο βίῳ, γερνά μαζί με τὴ φτώχεια».

Ὁ ὄγδοος στίχος⁴⁸ σε αὐτὸ τὸ χωρίο εἶχε ἀποκτήσει τὴν ἀξία γνωμικῆς καὶ συχνὰ ἀξιοποιοῦνταν ἀποκομμένος ἀπὸ τὸ περικείμενο (Μεν. Κιθ. Fr. 1.8: ἄρ' ἐστὶ φησὶ συγγενές τι λύπη καὶ βίος;) ⁴⁹. Οἱ ἀπόψεις που ἐκφράζονται σε αὐτὸ τὸ χωρίο, ὅτι δηλαδὴ ὁ πλοῦτος δὲν εἶναι παράγοντας εὐτυχίας καὶ ὅτι ἡ λύπη εἶναι σύμφυτη με τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ, ἐπαναλαμβάνονται συχνὰ καὶ σε ἄλλα ἔργα τοῦ Μενάνδρου, τονίζοντας τὸν ἠθικὸ καὶ διδακτικὸ χαρακτήρα των ἔργων του, ἐξαιτίας των γνωμικῶν του⁵⁰.

Σε ἕνα ἀκόμα γνωμικὸ τοῦ Μενάνδρου παραπέμπει ὁ Πλούταρχος στο ἔργο του *Περὶ Πολυφιλίας*, προβάλλοντας ἔτσι τὴν ἀποψη τοῦ κωμωδιογράφου για τὴν ἀξία τῆς ἀληθινῆς φιλίας καὶ τὸ ρόλο που παίζει στὴν ἀνθρώπινη ζωὴ. Ὁ Πλούταρχος δηλώνει ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἔχει κανεὶς πολλοὺς φίλους, διότι δὲν θα τοὺς ἐνώνει ἡ πραγματικὴ φιλία, ἐφόσον εἶναι δύσκολο νὰ βρεῖ κανεὶς ἔστω καὶ ἕναν ἀληθινὸ φίλο (Πλουτ. *Περὶ Πολυφ.* 93c: μένοι βεβαίως φοβούμεθα μὴ λάθωμεν εἰς πολυφιλίαν κολοβοῦ καὶ τυφλοῦ, φοβουμένου μὴ φιλιῶν ἐμπεσόντες;). Μετὰ ἀπὸ αὐτὴ τὴ δήλωση παραθέτει ἕναν μενάνδρειο στίχο, ὁ ὁποῖος παρουσιάζει ἕναν καλόκαρδο νέο, που ἐκτιμᾷ ἰδιαίτερα ἔστω καὶ τὴ σκιά ἐνός καὶ μόνο φίλου:

⁴⁶ Μεν. Fr. 281 Kock (ἀγνωστὴ κωμωδία).

⁴⁷ Μεν. Κιθ. Fr. 1.1-11.

⁴⁸ Ὁγδοος στίχος σύμφωνα με τὴν ἀρίθμηση τοῦ Arnott.

⁴⁹ Nervegna (2013) 214.

⁵⁰ Βλ. Μεν. Δύσκ. 271-279.

Πλουτ. *Περὶ Πολυφ.* 93c: «καίτοι τόν γε παρὰ τῷ Μενάνδρῳ νεανίσκον ὑπερφυῶς ἐπαινοῦμεν εἰπόντα θαυμαστὸν ὅσον νομίζειν ἀγαθὸν ἕκαστον, ἂν ἔχη φίλου σκιάν»⁵¹.

Μτφρ.: «Και μάλιστα επαινούμε πολύ τον νεαρό στο ἔργο του Μενάνδρου που εἶπε ὅτι θεωρεῖ τόσο αξιοθαύμαστο ἀγαθό, ἀν ὁ καθένας ἔχει ἔστω και τη σκιά ενός φίλου'».

Ο Πλούταρχος, λοιπόν, παραθέτει στο ἔργο του αποσπάσματα και γνωμικά ἀπὸ τις κωμωδίες του Μενάνδρου, που πραγματεύονται υψηλές ἀξίες, ὅπως ἡ φιλία και ἡ ευτυχία και τα ὁποία μποροῦν να προσφέρουν στους ἀνθρώπους και ἰδιαίτερα στους νέους ἕναν ἠθικό προσανατολισμό. Επίσης, ἡ συστηματική ἐπιλογή ὀρισμένων αποσπασμάτων ἀπὸ τα μενάνδρεια ἔργα ἐπιβεβαιώνει την ἀποψη της Nervegna, σύμφωνα με την ὁποία κατὰ την πρώτη αὐτοκρατορική περίοδο τα ἔργα του Μενάνδρου δεν πρέπει να ἦταν διαδεδομένα ὡς ολόκληρα θεατρικά ἔργα, ἀλλὰ μάλλον κυκλοφοροῦσαν ἀποσπασματικά, δηλ. διαδίδονταν καίριοι στίχοι, που εἶχαν πρακτική ἀξία για την ἠθική και ρητορική καλλιέργεια των μαθητῶν και της πεπαιδευμένης τάξης των πολιτῶν⁵².

Ὡστόσο, ὑπάρχει και ἡ ἀποψη ὅτι οἱ γνώμες του Μενάνδρου ἀυτή την περίοδο δεν ἀξιοποιήθηκαν ἀποκλειστικά σε ἕνα ἠθικό πλαίσιο. Σύμφωνα με τους μελετητές Karavas-Vix, ἡ χρήση των γνωμῶν του Μενάνδρου ἀπὸ τον **Αἴλιο Ἀριστείδη** σε ἕνα περιβάλλον ἔντονων ἀντιπαραθέσεων προβάλλει την ἀποψη ὅτι οἱ ρητορικές σχολές ἀναδείκνυαν πολλές και διαφορετικές ὀπτικές των μενάνδρειων ἔργων και ὄχι μόνο την ἠθικοπλαστική τους ἀξία⁵³. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ἀποτελεῖ ἕνα χωρίο ἀπὸ τον τρίτο λόγο του Αἰλίου Ἀριστείδη με τίτλο *Πρὸς Πλάτωνα ὑπὲρ τῶν τεττάρων*, στο ὁποῖο ὁ συγγραφέας ἐπιτίθεται στον Κίμωνα⁵⁴. Εκεί ρωτᾶ τον Κίμωνα ἀν ὅλα τα πολιτικά ἀξιώματα ἰσοδυναμοῦν με δουλεία και ὕστερα παραθέτει ὡς βασική ἀρχή την ἀποψη ὅτι ἡ κεφαλή του οἴκου εἶναι ταυτόχρονα και κύριος και υπηρέτης του οἴκου. Ἐπειτα ὁ Ἀριστείδης διευκρινίζει ὅτι τὴ βασική ἀυτή ἀρχή διατυπώνει ὡς ἀπόφθεγμα και κάποιος κωμικός ποιητής, χωρίς ὄμως να κατονομάζει τον Μένανδρο (Αἴλ. Ἀρ. *Πρὸς Πλάτ. ὑπὲρ τῶν τεττ.* § 133: καὶ τοῦ κωμωδιοποιοῦ βεβαίως και παγίως ἔχειν). Ἡ διατύπωση ἀυτή σε συνδυασμό με το σχόλιο για τον κωμωδιογράφο παραπέμπει σε ἕνα ἀπόφθεγμα του Μενάνδρου που ἦταν γνωστό κατὰ την ἀρχαιότητα (Μέν. fr. 506 = *Monostichoi* 241: ἄρ εἶς εἶη τῆς οἰκίας δοῦλος ὁ δεσπότης.

⁵¹ Μέν. 605 K.-A. (ἀγνωστη κωμωδία).

⁵² Nervegna (2013) 217.

⁵³ Karavas – Vix (2014) 193.

⁵⁴ Για περαιτέρω παραδείγματα ἀναφορικά με τὴ χρήση των γνωμικῶν σε συμφραζόμενα ἔντονης ἀντιπαραθέσεως ἀπὸ τον Αἴλιο Ἀριστείδη, βλ. Karavas – Vix (2014) 192-193.

Μτφρ.: «επομένως, ένας ας είναι ο υπηρέτης και ο κύριος της οικίας»⁵⁵. Ο Αριστείδης, λοιπόν, παραθέτει γνωμικά του Μενάνδρου χωρίς να τα συσχετίζει με ηθικοδιδασκτικό μήνυμα, αλλά αντιθέτως τα εντάσσει σε σημεία του λόγου του, όπου ασκεί δριμεία πολεμική. Επομένως, η ένταξη των γνωμικών στο έργο του Αριστείδη δηλώνει, σύμφωνα με τους Karavas – Vix, ότι η αξιοποίησή τους τουλάχιστον κατά τον 2^ο αι. μ.Χ. έπαυε να είναι μονολιθική, δηλαδή να περιορίζεται στην ηθική τους διάσταση⁵⁶.

Την άποψη αυτή έρχεται να ενισχύσει ο Λουκιανός (c.125-c.180 μ.Χ.), ρητοροδιδάσκαλος και σατιρικός συγγραφέας, σύγχρονος του Αίλιου Αριστείδη (117-c.189 μ.Χ.). Ο Λουκιανός, παραπέμπει στον Μένανδρο ελάχιστες φορές, αν και στο έργο του, όπως συμβαίνει με τους συγγραφείς της Δεύτερης Σοφιστικής, συναντάμε πλήθος αναφορών σε συγγραφείς της κλασικής και ελληνιστικής περιόδου⁵⁷. Ωστόσο, σε δύο από τις περιπτώσεις που παραθέτει στίχους από το έργο του Μενάνδρου, τους εντάσσει στη σάτιρά του, προκειμένου να καυτηριάσει κάποιο ελάττωμα. Στο έργο *Περὶ τῶν ἐπὶ μισθῶ συνόντων* αναφέρεται υπαινκτικά σε έναν στίχο του Μενάνδρου, με τον οποίο σατιρίζει τους κόλακες (Λουκ. *Περὶ τῶν ἐπὶ μισθῶ συν.* 35: *πήχεως ἐνίστε τὴν ῥῖνα ἔχοντας*). Η φράση αυτή υπαινίσσεται έναν κωμικό στίχο από τη χαμένη κωμωδία *Πλοκίων* (fr. 296.12: <τήν> ῥῖν' ἔχουσαν πήχεως, μτφρ.: «έχοντας μύτη έναν πήχυ μακριά»), ο οποίος αναφέρεται στους κόλακες και θα ήταν πολύ γνωστός για την κωμική του δύναμη, αφού ο Λουκιανός τον παραθέτει χωρίς να αναφέρεται ρητῶς στον Μένανδρο.

Παρόμοια, στο έργο *Λούκιος ἢ Ὀνος*⁵⁸ ο ψευδο-Λουκιανός παραθέτει έναν ακόμα στίχο του Μενάνδρου που ήταν γνωστός ως παροιμιώδης έκφραση (*Λούκ. ἢ Ὀν.* 45:

⁵⁵ Ο Λιβάνιος (314-393 μ.Χ.) παραδίδει αυτόν τον στίχο και τον αποδίδει στον Μένανδρο στο λόγο *Περὶ δουλείας* (25.66). Επίσης, ο Νικόλαος των Μύρων (5^{ος} αι. μ.Χ.) παραδίδει αυτόν τον στίχο ως παράδειγμα γνωμικού στα *Προγυμνάσματα* (27.4 Felt). Ωστόσο, άλλοι αποδίδουν αυτήν την τυπική φόρμουλα τόσο στον Αριστοφάνη όσο και στον Μένανδρο: σχόλ. Αριστείδης 3.519.25, Dindorf. Βλ. Karavas – Vix (2014) 192-193.

⁵⁶ Karavas – Vix (2014) 193: παρόμοια άποψη διατυπώνει και ο Λιαπής (2002) 49: «η ηθοπλαστική γνωμολογία αποτελεί το ένα μόνο άκρο του φάσματος· το άλλο αντιπροσωπεύεται από τη σκαμπρόζικη αθυροστομία. Πράγματι, πολλά από τα σωζόμενα δείγματα χρειών θα κρίνονταν ακατάλληλα για παιδαγωγική χρήση· ακόμα και στα εξάπαντος ηθοπλαστικά μενάνδρεια μονόστιχα περιέχονται γνώμες με περιεχόμενο σκανδαλιστικό, ή τουλάχιστον μη εποικοδομητικό: προφανώς. . . η αρχαιοελληνική αντίληψη περί ευπρέπειας διέφερε από τη δική μας».

⁵⁷ Karavas – Vix (2014) 118.

⁵⁸ Αμφισβητείται ορθά η πατρότητα του έργου. Βλ. Perry (1920) 1-20· Sullivan (1989) 589-592· Bowie (2008) 28· Λυκοκάπη (2011) 6-9.

κάκ' τότε ἐξ ἔμοῦ πρώτου ἦλθεν εἰς ἀνθρώπους ὁ λόγος οὗτος)⁵⁹. Ο Ζηνόβιος, παροιμιογράφος και ρητοροδιδάσκαλος στην εποχή του Αδριανού, δηλώνει ότι αυτή η φράση λειτουργούσε ως παροιμία, που διακωμωδούσε ανθρώπους, οι οποίοι είχαν τεθεί στο στόχαστρο και σατιρίζονταν για κάποιο ελάττωμά τους (1.70⁶⁰: ἐπὶ τῶν καταγελαστῶς οὖν συκοφαντοῦμεν εἴρηται ἡ παροιμία).

Τα παραδείγματα αυτά που προβάλλουν την πολεμική και σατιρική διάσταση των γνωμών του Μενάνδρου ίσως δεν επαρκούν για να στηρίξουν την άποψη ότι στα σχολεία της εποχής δεν προσεγγίζουν το έργο του Μενάνδρου αποκλειστικά με ηθικοδιδασκτική στόχευση. Εξάλλου οι περισσότεροι συγγραφείς της ίδιας περιόδου εστιάζουν στον ηθικοδιδασκτισμό των γνωμών του Μενάνδρου. Επίσης, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι ακόμα και τα σατιρικά ή σκαμπρόζικα γνωμικά θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως ηθοπλαστικά, καθώς καυτηριάζουν ελαττώματα, ώστε να γίνουν παραδείγματα προς αποφυγή για τους νέους. Το γεγονός ότι στον Λουκιανό εντοπίζονται ελάχιστες αναφορές στο έργο του Μενάνδρου ίσως οφείλεται, όπως επισημαίνουν οι Karavas-Vix, στο ότι δεν βρίσκει στα έργα του υλικό με έντονο δηκτικό χαρακτήρα, ώστε να το αξιοποιήσει κατάλληλα στο σατιρικό του έργο, αλλά και στο ότι ο Μενάνδρος ήταν ταυτισμένος με την ηθική στη συνείδηση των αναγνωστών της εποχής⁶¹.

Σε κάθε περίπτωση, όπως παρατηρεί και ο Φουντουλάκης (2010) «η συστηματική μελέτη των μενάνδρειων γνωμών, με σκοπό τη διερεύνηση του διδακτικού χαρακτήρα του Μενάνδρου είναι έργο δύσκολο και προβληματικό, καθώς η γνησιότητα των μενάνδρειων γνωμών ενίοτε αμφισβητείται ή τα γνωμικά παραδίδονται αποκομμένα από το λεκτικό περιβάλλον του έργου, με αποτέλεσμα να μη μπορούμε να αντιληφθούμε το νόημα που αυτά αποκτούν μέσα στο εκάστοτε συγκείμενο»⁶². Εφόσον τα έργα του Μενάνδρου εντάσσονται ειδολογικά στην κωμωδία και οι κωμικοί ποιητές συνήθιζαν να διακωμωδούν τους φιλοσόφους παρωδώντας τις ιδέες τους, δεν μπορούν να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα από μεμονωμένους στίχους με φιλοσοφικό και ηθικό περιεχόμενο. Μολονότι ο τρόπος με τον οποίο σώζονται τα μενάνδρεια γνωμικά δεν αποδεικνύει αποκλειστικά μόνο τη διδακτική λειτουργία των μενάνδρειων κωμωδιών, θα πρέπει, ωστόσο, να ληφθεί υπόψιν ότι δημιουργούν την

⁵⁹ Σύμφωνα με τον Πausανία τον Αττικιστή στο έργο του *Ἀττικῶν ὀνομάτων συναγωγή* (23), αυτός ο στίχος του Μενάνδρου προέρχεται από τη χαμένη κωμωδία *Ἰέρεια*.

⁶⁰ Ζην. Fr.1.70 Leutch-Schneidewin.

⁶¹ Karavas – Vix (2014) 189.

⁶² Φουντουλάκης (2010) 22.

αίσθηση ότι το έργο του κωμωδιογράφου μπορεί να συμβάλει στην ηθική διάπλαση του ανθρώπου. Αυτή η αίσθηση είχε καλλιεργηθεί ήδη από την ελληνιστική εποχή και συνεχίζει να κυριαρχεί στην πρώιμη αυτοκρατορική περίοδο, γεγονός που αναδεικνύεται από τον τρόπο πρόσληψης και αξιοποίησης του Μενάνδρου από τους συγγραφείς της περιόδου⁶³.

1.2. Η εκπαιδευτική αξία των μενάνδρειων γνωμικών

Στο ανθολόγιο των γνωμών του Μενάνδρου⁶⁴ υπάρχουν πολλά χωρία με αποφθεγματικό και διδακτικό χαρακτήρα είτε μονόστιχα είτε εκτενέστερα, που θέτουν στο επίκεντρο τόσο την αξία της εκπαίδευσης και της ευρύτερης μόρφωσης του ανθρώπου για την πνευματική, ηθική και κοινωνική του ολοκλήρωση όσο και τις υψηλές ηθικές αξίες της εποχής, που εκφράζονταν μέσα από την αντίθεση μεταξύ του καλού και του κακού, της φτώχειας και του πλούτου, της καλής και της κακής τύχης⁶⁵. Τα γνωμικά αυτά αξιοποιήθηκαν σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης τόσο για την ηθική και ρητορική εκπαίδευση των νέων όσο και για την προετοιμασία τους για τη φιλοσοφία⁶⁶.

Στο πρωταρχικό στάδιο της εκπαίδευσης, τα παιδιά μέσα από την ανάγνωση θεατρικών κειμένων και την αντιγραφή τέτοιων αποφθεγμάτων ασκούνται στην ανάγνωση, τη γραφή, την ορθογραφία, τη σύνταξη, ενώ παράλληλα η προσπάθεια ερμηνευτικής ανάλυσης και απομνημόνευσης τέτοιων φράσεων αποσκοπεί στην ευρύτερη μόρφωσή τους και την ηθική τους βελτίωση⁶⁷. Ο Σέξτος Εμπειρικός, επιδιώκοντας να ορίσει το ρόλο του γραμματικού, αναφέρει χαρακτηριστικά ότι ο γραμματικός ερμηνεύει τα κείμενα των ποιητών και των συγγραφέων. Μεταξύ των

⁶³ Φουντουλάκης (2010) 23.

⁶⁴ Jäkel (1964) 33-83.

⁶⁵ Φουντουλάκης (2014) 20.

⁶⁶ Για την αξιοποίηση των γνωμικών από τους μαθητές στα διάφορα στάδια της εκπαίδευσης βλ. Morgan (2007) 84-118· η αξιοποίηση συγκεκριμένων γνωμών στη σχολική εκπαίδευση καθίσταται γνωστή από το γεγονός ότι τα παπυρικά ευρήματα που περιέχουν ίχνη γνωμολογιών μαρτυρούν τη σχολική τους προέλευση από την ασταθή γραφή, τα πολυάριθμα ορθογραφικά σφάλματα και τις αλληπάλληλες διαγραφές. Βλ. Λιαπής (2002) 50.

⁶⁷ Nervegna (2013) 204, καθώς και Marrou (1965²) 233-234, 236-237, 260-262· Morgan (1998) 97-100, 121-125· Easterling (1995) 153-160· Λιαπής (2002) 46-51· Φουντουλάκης (2004) 21.

ποιητικών έργων που τίθενται προς εξέταση και ερμηνεία αναφέρει ότι ανήκουν και τα έργα του Μενάνδρου⁶⁸:

Σέξτ. Ἐμπερ. *Πρὸς Μαθηματικούς* 1.57-1.58: *εὖ ἂν ἔχει πρὸ τῶν ὄλων σκέψασθαι τί τ' ἐστὶν ἡ γραμματική, καὶ εἰ κατὰ τὴν ἀποδιδόμενην ὑπὸ τῶν γραμματικῶν ἔννοιαν δύναται συστατὸν τι καὶ ὑπαρκτὸν νοεῖσθαι μάθημα...τά τε παρὰ τοῖς ποιηταῖς [καὶ συγγραφεῦσιν], ἃ ὁ γραμματικὸς ἐρμηνεύειν φαίνεται, καθάπερ Ὀμήρω...καὶ Μενάνδρω καὶ τοῖς ἄλλοις... ὡς ἴδιον ἔργον μετέρχεται.*

Μτφρ.: «καλό θα ήταν πριν απ' όλα να εξετάσουμε τί είναι η γραμματική και αν σύμφωνα με την έννοια που της αποδίδουν οι γραμματικοί μπορεί να εκληφθεί ως συστηματική και πραγματική μάθηση... Ὅσα απαντούν στους ποιητές [και στους συγγραφείς], τα οποία ο γραμματικός φαίνεται να ερμηνεύει, όπως για παράδειγμα ὅσα υπάρχουν στον Ὀμηρο...στον Μένανδρο και στους άλλους, τα επεξεργάζεται ως προσωπικό του ἔργο».

Αυτή η παρατήρηση παραπέμπει στην άποψη ότι οι γραμματικοί μεταξύ άλλων εντάσσουν στην εκπαίδευση τα κωμικά κείμενα του Μενάνδρου, θεωρώντας ότι αποτελούν «ένα ισχυρό βοηθητικό εργαλείο για την απόκτηση ερμηνευτικών ικανοτήτων»⁶⁹. Την άποψη αυτή συμπληρώνει ο Λουκιανός διευκρινίζοντας ότι από ολόκληρα έργα επιλέγουν συγκεκριμένα χωρία ή και μεμονωμένους στίχους με αποφθεγματικό χαρακτήρα⁷⁰.

Το κριτήριο επιλογής των συγκεκριμένων χωρίων ήταν η ηθική που εξέφραζαν, με αποτέλεσμα τα γνωμικά να εντοπίζονται και σε εκτενέστερα χωρία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ένα απόσπασμα από το έργο του Μενάνδρου *Κιθαριστής* Fr. 1. 1-12 Arnott, το οποίο θέτει στο επίκεντρο θέματα όπως η υγεία, ο πλούτος, η φτώχεια και οι δυσκολίες της ανθρώπινης ζωής⁷¹. Από τους συγγραφείς της πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου ο Πλούταρχος παραθέτει αυτό το χωρίο στα *Ἠθικά*, όπως παρουσιάστηκε εκτενώς ανωτέρω⁷². Ο ὄγδος στίχος από το απόσπασμα «ἄρ' ἐστὶ συγγενές τι λύπη καὶ βίος;» διαχωρίστηκε από το υπόλοιπο συγκείμενο και γνώρισε μεγάλη διάδοση ως γνωμικό. Καταγράφηκε από έναν μαθητή σε πάπυρο τον 2^ο αι. μ.Χ. και αργότερα συμπεριλήφθηκε σε συλλογή γνωμικών, η οποία παραδίδεται από

⁶⁸ Ο Σέξτος Εμπειρικός, εκπρόσωπος του σκεπτικισμού στη φιλοσοφία και του εμπειρισμού στην ιατρική, έζησε από το β' μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ. έως τις αρχές του 3^{ου} αι. Βλ. Karadimas (1996) Bailey (2002).

⁶⁹ Μαυριδοπούλου (2015) 123.

⁷⁰ Λουκ. *Ἠθικός* 5.

⁷¹ Βλ. Nervegna (2013) 213.

⁷² Πλουτ. *Ἠθ.* 466a. βλ. κεφ. 1.1.

τον Διογένη τον Λαέρτιο⁷³. Επίσης, μια εκτενέστερη μορφή του χωρίου παραδίδεται από πάπυρο του 3^{ου} αι. μ.Χ., όπου καταγράφεται ως πεζό κείμενο χωρίς στίχους, γεγονός που δείχνει ότι προοριζόταν για σχολική χρήση⁷⁴.

Στο επόμενο στάδιο της εκπαίδευσης των νέων, που αναλάμβανε ο γραμματικός ή ο ρητοροδιδάσκαλος, ανήκουν τα *Προγυμνάσματα* (*praeexercitamina*)⁷⁵. Οι προπαρασκευαστικές αυτές ασκήσεις ήταν διαβαθμισμένης δυσκολίας και αποσκοπούσαν στο να αποκτήσουν οι νέοι συγγραφικές δεξιότητες για τη σύνθεση ρητορικού λόγου⁷⁶. Μία από αυτές τις ασκήσεις ήταν και η *γνώμη* ή αλλιώς *γνωμικό*. Κατά την άσκηση της *γνώμης* δινόταν στον μαθητή μια ηθική διαχρονική γενίκευση, όπως π.χ. αυτές που παρουσιάζονται στους μενάνδρειους στίχους, και εκείνος έπρεπε να την επεξεργαστεί, διευρύνοντας και αναπτύσσοντας το νόημά της⁷⁷. Επίσης, μια ακόμα άσκηση, παρόμοια με τη *γνώμη*, ήταν η *χρεία*. Πρόκειται για ένα ρητό, αξίωμα, παράγγελμα ή απόφθεγμα ανεκδοτολογικού ή μυθολογικού περιεχομένου που λαμβάνεται από κάποιον συγγραφέα, αναπτύσσεται σύμφωνα με ορισμένους κανόνες και προσφέρει εξάσκηση στη γραμματική⁷⁸.

Ο *Γαληνός*, όπως επισημαίνουν οι Karavas-Vix, αναφέρεται στην αξιοποίηση στοιχείων από τις μενάνδρειες κωμωδίες, για την εξάσκηση των μαθητών στη γραμματική. Παραθέτει τον τίτλο μιας κωμωδίας του Μενάνδρου (*Αὐτὸν Τιμωρούμενος*) ως παράδειγμα για τη σύνταξη του ρήματος *τιμωρόμαι* με αιτιατική (*ἐαυτόν*), σύμφωνα με την οποία το ρήμα αποκτά την έννοια «τιμωρώ»:

⁷³ Jaekel (1964) πάπ. VI.5' Διογ. Λαέρτ. 7.68.

⁷⁴ Nervegna (2013) 214.

⁷⁵ Τα Προγυμνάσματα αποτελούσαν μέρος του εκπαιδευτικού προγράμματος της Ελλάδας και της Ρώμης, αλλά για τους Έλληνες είχαν μάλλον μεγαλύτερη αξία, όπως φαίνεται από το γεγονός ότι πολλοί Έλληνες ρήτορες από τον 1^ο έως τον 5^ο αιώνα μ.Χ. γράφουν πραγματείες, που παρουσιάζουν το περιεχόμενο και τον σκοπό αυτών των ασκήσεων. Για τα Προγυμνάσματα βλ. Morgan (1998) 191-2, Cribiore (2001) 221-230, Heath (2003) 129-160.

⁷⁶ Kennedy (2001) 323-325.

⁷⁷ Kennedy (2001) 326.

⁷⁸ Liddell-Scott, s.v. «*χρεία*» Lausberg §536: "Chria ist eine lehrreiche kurze Anekdote, die eine Sentenzweisheit als Realität des praktischen Lebens erweist". Η *χρεία* είναι η σύντομη καταγραφή κάποιου λόγου ή πράξης ή και των δύο μαζί και αποσκοπεί συνήθως στην ηθική ωφέλεια. Οι *χρείες* χωρίζονται σε λεκτικές, που περιέχουν μόνο απόφθεγμα, σε πρακτικές που περιέχουν μόνο πράξη και σε μικτές που περιέχουν και τα δύο. Πρέπει να είναι σύντομη και διαφέρει από τη *γνώμη* στα εξής τέσσερα σημεία: η *γνώμη* είναι απόφαση γενικευτική, ενώ η *χρεία* μπορεί να είναι απόφαση για συγκεκριμένες καταστάσεις· η *χρεία* μπορεί να αναφέρεται και σε πράξεις και σε λόγους, ενώ η *γνώμη* μόνο σε λόγους· στη *χρεία* αναφέρεται το πρόσωπο που έπραξε κάτι, ενώ η *γνώμη* είναι απρόσωπη· και τέλος η *χρεία* μερικές φορές είναι ανούσια χωρίς ηθοπλαστικό περιεχόμενο, ενώ η *γνώμη* αφορά πάντα το καθετί χρήσιμο για τη ζωή. Βλ. Λιαπής (2002) 98-100 και Τσιτσιγιάννης (2011) 23-33, 78-90.

Γαλ. *Περὶ τῶν οὐχ ἑωραμένων Ἰππ. Ἐκπτ.* 18 a 384-385 Kühn⁷⁹: διαφέρει γὰρ τὸ τιμωρῶν τοῦ τιμωρούμενος, ὃ μετὰ τῆς καλουμένης αἰτιατικῆς πτώσεως σημαίνει τὸ κολάζον· οὕτως γοῦν καὶ ἑαυτὸν τιμωρούμενος ἐπιγράφεται τὸ Μενάνδρου δρᾶμα.

Μτφρ.: «Πράγματι διαφέρει ὁ ὀρος ενεργητικῆς φωνῆς “τὸ τιμωρῶν” ἀπὸ τὸν ὀρο φωνῆς “τὸν τιμωρούμενον”, διότι ὁ τελευταῖος ἀποδίδεται ὡς “αὐτὸ που τιμωρεῖ” ὅταν συντάσσεται με τὴ λεγόμενη αἰτιατικὴ πτῶσὴ ἔτσι, λοιπὸν, καὶ τὸ θεατρικὸ ἔργο τοῦ Μενάνδρου ἔχει τίτλο “ἑαυτὸν τιμωρούμενος”, δηλαδὴ αὐτὸς που τιμωρεῖ τὸν ἑαυτό του».

Τὸ χωρίο αὐτὸ μαρτυρεῖ τὴν ἀξιοποίηση τοῦ Μενάνδρου στὴ σχολικὴ διδασκαλία. Οἱ τίτλοι τῶν μενάνδρειων κωμωδιῶν μπορεῖ νὰ εἶχαν ἠθικοδιδασκτικὰ στοιχεῖα καὶ νὰ λειτουργοῦσαν ἐν μέρει καὶ ὡς ἀποφθέγματα, με ἀποτέλεσμα νὰ συγκεντρώνονται σὲ καταλόγους καὶ νὰ ἀξιοποιοῦνται γιὰ τὸν σχολιασμὸ γραμματικῶν φαινομένων⁸⁰. Ὁ Γαληνὸς δεῖχνει ἐντυπωσιασμένος ἀπὸ τὸ λεξιλόγιο καὶ τὴ γλῶσσα τοῦ Μενάνδρου καὶ γι’ αὐτὸ χρησιμοποιοῖ τὰ ἔργα τοῦ σαν ἓνα εἶδος λεξιλογικοῦ θησαυροῦ καὶ ὄχι ὡς θεατρικὰ ἔργα. Αὐτὴ ἡ προσέγγισή του ἴσως υποδηλώνει ὅτι γνώριζε τὸ μενάνδρειο ἔργο, κυρίως μέσω τῆς σχολικῆς ἐκπαίδευσης ποὺ εἶχε λάβει⁸¹.

Οἱ γνώμες καὶ τὰ γνωμολόγια ἀξιοποιούνταν καὶ σὲ μιὰ ἄλλη ἀσκηση τῶν Προγυμνασμάτων, ποὺ ἀποκαλεῖται *διήγημα*⁸². Ὁ **Αἴλιος Θέων**, εἴαν χρονολογηθεῖ πρῶτα καὶ ὄχι στὸν 5^ο αἰ. μ.Χ.⁸³ στὸ ἔργο του *Προγυμνάσματα*, τὸ ὁποῖο εἶναι τὸ παλαιότερο σωζόμενο εγχειρίδιο με σχολικὲς ρητορικὲς ἀσκήσεις, παρουσιάζει τὶς γνώμες τοῦ Μενάνδρου ὡς τὶς πλέον κατάλληλες γιὰ τὴ *διήγησιν*. Στὸ σχετικὸ με τὴ *διήγησιν* κεφάλαιο (*Περὶ διηγήματος*) ἀναφέρεται δύο φορές στὸν Μένανδρο καὶ τὸν παρουσιάζει ὡς πρότυπο γιὰ τὴ χρῆση τοῦ ἀποφθεγματικοῦ λόγου. Στὴν πρώτη περίπτωση παραθέτει στίχους τοῦ Μενάνδρου ἀπὸ τὸν πρόλογο τῶν κωμωδιῶν *Δάρδανος* καὶ *Ξενολόγος* (Θέων *Προγ.* 91.16-Spengel: *ἐν ἀρχῇ δὲ τοῦ Δαρδάνου καὶ τοῦ Ξενολόγου*). Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο ὁ Θέων πραγματεύεται τὸ θέμα τοῦ *ἐπιφωνήματος*, τοῦ γνωμικοῦ δηλαδὴ ποὺ παρατίθεται στὸ τέλος τῆς ἀφήγησης, δηλώνοντας ὅτι εἶναι κατάλληλο γιὰ τὸ θέατρο καὶ τὴ σκηνή⁸⁴. Ὡς μοναδικό

⁷⁹ Kühn (1964-1965²) XVIII.

⁸⁰ Karavas-Vix (2014) 185.

⁸¹ Karavas-Vix (2014) 185.

⁸² Kennedy (2001) 326.

⁸³ Ὁ Αἴλιος Θέων εἶναι ἀλεξανδρινὸς σοφιστὴς, ρητοροδιδάσκαλος ποὺ παραδοσιακὰ ἐντάσσεται στὸν 1^ο αἰ. μ.Χ.. Βλ. Kroh (1996), s.v. «Θέων». Ὡστόσο, σύμφωνα με μιὰ σύγχρονη μελέτη, τοποθετεῖται στὸν 5^ο αἰ. μ.Χ. Βλ. Heath (2002-3). Εἰδὼ ἀκολουθεῖται ἡ παραδοσιακὴ χρονολόγησις.

⁸⁴ Γιὰ τὴν πρόσληψη τοῦ Μενάνδρου ἀπὸ τὸν Θέωνα βλ. Karavas – Vix (2014) 194-195.

παράδειγμα δραματουργού που αξιοποιεί καταλλήλως το επιφώνημα παρουσιάζει τον Μένανδρο, καταγράφοντας μάλιστα συγκεκριμένους στίχους που λειτουργούν ως επιφώνημα:

Θέων *Προγ.* 91.18 Spengel: *ἀνδρὸς πένητος υἱὸς, ἐκτεθραμμένος / οὐκ ἐξ' ὑπαρχόντων, ὀρῶν ἡσχύνετο / τὸν πατέρα μίκρ' ἔχοντα. παιδευθεὶς γὰρ εὖ / τὸν καρπὸν εὐθὺς ἀπεδίδου καλόν*⁸⁵.

Μτφρ.⁸⁶: «Ο υἱὸς ενός φτωχοῦ ἀνδρα που εἶχε λάβει την ἀνώτερη ἐκπαίδευση, ντρεπόταν που ἐβλεπε τον πατέρα του να ἔχει μόνο τα ἀπολύτως ἀναγκαῖα. Γιατί βέβαια ἡ καλή του ἀνατροφή ἀπέδωσε ἀμέσως ὄριμους καρπούς».

Οι δύο τελευταῖοι στίχοι εἶναι αυτοὶ που λειτουργοῦν ὡς ἐπιφώνημα στην ἀφήγηση που προηγήθηκε και παραπέμπουν ἀπευθείας στις γνώμες του Μενάνδρου.

Ο Θέων και σε ἄλλο σημεῖο του λόγου του δίνει ἓνα παράδειγμα ἐπιφωνήματος σε γνωμικό, το οποίο προέρχεται ἀπὸ το ἔργο *Ἐπικλήρος Β* του Μενάνδρου (Μεν. *Ἐπικ.* fr. 129 K-A: *ἄρ' ἐστὶ πάντων ἀγρυπνία λαλίστατον*)⁸⁷. Στὸ τέλος της πραγμάτευσης του θέματος ο Θέων σχολιάζει ὅτι ἡ χρήση του ἐπιφωνήματος εἶναι συχνά περιττή και ἀξιοποιεῖται μόνο, προκειμένου να ἐγείρει το χειροκρότημα του κοινού. Επίσης, δηλώνει ὅτι οἱ περισσότεροι τεχνολογοὶ που ἀσχολοῦνται με τὴν τεχνικὴς δημιουργίας ρητορικοῦ λόγου υποστηρίζουν ὅτι πρέπει να ἀποφεύγεται ἡ υπερβολικὴ χρήση του ρητορικοῦ μηχανισμοῦ του ἐπιφωνήματος. Εφόσον, ὅμως, παρουσιάζει τον Μένανδρο ὡς παράδειγμα για τὴν χρήση του ἐπιφωνήματος, δηλώνει ἐμμέσως ὅτι επικροτεῖ τον τρόπο με τον οποίον ο Μένανδρος το ἀξιοποιεῖ. Σχετικά, μάλιστα, με τις γνώμες του Μενάνδρου δηλώνει ὅτι χρησιμοποιοῦνται συχνά και σε κάθε

⁸⁵ Μέν. Ξεν. fr. 354 Kock.

⁸⁶ Βλ. και Patillon– Bolognesi (1997).

⁸⁷ Σε αὐτὸ το γνωμικό ἀναφέρεται υπαινικτικά και ο Πλούταρχος στο ἔργο του *Περὶ ἀδολεσχίας* 513 E: *πολλῶν γὰρ ἐστὶν ἡ χαρὰ τῆς κωμικῆς ἐκείνης ἀγρυπνίας λαλίστατον, ἀναρριπίζουσα πολλάκις ἑαυτὴν καὶ πρόσφατον ποιοῦσα τοῖς διηγήμασιν.* Σε αὐτὸ το χωρίο ο Πλούταρχος προβάλλει τὴν χαρὰ που κρύβει κάποια ἐπιτυχία, ἀλλὰ και το γεγονός ὅτι ἡ χαρὰ αὐξάνεται, ὅταν κανεὶς ἀφηγεῖται τὴν ἱστορία της ἐπιτυχίας του. Ἡ φράση *ἡ χαρὰ τῆς κωμικῆς ἐκείνης ἀγρυπνίας λαλίστατον* υπαινίσσεται τον στίχο ἀπὸ τον πρόλογο του *Ἐπικλήρου* 129 K-A: *ἄρ' ἐστὶ πάντων ἀγρυπνία λαλίστατον*, ὅπου ἓνας χαρακτήρας του ἔργου, ἐπειδὴ δεν μπορεῖ να κοιμηθεῖ, ἀρχίζει να ἀφηγεῖται γεγονότα που του ἔχουν συμβεῖ στη ζωὴ του. Ἡ ἐκφραση *τῆς κωμικῆς ἐκείνης ἀγρυπνίας* προειδοποιεῖ τον ἀναγνώστη για τὴ λογοτεχνικὴ σύνδεση και υποδεικνύει το χωρίο στο οποίο παραπέμπει ο υπαινιγμός. Υπάρχουν, λοιπόν και περιπτώσεις κατὰ τις οποίες οἱ συγγραφεῖς της πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου ἀναφέρονται υπαινικτικά σε κάποιους μενάνδρειους στίχους, χρησιμοποιώντας κάποια λέξη κλειδί που παραπέμπει σε συγκεκριμένο παράθεμα. Σε κάθε περίπτωση πάντως παρατηροῦμε ὅτι υπήρχαν συγκεκριμένοι στίχοι που ἦταν διαδεδομένοι και ὅτι ἀξιοποιούνταν ἀπὸ τους συγγραφεῖς ὡς ἐπὶ κλήση στην αὐθεντία για να ἐπιβεβαιώσουν τὴν ἀξιοπιστία των ἀπόψεών τους. Για τους διαφορετικούς τρόπους ἀξιοποίησης των μενάνδρειων ἔργων ἀπὸ τον Πλούταρχο βλ. και Di Florio (2004) 125-130.

περίσταση (Θέων *Προγ.* 4.9.-Spengel: *πολλαχοῦ μὲν ἀλλαχόθι*)⁸⁸, τονίζοντας τη διαχρονικότητά τους και τη δυνατότητα της καθολικής εφαρμογής τους. Το ότι ο Θέων φέρει ως μοναδικό παράδειγμα τον Μένανδρο δείχνει ότι τον θεωρεί κατάλληλο πρότυπο προς μίμηση σε αυτόν τον τομέα και συνεπώς ότι αναγνωρίζει τη ρητορική και παιδαγωγική αξία των μενάνδρειων γνωμών. Ας μην ξεχνάμε άλλωστε ότι το έργο του Θέωνα θα αποτελούσε παράρτημα σε εγχειρίδιο ρητορικής και συνεπώς πρότεινε τρόπους μάθησης και παραδείγματα προς μίμηση για τη δημιουργία επιτυχημένων ρητορικών λόγων.

Εκτός από τον ηθοπλαστικό χαρακτήρα των μενάνδρειων γνωμών ένα από τα χαρακτηριστικά της ποίησης του Μενάνδρου που συνέβαλε στην αξιοποίηση των γνωμικών του στην εκπαίδευση ήταν και η γλωσσική τους απόδοση. Όπως επισημαίνει η Morgan, ένα από τα βασικά κριτήρια για να αξιοποιηθεί ο αποφθεγματικός χαρακτήρας των έργων ενός αρχαίου συγγραφέα και να ενταχθεί στην εκπαίδευση ήταν η χρήση απλής και κατανοητής γλώσσας. Η γλωσσική απόδοση των μενάνδρειων γνωμικών ήταν ασφαλώς απλούστερη και σαφέστερη από εκείνη των συγγραφέων της κλασικής περιόδου, με αποτέλεσμα να γίνεται εύκολη και ευχάριστη η ανάγνωσή τους από τους μαθητευόμενους⁸⁹.

1.3. Η ρητορική πρόσληψη των μενάνδρειων γνωμικών

Ως ρητορικός τύπος ο όρος *γνώμη* ορίζεται για πρώτη φορά από τον Αριστοτέλη στην *Τέχνη Ρητορική*, όπου δηλώνεται ότι πρόκειται για *απόφανση* που καθορίζει αυτά που πρέπει να αποφεύγουν ή να πράττουν οι άνθρωποι, προβάλλοντας έτσι τον ηθικό και φιλοσοφικό της χαρακτήρα (Αριστ. *Ρητ.* 1394 a 22-26: *ἔστι δὴ γνώμη ἀπόφανσις, οὐ μέντοι οὔτε περὶ τῶν καθ' ἕκαστον, οἷον ποιός τις Ἰφικράτης, ἀλλὰ καθόλου, οὔτε περὶ πάντων, οἷον ὅτι τὸ εὐθὺ τῷ καμπύλῳ ἐναντίον, ἀλλὰ περὶ ὅσων αἱ πράξεις εἰσὶ, ἃ αἰρετὰ ἢ φευκτὰ ἐστί πρὸς τὸ πράττειν*).

Στη Ρώμη, στην καμπή του 1^{ου} αι. μ.Χ., ο Κοϊντιλιανός αναφερόμενος στη ρητορική αξιοποίηση των γνωμικών, δηλώνει ότι το γνωμικό (*sententia*) είναι ένα ευδιάκριτο είδος λόγου, που ολοκληρώνει την ενότητα του λόγου (Quint. *Inst. Or.* 8.5.2.: *Sed consuetudo iam tenuit ut mente concepta sensus vocaremus, lumina autem praecipueque in clausulis posita sententias; quae minus crebrae apud antiquos*

⁸⁸ Nervegna (2013) 209-210.

⁸⁹ Morgan (2007) 223-224.

nostris temporibus modo carent. Ideoque mihi et de generibus earum et de usu arbitror pauca dicenda). Αναφέρει ότι το περιεχόμενό του μπορεί είτε να σχετίζεται με το θέμα τού λόγου είτε να λειτουργεί ως γενικό απόφθεγμα και καταλήγει λέγοντας ότι μια συνηθισμένη μορφή ήταν αυτή του ηθικοδιδασκτικού σχολίου που ολοκλήρωνε τον λόγο και λειτουργούσε ως επιφώνημα. Ωστόσο, ο Κοϊντιλιανός δεν αναφέρεται μόνο στην ηθική διάσταση των γνωμικών, αλλά και στη ρητορική τους λειτουργία. Δηλώνει ότι τα γνωμικά προσδίδουν στο λόγο υψηλό επίπεδο, γι' αυτό και θα πρέπει να αποφεύγονται από ανθρώπους που προέρχονται από κατώτερα κοινωνικά στρώματα, με κίνδυνο να γελοιοποιηθούν, εάν τα χρησιμοποιήσουν (Quint. *Inst. Orat.* 8.5.7.: *Vertit ad personam Cicero: "nihil habet, Caesar, nec fortuna tua maius quam ut possis, nec natura melius quam ut velis servare quam plurimos". Ita quae erant rerum, propria fecit hominis. In hoc genere custodiendum est et id, quod ubique, ne crebrae sint, ne palam falsae (quales frequenter ab iis dicuntur qui haec catholica vocant et quidquid pro causa videtur quasi indubitatum pronuntiant) et ne passim et a quocumque dicantur*). Με αυτή την επισήμανση ο Κοϊντιλιανός δηλώνει εμμέσως ότι τα γνωμικά δεν πρέπει να χρησιμοποιούνται σε υπερβολικό βαθμό, αλλά πρέπει να εφαρμόζονται ανάλογα με την περίπτωση και το ήθος του ομιλητή⁹⁰. Όπως παρατηρεί και η Nervegna, τα γνωμικά ήταν τα πιο κατάλληλα για τα νεαρά αγόρια στο σχολείο, αλλά ήταν σημαντικά και για τους προχωρημένους στη ρητορική μαθητές, καθώς μπορούσαν να βασιστούν σε αυτά για να επινοήσουν λόγους, οι οποίοι θα διέθεταν πολιτιστικό κύρος, θα ήταν οικείοι στο κοινό και θα τόνιζαν το ήθος τους⁹¹. Οι ρήτορες και οι ρητοροδιδάσκαλοι θεωρούσαν ότι η χρήση γνωμών στο ρητορικό λόγο προσέθετε εκφραστικότητα και πειστικότητα. Η αποκρυσταλλωμένη σοφία και η αυταπόδεικτη βαρύτητα, που υποτίθεται ότι οι γνώμες αυτές μετέφεραν, τις καθιστούσαν ενισχυτικά μέσα των ρητορικών επιχειρημάτων ή σημεία αναφοράς για την ανασκευή ποικίλων απόψεων και θέσεων⁹².

Η συχνή χρήση, λοιπόν, των γνωμικών από τον Μένανδρο δεν θα συνέβαλε μόνο στην ηθικοδιδασκτική αξία που απέδιδαν στον Μένανδρο τόσο ο Κοϊντιλιανός όσο και ο Πλούταρχος αλλά και στη ρητορική του αξία⁹³. Όπως δηλώνει ο Αριστοτέλης, τα γνωμικά πρέπει να αξιοποιούνται κατά τη διάρκεια του ρητορικού λόγου στα μέρη

⁹⁰ Αντίστοιχη γνώμη εκφράζει ο Θέων βλ. ανωτέρω.

⁹¹ Nervegna (2013) 258.

⁹² Φουντουλάκης (2010) 21-22.

⁹³ Βλ. ανωτέρω κεφ. 1.2.

της αφήγησης και των αποδείξεων, καθώς προκαλούν την έγερση των συναισθημάτων και παρουσιάζουν το ομιλούν πρόσωπο ως ηθικό χαρακτήρα (Αριστ. *Ρητ.* 3.17.9.: *γνώμαις δὲ χρηστέον καὶ ἐν διηγήσει καὶ ἐν πίστει: ἠθικὸν γὰρ «καὶ ἐγὼ δέδωκα, καὶ ταῦτ' εἰδὼς ὡς οὐ δεῖ πιστεύειν» ἐὰν δὲ παθητικῶς, «καὶ οὐ μεταμέλει μοι καίπερ ἠδίκημένω: τούτω μὲν γὰρ περίεστιν τὸ κέρδος, ἐμοὶ δὲ τὸ δίκαιον.»*).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της λειτουργίας του αποφθεγματικού λόγου στον ίδιο τον Μένανδρο αποτελούν τα γνωμικά που αξιοποιεί ο Συρίσκος, στη σκηνή της διαιτησίας στους *Ἐπιτρέποντες* (Μεν. *Ἐπιτρ.* 15-18⁹⁴: *ἐν παντί δεῖ καιρῶ το δίκαιον ἐπικρατεῖν ἀπανταχοῦ, καὶ τὸν παρατυγχάνοντα τούτου τοῦ μέρους ἔχειν πρόνοιαν κοινόν ἐστὶ τῷ βίῳ πάντων*). Ο Συρίσκος ολοκληρώνει το σύντομο προοίμιό του με δύο συνεχόμενα γνωμικά, όπου το δεύτερο επιβεβαιώνει το πρώτο. Τονίζει ότι το ζήτημα είναι ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς δεν πρόκειται για μια απλή διαφωνία μεταξύ δύο δούλων. Η απονομή της δικαιοσύνης πρέπει να επικρατεί σε κάθε περίπτωση και αφορά όλους τους ανθρώπους. Εμμέσως, δηλαδή, εννοεί ότι το γνωμικό αφορά ιδιαίτερα τον Σμικρόνη, εφόσον είναι ο κριτής της υπόθεσης και πρέπει να είναι δίκαιος. Με το γνωμικό αυτό θα μπορούσε να κερδίσει την εύνοια του κριτή, καθώς ο Συρίσκος προβάλλει το γενικότερο ενδιαφέρον του για την απονομή της δικαιοσύνης και παρουσιάζεται ως ηθικός χαρακτήρας⁹⁵. Επιπλέον, το γνωμικό μπορεί να επηρεάσει θετικά τον Σμικρόνη σε αυτήν την περίπτωση, καθώς τα γνωμικά είναι ευχάριστα σε ανθρώπους μεγάλης ηλικίας, λόγω της σοφίας που αποπνέουν⁹⁶, αλλά και γιατί οι άνθρωποι πείθονται από λόγους που αντανακλούν το χαρακτήρα τους ή σχετίζονται με τις δραστηριότητές τους⁹⁷.

Ωστόσο, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη τα γνωμικά αρμόζουν σε μεγαλύτερης ηλικίας ομιλητές και όχι σε ανθρώπους από κατώτερα κοινωνικά στρώματα, διότι ο ομιλητής μπορεί να φανεί ακαλλιέργητος και γελοῖος (Αριστ. *Ρητ.* 2.21.9.: *ἀρμόττει δὲ γνωμολογεῖν ἡλικία μὲν πρεσβυτέρων, περὶ δὲ τούτων ὧν ἔμπειρός τις ἐστίν, ὥστε τὸ μὲν μὴ τηλικούτων ὄντα γνωμολογεῖν ἀπρεπὲς ὥσπερ καὶ τὸ μυθολογεῖν, περὶ δὲ ὧν ἄπειρος, ἡλίθιον καὶ ἀπαίδευτον. σημεῖον δὲ ἰκανόν· οἱ γὰρ ἀγροῖκοι μάλιστα*

⁹⁴ Για τους στίχους χρησιμοποιοῦ την ἀρίθμηση του Sandbach.

⁹⁵ Cohoon (1914) 157-159.

⁹⁶ Βλ. καὶ Ἀριστ. *Ῥητ.* 2.21.9.: *ἀρμόττει δὲ γνωμολογεῖν ἡλικία μὲν πρεσβυτέρων.*

⁹⁷ Βλ. Ἀριστ. *Ῥητ.* 1395b: *ἔχουσι δ' εἰς τοὺς λόγους βοήθειαν μεγάλην μίαν μὲν διὰ τὴν φορτικότητα τῶν ἀκροατῶν: χαίρουσι γὰρ ἐὰν τις καθόλου λέγων ἐπιτύχη τῶν δοξῶν ἃς ἐκεῖ νοὶ κατὰ μέρος ἔχουσιν.* Αυτὸς ο συσχετισμὸς ἀναδεικνύει τὴ σύνδεση τοῦ ἦθους τοῦ λέγοντος με τὸ ἦθος τοῦ ἀκροατή, ἡ οποία θα παρουσιαστεῖ ἐκτενῶς στὴ συνέχεια. Σύμφωνα με ορισμένους μελετητές ἡ σύνδεση τοῦ ἦθους τοῦ λέγοντος με τὸ ἦθος τοῦ ἀκροατηρίου ἐντοπίζεται στὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη *Ῥητορικὴ* 1356a 4-13. Βλ. Grimaldi (1988) II. 6· Dufour (1932) II. 18.

γνωμοτύποι εἰσὶ καὶ ῥαδίως ἀποφαίνονται). Στην περίπτωση, όμως, του Συρίσκου αυτό δεν συμβαίνει, καθώς ο λόγος του στιγμιαία αποκτά έναν υψηλό τραγικό τόνο, με αποτέλεσμα το γνωμικό να εντάσσεται ομαλά⁹⁸. Σε αυτό το χωρίο είναι εμφανής η αξιοποίηση των γνωμικών ανάλογα με το ἦθος⁹⁹ που επιδιώκει να επιδείξει το ομιλούν πρόσωπο αλλά και ανάλογα με την περίσταση¹⁰⁰. Οι παρατηρήσεις, λοιπόν, που προηγήθηκαν αναδεικνύουν ότι και ο ίδιος ο κωμωδιογράφος αξιοποιούσε με δεξιοτεχνία τα γνωμικά, προσδίδοντας με τη χρήση τους ρητορική διάσταση και αξία στο λόγο των προσώπων του.

⁹⁸ Cohoon (1914) 157-159.

⁹⁹ Η πολυσημία του όρου ἦθος παρουσιάζεται στο επόμενο κεφάλαιο. Στο συγκεκριμένο χωρίο ο όρος απαντά με την έννοια του ηθικού χαρακτήρα.

¹⁰⁰ Η προσαρμογή του λόγου στην περίσταση παραπέμπει στην εφαρμογή της υφολογικής αρετής του *πρέποντος* που θα αναλυθεί σε επόμενο κεφάλαιο.

2. Οι μενάνδρειοι χαρακτήρες ως παράδειγμα ρητορικής ήθοποιίας

Όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, τα γνωμικά εκτός από τις άλλες τους λειτουργίες συντελούσαν και στην ανάδειξη του *ἥθους* του ομιλητή. Οι συγγραφείς της πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου εκτός από την ηθική διάσταση των κωμωδιών του Μενάνδρου ανέδειξαν την *ήθοποιία* ως κυρίαρχο χαρακτηριστικό στο λόγο των κωμικών προσώπων και τόνισαν την αξία της για τη ρητορική εκπαίδευση των μελλοντικών ρητόρων.

Στο πρώτο υποκεφάλαιο θα διερευνήσουμε την πολυσημία του *ἥθους* στην αρχαία ρητορική, ενώ στη συνέχεια, στο δεύτερο και τρίτο υποκεφάλαιο θα αναδειχθεί ο ρόλος του Μενάνδρου στη ρητορική άσκηση της *ήθοποιίας* και των *declamationes*, αντίστοιχα. Τέλος, αυτή η ενότητα εστιάζει στη μενάνδρεια αληθοφάνεια και στην επίδρασή της στην *ήθοποιία*.

2.1 Η πολυσημία του *ἥθους*

Προτού εστιάσουμε στο συσχετισμό του Μενάνδρου με την *ήθοποιία*, πρέπει να διευκρινιστεί ο πολυδιάστατος όρος *ἥθος*¹⁰¹. Η ανάδειξη της πολυσημίας του όρου βασίζεται στα πεδία εφαρμογών του *ἥθους*, σύμφωνα με τη θεωρία του Αριστοτέλη και γενικότερα της αρχαίας ρητορικής τέχνης.

Σύμφωνα με τον Patillon¹⁰², η πρώτη λειτουργία του *ἥθους* σχετίζεται με τη *δόξα του λέγοντος*, δηλαδή την καλή φήμη του ρήτορα. Η άποψη αυτή βασίζεται στη θεωρία του Αριστοτέλη ότι το *ἥθος του λέγοντος* εντάσσεται στις έντεχνες αποδείξεις¹⁰³. Εάν συσχετιστεί η θεωρία για τη *δόξα του λέγοντος* που παρουσιάζεται στο έργο *Ρητορική πρὸς Ἀλέξανδρον*¹⁰⁴ με τη θεωρία για το *ἥθος* του λέγοντος, όπως προβάλλεται στο έργο *Ρητορική*¹⁰⁵ του Αριστοτέλη, αναδεικνύεται η θέση ότι το *ἥθος* που προκύπτει από τον λόγο του ρήτορα σχετίζεται με τη *δόξα του λέγοντος*. Όπως

¹⁰¹ Η θεωρητική πραγμάτευση του *ἥθους* σε αυτό το κεφάλαιο βασίζεται κυρίως στο Patillon (2010) 247-249: «*L' éthos poético-rhétorique en général*».

¹⁰² Patillon (2010) 247.

¹⁰³ Ἀριστ. *Ῥῆτ.* 1355b 35.

¹⁰⁴ *Ῥῆτ. πρὸς Ἀλέξανδρον* 1431b 10-19.

¹⁰⁵ Ἀριστ. *Ῥῆτ.* 1356 a 2-10.

επισημαίνει ο Patillon¹⁰⁶, η δόξα του λέγοντος συναπαρτίζεται α) από την ικανότητα του ρήτορα ως προς την υποκριτική απόδοση του λόγου, β) από τα προσωπικά του ενδιαφέροντα, που εξαρτώνται από την κοινωνική τάξη στην οποία ανήκει και από τη συμμετοχή του στην πολιτική, και γ) από το ἦθος του λέγοντος, που σύμφωνα με τη *Ρητορική* εν μέρει είναι ανεξάρτητο από το λόγο και εν μέρει δημιουργείται κατά τη διάρκεια του λόγου. Βάσει, λοιπόν, αυτής της άποψης η γνώμη που σχηματίζουν οι ακροατές για το ομιλούν πρόσωπο καθορίζεται από την ικανότητά του στην εκφώνηση του λόγου, από την προσωπικότητά του αλλά και από το ἦθος του. Η μορφή του ἥθους, που εμφανίζεται κατά τη διάρκεια του λόγου και η οποία συνδέεται με την ποιότητα της ηθικής έχει τη μεγαλύτερη σημασία, καθώς αυτή ανήκει κυρίως στη ρητορική τέχνη και στην τέχνη της πειθούς σύμφωνα με τον Αριστοτέλη. Το ἦθος ως έντεχνη απόδειξη σχετίζεται και με την υφολογική κατηγορία του ἥθους (*genera dicendi*), που παρουσιάζεται διεξοδικά από τον Ερμογόνη στο *Περὶ Ἰδεῶν Λόγων*. Αυτό το ἦθος πρέπει να εμφανίζεται με φυσικότητα στο λόγο και να αναδεικνύει την αξιοπιστία του ομιλητή¹⁰⁷.

Μια άλλη λειτουργία του ἥθους εφαρμόζεται στους λόγους των επινοημένων λογοτεχνικών χαρακτήρων. Ως παράδειγμα ο Patillon φέρει τους χαρακτήρες των κωμωδιών του Μενάνδρου, και τους χαρακτήρες που δημιουργούνται στο πλαίσιο της ἠθοποιίας στα Προγυμνάσματα. Αναφορικά με τις κωμωδίες του Μενάνδρου παρατηρεί ότι ο λόγος των κωμικών προσώπων είναι ανάλογος των ενεργειών τους και αποσκοπεί στην ανάδειξη του ηθικού τους χαρακτήρα. Αντίθετα, το ἦθος στα Προγυμνάσματα έχει διαφορετική λειτουργία, καθώς η ρητορική άσκηση της ἠθοποιίας βασίζεται στη μίμηση του ἥθους κάποιου συγκεκριμένου χαρακτήρα μέσω της μίμησης του λόγου. Η ἠθοποιία διακρίνεται σε ηθική, κατά την οποία το ἦθος, όπως π.χ. η πλεονεξία γίνεται αντικείμενο μίμησης, σε παθητική, κατά την οποία αντικείμενο μίμησης γίνεται το συναίσθημα, όπως π.χ. ο θυμός, ο πόνος και σε μικτή ἠθοποιία, κατά την οποία η μίμηση αφορά τόσο το ἦθος όσο και το πάθος. Έτσι, στη θεωρία της μίμησης της ἠθοποιίας περιλαμβάνεται το ἦθος και το πάθος, ενώ η απόδοση του ἥθους σε κάποιο χαρακτήρα σχετίζεται με την έννοια της ηθικής¹⁰⁸. Η άποψη αυτή μπορεί να επεκταθεί και στον τομέα των επιδεικτικών αντιλογιών (*declamationes*), διότι και σε αυτό το είδος η ἠθοποιία περιλαμβάνει τη μίμηση του

¹⁰⁶ Patillon (2010) 247-248.

¹⁰⁷ Patillon (2010) 248.

¹⁰⁸ Patillon (2010) 248.

ἥθους και του πάθους. Η ένταξη των μενάνδρειων χαρακτήρων στην ίδια κατηγορία με τους χαρακτήρες της ρητορικής άσκησης της ἠθοποιίας, εξηγεί εν μέρει τον λόγο για τον οποίον οι συγγραφείς της πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου συχνά προτείνουν τον Μένανδρο ως πρότυπο προς μίμηση για τους εκπαιδευόμενους ρήτορες.

Επίσης, σύμφωνα με τον Patillon¹⁰⁹ στη θεωρία της ποιητικής ρητορικής, το ἥθος σχετίζεται με τον όρο πιθανός. Ο όρος αυτός μπορεί να αποδοθεί είτε ως αληθοφανής και πειστικός είτε ως αξιόπιστος, λόγω της διττής του λειτουργίας. Η πρώτη λειτουργία του, αυτή της αληθοφάνειας σχετίζεται με τη δημιουργία και την προβολή ενός ἥθους που ανταποκρίνεται στις προσδοκίες του κοινού και συνεπώς είναι ανάλογο του χαρακτήρα και των περιστάσεων. Με την αληθοφάνεια, λοιπόν, σχετίζεται η έννοια του πρέποντος, που θα αναλυθεί στη συνέχεια, επειδή διαφορετικός λόγος αρμόζει π.χ στους ηλικιωμένους και διαφορετικός στους νέους¹¹⁰. Με αυτόν τον τρόπο ο κάθε χαρακτήρας αποκτά αληθοφάνεια και ρεαλιστική διάσταση. Η άλλη λειτουργία του όρου πιθανός σχετίζεται με την αξιοπιστία του χαρακτήρα που παρουσιάζει ένα συγκεκριμένο ἥθος, στοιχείο που παραδίδεται και από τον Αριστοτέλη (Αριστ. Ρητ. 1356 a 5-6 και 12-13: *ἀξιόπιστον ποιῆσαι τὸν λέγοντα* ... *πρὸς τὸ πιθανόν*). Όταν ο αποδέκτης του λόγου αναγνωρίζει αυτό το είδος του ἥθους, δηλαδή το αληθοφανές, θεωρεί ότι ο ομιλητής είναι ειλικρινής και αξιόπιστος¹¹¹. Η σύνδεση της αληθοφάνειας και της αξιοπιστίας με το ἥθος παραπέμπει στην άποψη του Αριστοτέλη, σύμφωνα με την οποία το ἥθος του λέγοντος σχετίζεται άμεσα με το ἥθος του ακροατή¹¹². Το ἥθος δηλαδή που θα

¹⁰⁹ Patillon (2010) 248-249.

¹¹⁰ Βλ. ανωτέρω κεφ. 1.3 όπου δηλώνεται ότι το γνωμικό αρμόζει σε ηλικιωμένους.

¹¹¹ Patillon (2010) 249.

¹¹² Σύμφωνα με τους μελετητές του Αριστοτέλη η άποψη αυτή παρουσιάζεται στο ακόλουθο χωρίο: Αριστ. Ρητ. 1356a 1-13: *Τῶν δὲ διὰ τοῦ λόγου ποριζομένων πίστεων τρία εἶδη ἔστιν· αἱ μὲν γὰρ εἰσιν ἐν τῷ ἡθῶι τοῦ λέγοντος, αἱ δὲ ἐν τῷ τὸν ἀκροατὴν διαθεῖναι πως, αἱ δὲ ἐν αὐτῶν τῷ λόγῳ διὰ τοῦ δεικνύναι ἢ φαίνεσθαι δεικνύναι. διὰ μὲν οὖν τοῦ ἡθους, ὅταν οὕτω λεχθῆ ὁ λόγος ὥστε ἀξιόπιστον ποιῆσαι τὸν λέγοντα· τοῖς γὰρ ἐπιεικέσι πιστεύομεν μᾶλλον καὶ θᾶπτον, περὶ πάντων μὲν ἀπλῶς, ἐν οἷς δὲ τὸ ἀκριβὲς μὴ ἔστιν ἀλλὰ τὸ ἀμφιδοξεῖν, καὶ παντελῶς. δεῖ δὲ καὶ τοῦτο συμβαίνει διὰ τοῦ λόγου, ἀλλὰ μὴ διὰ τοῦ προδοξάσθαι ποιόν τινα εἶναι τὸν λέγοντα· οὐ γὰρ, ὡς ἐνίοι τῶν τεχνολογούντων, «οὐ» τίθεμεν ἐν τῇ τέχνῃ καὶ τὴν ἐπιεικειαν τοῦ λέγοντος, ὡς οὐδὲν συμβαλλομένην πρὸς τὸ πιθανόν, ἀλλὰ σχεδὸν ὡς εἰπεῖν κυριωτάτην ἔχει πίστιν τὸ ἥθος. Σύμφωνα με τους μελετητές, το ἥθος του ομιλητή συνδέεται άμεσα με την επιεικεια, δηλαδή την εντιμότητα και την ειλικρινειά του. Τα χαρακτηριστικά αυτά καθιστούν το λόγο του απολύτως αξιόπιστο. Η αξιοπιστία όμως και η επιεικεια βρίσκονται σε συνάρτηση με το ἥθος του ακροατηρίου. Βλ. Grimaldi (1988) II, 6· Hagen (1966) 12.*

προβάλλει ο αγορητής πρέπει να είναι συμβατό με τις προσδοκίες των ακροατών, προκειμένου ο λόγος του να είναι πειστικός.

Και ο ίδιος ο Μένανδρος αξιοποιεί αυτή τη λειτουργία του *ἥθους* στη σκιαγράφηση των χαρακτήρων του. Στη *Σαμία* οι συχνές αναφορές του Μοσχίωνα στο αίσθημα ντροπής που αισθάνεται αποτελεί αντιπροσωπευτικό παράδειγμα. Ένα από τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς του είναι ότι βιώνει έντονα ήδη από την αρχή του έργου το αίσθημα της αισχύνης. Η αίσθηση αυτή είναι που τον παρακινεί να ορκισθεί στη μητέρα της Πλαγγόνας ότι θα νυμφευόταν την κόρη της, καθώς με δική του υπαιτιότητα η ελεύθερη νέα απέκτησε παιδί εκτός γάμου. Επίσης, ήδη από την πρώτη πράξη του έργου ο Μοσχίων δηλώνει επανειλημμένως ότι αισθάνεται ντροπή για το βιασμό, στον οποίο προέβη¹¹³ (Μεν. Σαμ. 47-48: *ὀκνῶ λέγειν τὰ λοιπ', ἴσως δ' αἰσχύνομαι / οἷς] οὐδὲν ὄφελος ἐσθ' ὄμως αἰσχύνομαι*). Η εμφατική επανάληψη του όρου *αἰσχύνομαι* ήδη από την αρχή του έργου δείχνει ότι η ντροπή αποτελεί στοιχείο της προσωπικότητάς του, ενώ στη συνέχεια του έργου λειτουργεί ως κινητήριος δύναμη των πράξεών του.

Όπως παρατηρεί ο Φουντουλάκης, η *αἰσχύνη* που αισθάνεται ο Μοσχίων έχει διπλή διάσταση. Από τη μια πλευρά σχετίζεται με την προσωπική του αντίληψη αναφορικά με το αρμόζον και το ανάρμοστο, το ηθικό και το ανήθικο. Η αντιληπτική αυτή ικανότητα προκαλεί στον άνθρωπο το αίσθημα της ενοχής όταν προβαίνει σε ανάρμοστες πράξεις. Από την άλλη πλευρά η ντροπή που αισθάνεται κανείς καθορίζεται από την κοινωνική κριτική, δηλαδή από την θετική ή αρνητική γνώμη που εκφράζει ο κοινωνικός περίγυρος για πρόσωπα, πράξεις και καταστάσεις¹¹⁴. Ο Παρμένων δηλώνει χαρακτηριστικά ότι αυτό που έπραξε ο Μοσχίων σε βάρος της Πλαγγόνας ήταν αδίκημα (Μεν. Σαμ. 67-68: *τὴν δὲ παρθένον / ἦν ἡδίκησας*), άποψη την οποία θα είχαν και οι αποδέκτες της κωμωδίας σχετικά με το βιασμό. Στη συνείδηση του Μοσχίωνα κυριαρχεί η διαδεδομένη άποψη στο πλαίσιο της τότε αθηναϊκής κοινωνίας, ότι ο βιασμός μιας ελεύθερης νέας ήταν σοβαρό αδίκημα, με αποτέλεσμα να νιώθει ένοχος¹¹⁵. Εκφράζεται σε αυτό το σημείο ο πολιτισμός ντροπής και ενοχής που κυριαρχούσε στην αρχαιότητα και διαμόρφωνε σε μεγάλο βαθμό τις

¹¹³ Φουντουλάκης (2004) 177.

¹¹⁴ Φουντουλάκης (2004) 179.

¹¹⁵ Konstan (1994) 217-235.

κοινωνικές αξίες και τις συμπεριφορές των ανθρώπων¹¹⁶. Ο Μοσχίων προβάλλοντας το αίσθημα της ντροπής και της ενοχής για την πράξη στην οποία προέβη ίσως εκφράζει και αποτυπώνει τη γνώμη που θα είχε και το κοινό για εκείνον, καθώς ανταποκρίνεται στις κυρίαρχες αντιλήψεις της εποχής. Το *ἦθος*, λοιπόν, του Μοσχίωνα ανταποκρίνεται στο *ἦθος* των αποδεκτών.

Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι το *ἦθος* είναι μια σύνθετη και πολυδιάστατη έννοια. Υποδηλώνει την υφολογική κατηγορία του *ἦθους* που σχετίζεται με τη λεκτική έκφραση του ομιλητή, τα χαρακτηριστικά στοιχεία της προσωπικότητάς του, τον ηθικό του χαρακτήρα και την αξιοπιστία του.

¹¹⁶ Cairns (1993) 27-47.

2.2 Ο ρόλος του Μενάνδρου στη ρητορική άσκηση της *ήθοποιίας*

Όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο, ο Patillon ενέταξε στην κατηγορία του *ήθους* των επινοημένων χαρακτήρων τους χαρακτήρες των μενάνδρειων κωμωδιών, αλλά και τους χαρακτήρες των Προγυμνασμάτων. Μία δύσκολη άσκηση, που εφαρμοζόταν σε προχωρημένο επίπεδο στις ρητορικές σχολές ήταν η δημιουργία λόγων βάσει κάποιου συγκεκριμένου χαρακτήρα, τεχνική που στη ρητορική εκπαίδευση ονομάζεται *ήθοποιία* (*adlocutio*)¹¹⁷. Τα περισσότερα εγχειρίδια, που δημιουργήθηκαν για τα Προγυμνάσματα¹¹⁸, διέκριναν τρία διαφορετικά είδη αυτής της άσκησης, ανάλογα με τον ομιλητή. Η *είδωλοποιία* είναι λόγος που απευθύνεται στο φάντασμα ενός γνωστού προσώπου που έχει πεθάνει. Η *προσωποποιία* είναι ο λόγος ενός φανταστικού ή μυθολογικού προσώπου. Η *ήθοποιία*, με τη στενή έννοια είναι η προσωποποίηση ενός ιστορικού χαρακτήρα, ενώ με την ευρύτερη έννοια είναι η παρουσίαση του ηθικού χαρακτήρα από έναν ομιλητή, μέσω λέξεων και επιχειρημάτων. Για την εξοικείωση των μαθητών με αυτή την τεχνική, μεταξύ άλλων έργων¹¹⁹, αξιοποιήθηκαν και οι κωμωδίες του Μενάνδρου, καθώς λειτούργησαν ως πρότυπα στην προσπάθεια των μαθητών να συνθέσουν και να εκφράσουν λόγους, που θα συνδύαζαν αρμονικά, σύμφωνα με το *πρέπον*¹²⁰, το συγκείμενο, το περιεχόμενο και τον χαρακτήρα του ομιλητή.

Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του Patillon και σε συνδυασμό με όσα θα αναφερθούν στη συνέχεια θα διαπιστώσουμε ότι ο λόγος των επινοημένων χαρακτήρων του Μενάνδρου, μπορούσε να αποτελέσει παράδειγμα προς μίμηση για την άσκηση της *ήθοποιίας*, εφόσον παρείχε υλικό τόσο για την παθητική όσο και για την ηθική *ήθοποιία*.

Τα έξι κριτήρια που έπρεπε να λάβει κανείς υπόψιν του για τη σύνθεση του λόγου ενός χαρακτήρα ήταν, όπως επισημαίνει ο Θέων, η ηλικία, το φύλο, η κοινωνική θέση, η ιδιότητα, η πνευματική καλλιέργεια και η καταγωγή¹²¹. Αυτό είναι απολύτως

¹¹⁷ Βλ. Ventrella (2005) 180-189 και Kennedy (2001) 138-139.

¹¹⁸ Τέσσερα εγχειρίδια ρητορικής που προορίζονταν για σχολική χρήση διασώζονται σήμερα με τον τίτλο *Προγυμνάσματα*: του Αίλιου Θέωνα (2^{ος} αι. μ.Χ.), του Ερμογένη από την Ταρσό της Κιλικίας (2^{ος} αι. μ.Χ.), του Αφθονίου από την Αντιόχεια (4^{ος} αι. μ.Χ.) και του Νικολάου από τα Μύρα (5^{ος} αι. μ.Χ.).

¹¹⁹ Ο Σέξτος Εμπειρικός αναφέρει ότι οι συγγραφείς, που χρησιμοποιούσαν στα Προγυμνάσματα, ήταν ο Όμηρος, ο Ησίοδος, ο Πίνδαρος, ο Ευριπίδης και ο Μένανδρος. Βλ. Nervegna (2013) 213.

¹²⁰ Για αναλυτική εξήγηση του όρου βλ. κατωτέρω κεφ. 3.1.

¹²¹ Nervegna (2013) 217.

λογικό και αποδεκτό, καθώς εκφράζεται διαφορετικά ο νέος από το γέρο, η γυναίκα από τον άνδρα, ο αγρότης από τον στρατιώτη, ο Σπαρτιάτης από τον Αθηναίο. Οι λόγοι των κωμικών προσώπων του Μενάνδρου είχαν συντεθεί βάσει αυτών των κριτηρίων, με αποτέλεσμα να προβάλλουν μια ποικιλία συναισθημάτων και ανθρώπινων χαρακτήρων. Οι συγγραφείς της πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου πρόβαλλαν έντονα την ικανότητα του Μενάνδρου στην απόδοση των χαρακτήρων, όπως αναδεικνύεται από τις παρατηρήσεις τόσο του Πλουτάρχου (Πλουτ. *Σύγκρ. Άριστ. καὶ Μεν.* 853d-e: *διὰ πολλῶν ἀγομένη παθῶν καὶ ἠθῶν καὶ προσώποις ἐφαρμόττουσα παντοδαποῖς...*) όσο και του Δίωνα (Δίων *Περὶ Λόγ.* *Άσκ.* 18.7: *ἢ τε γὰρ τοῦ Μενάνδρου μίμησις ἅπαντος ἠθους καὶ χάριτος πᾶσαν ὑπερβέβληκε τὴν δεινότητα τῶν παλαιῶν κωμικῶν*). Ο Πλούταρχος δίνει έμφαση στο γεγονός ότι ο Μένανδρος εντάσσει σε κάθε περίπτωση τον χαρακτήρα και τα συναισθήματα που αρμόζουν και ο Δίων δηλώνει ότι σε αυτόν τον τομέα ξεπερνά όλους τους προγενέστερους του κωμωδιογράφους, εξαίροντας έτσι το ταλέντο του¹²².

Η δεξιοτεχνία με την οποία ο Μένανδρος απέδιδε τα συναισθήματα και τους χαρακτήρες τον καθιστούσε κατάλληλο πρότυπο για την άσκηση της *ἠθοποιίας*, όπως μαρτυρούν και ο Ερμογένης, ο Λουκιανός και ο Θέων. Ο Ερμογένης στο έργο *Προγυμνάσματα*¹²³ στο κεφάλαιο για την *ἠθοποιία*, φέρει ως παράδειγμα έναν μενάνδρειο χαρακτήρα. Στην αρχή του κεφαλαίου επιχειρείται ένας διαχωρισμός μεταξύ *προσωποποιίας* και *ἠθοποιίας*¹²⁴ (Έρμ. *Προγ.* 9.8 Pat: *ἡ δὲ διαφορὰ δήλη ἔκει μὲν γὰρ ὄντος προσώπου λόγους πλάττομεν, ἐνταῦθα δὲ οὐκ ὄν πρόσωπον πλάττομεν*). Ο Ερμογένης αφού ορίζει την *προσωποποιία* ως το πρόσωπο που πλάθεται και ενυπάρχει σε ένα πράγμα, φέρει ως παράδειγμα *προσωποποιίας* τον Έλεγχο του Μενάνδρου (Έρμ. *Προγ.* 9.2-3 Pat.: *προσωποποιία δέ, ὅταν πράγματι περιθῶμεν πρόσωπον, ὡσπερ ὁ Ἔλεγχος παρὰ Μενάνδρω*). Ο Μένανδρος, λοιπόν, παρουσιάζεται ως το ιδανικό πρότυπο για τη σχολική άσκηση της *προσωποποιίας*¹²⁵.

¹²² Russell (1993) 299-301.

¹²³ Η πατρότητα του έργου αμφισβητείται. Βλ. Rabe, Heath (1995) 20, Heusch 15, Yamuza (1994) 285-295. Πολλοί μελετητές χρησιμοποιούν το όνομα «ψευδο-Ερμογένης», όπως ο Patillon (2008) στην έκδοση των *Προγυμνασμάτων*. Χρησιμοποιούμε συμβατικά το όνομα Ερμογένης και όχι ψευδο-Ερμογένης.

¹²⁴ Βλ. Έρμ. *Προγ.* 9.1-8 Pat.: *ἠθοποιία ἐστὶ μίμησις ἠθους ὑποκειμένου προσώπου... προσωποποιία δέ, ὅταν πράγματι περιθῶμεν πρόσωπον*.

¹²⁵ Karavas-Vix (2014) 188.

Ο Λουκιανός, στον πρόλογο του έργου του *Ψευδολογιστής*, επικαλείται τη βοήθεια του Ελέγχου, του Θεού προστάτη της αλήθειας και της ελευθερίας του λόγου, που παρουσιάζεται σε έναν πρόλογο του Μενάνδρου. Δεν είναι γνωστό μέχρι τώρα κανένα έργο του Μενάνδρου που να παρουσιάζει τον Έλεγχο στον πρόλογο και το χωρίο αυτό παραδίδεται μόνο αποσπασματικά. Όπως επισημαίνουν οι Karavas-Vix, ο πρόλογος αυτός μπορούσε να χρησιμοποιηθεί σαν εισαγωγή σε οποιοδήποτε είδος λόγου, κάτι που θα τον έκανε ιδιαίτερα δημοφιλή και γι' αυτό είχε αποκοπεί από το υπόλοιπο συγκείμενο. Όπως φαίνεται και από τον Ερμογένη, πρέπει να αξιοποιήθηκε στη σχολική άσκηση της *ήθοποιίας* και γι' αυτό ήταν τόσο διαδεδομένος. Στην αρχή του έργου *Ψευδολογιστής* η επίκληση του θεού της αλήθειας και της ελευθερίας του λόγου δημιουργούσε μια αντίθεση, αλλά ίσως ταίριαζε στο πλαίσιο του ειρωνικού χαρακτήρα του έργου. Ο Λουκιανός επικαλούμενος τον Έλεγχο εφαρμόζει τον σχολικό κανόνα, τον οποίο θα γνώριζε από τη δική του ρητορική εκπαίδευση, και χρησιμοποιεί τον πρόλογο του Μενάνδρου περισσότερο μηχανιστικά παρά ως πρόλογο που ταιριάζει κατεξοχήν στον δικό του λόγο. Αυτές οι παρατηρήσεις αναδεικνύουν τη μεγάλη αξία του Μενάνδρου ως προς τη δημιουργία επιτυχημένων λόγων, αλλά και τη διάδοσή του μέσω των ρητορικών σχολών¹²⁶.

Επίσης, στα *Προγυμνάσματα* του Θέωνα γίνεται αναφορά στον Μένανδρο σε σχέση με την *προσωποποιία*. Ο Θέων είναι ο μοναδικός συγγραφέας Προγυμνασμάτων που δεν χρησιμοποιεί ποτέ τον όρο *ήθοποιία*, αλλά αντί αυτού χρησιμοποιεί τον όρο *προσωποποιία*¹²⁷. Σύμφωνα με τον ορισμό του Θέωνα η *προσωποποιία* αφορά στον αρμόζοντα λόγο τόσο σε σχέση με τον ίδιο τον ομιλητή, όσο και σε σχέση με την εκάστοτε περίπτωση. Ο Θέων δεν χρησιμοποιεί τον όρο *ήθοποιία*, διότι ο όρος *προσωποποιία* είναι πιο γενικός και μπορεί να αφορά είτε σε συγκεκριμένο είτε σε οποιοδήποτε πρόσωπο. Έτσι ο όρος *προσωποποιία* αποδίδει καλύτερα την άποψη του Θέωνα, ότι σε αυτήν την άσκηση έπρεπε κανείς να μιμηθεί

¹²⁶ Karavas-Vix (2014) 187.

¹²⁷ Θέων *Προγ.* 8 115.12-19 Pat. Vol.: *Προσωποποιία ἐστὶ προσώπου παρεισαγωγή διατιθεμένου λόγουσ οἱ κείουσ ἑαυτῶ τε καὶ τοῖς ὑποκειμένοις πράγμασιν ἀναμφισθητήτως, οἷον τίνας ἂν εἴποι λόγουσ ἀνὴρ πρὸς τὴν γυναῖκα μέλλων ἀποδημεῖν, ἢ στρατηγὸς τοῖς στρατιώταις ἐπὶ τοῦσ κινδύνουσ. καὶ ἐπὶ ὑφισμένων δὲ προσώπων, οἷον τίνας ἂν εἴποι λόγουσ Κύρος ἐλαύνων ἐπὶ Μασσαγέτας, ἢ τίνας Δάτις μετὰ τὴν ἐν Μαραθῶνι μάχην ἐντυγχάνων τῶν βασιλεῖ.* Ο Θέων δεν κάνει καμία διάκριση ανάμεσα σε *προσωποποιία*, *ήθοποιία* και *είδωλοποιία*, έτσι όπως εμφανίζεται στους υπόλοιπους συγγραφείς Προγυμνασμάτων. Ο Hagen (1966, 56) στη μελέτη του για την ιστορική εξέλιξη της έννοιας της *ήθοποιίας*, υποστηρίζει ότι ο Θέων διαφοροποιείται από άλλους συγγραφείς, επειδή θεωρεί την *ήθοποιία* υποκατηγορία της *προσωποποιίας*. Ο Θέων, όμως, δεν χρησιμοποιεί ποτέ τον όρο *ήθοποιία*, όπως φαίνεται και από τον ορισμό της *προσωποποιίας*.

όχι μόνο έναν χαρακτήρα αλλά και το πρόσωπο που επεδείκνυε τον συγκεκριμένο χαρακτήρα¹²⁸. Όταν ο Θέων αναφέρεται, λοιπόν, στο κατάλληλο πρότυπο για την *προσωποποιία-ήθοποιία* μετά τον Όμηρο, τον Πλάτωνα και τους Σωκρατικούς διαλόγους παρουσιάζει ως πρότυπο τον Μένανδρο, ο οποίος μπορεί να προσφέρει κατάλληλους τύπους και χαρακτήρες που μπορούν οι μαθητές να μιμηθούν. Αυτό, όμως που έχει τη σπουδαιότερη σημασία είναι ότι όπως και ο Δίων, φέρει τον Μένανδρο ως το μοναδικό παράδειγμα προς μίμηση μεταξύ των κωμικών ποιητών, παρουσιάζοντάς τον ως τον κορυφαίο του είδους του σε αυτόν τον τομέα (Θέων *Προγ.* 68.24-25 Spengel: *Προσωποποιίας δὲ τί ἂν εἴη παράδειγμα κάλλιον τῆς Ὀμήρου ποιήσεως. . . καὶ τῶν Μενάνδρου δραμάτων*)¹²⁹.

2.3. Ο ρόλος του Μενάνδρου στις *declamationes*

Η ικανότητα δημιουργίας λόγων που απέδιδαν διαφορετικούς χαρακτήρες ήταν ιδιαίτερα σημαντική όχι μόνο για τα Προγυμνάσματα, αλλά και για τα δύο είδη μελέτης (*declamatio*), τη *φωνασκία* συμβουλευτικού χαρακτήρα (*suasoria*) και τη *φωνασκία* δικανικού χαρακτήρα (*controversia*), που αποτελούσαν τον κορμό της ρητορικής εκπαίδευσης και αναδείκνυαν τη ρητορική δεξιοτεχνία όσων προέβαιναν στην αξιοποίησή τους¹³⁰. Ο Κοϊντιλιανός δεν επαινεί τον Μένανδρο μόνο για την *ήθοποιία* που χαρακτηρίζει τους λόγους των προσώπων¹³¹ (Quint. *Inst. Orat.* 10.1.69: *ita est omnibus rebus, personis, affectibus accommodatus*. Μτφρ.: «τόσο καλά προσαρμόζεται σε κάθε περίπτωση, σε κάθε πρόσωπο του έργου, σε κάθε ψυχολογική κατάσταση»), αλλά προβάλλει τις κωμωδίες του Μενάνδρου ως πρότυπο που πρέπει να μελετάται ιδιαίτερα από όσους ασχολούνται με τις *declamationes*, ακόμα περισσότερο μάλιστα και από εκείνους που επιδιώκουν τη βελτίωσή τους στο

¹²⁸ Κανάλη (2012-2013) 38-43.

¹²⁹ Βλ. και Karavas-Vix (2014) 194-195.

¹³⁰ Gunderson (2017) 267-277.

¹³¹ Οι Ρωμαίοι δεν διέθεταν για το ἦθος αντίστοιχο με τον ελληνικό όρο, που να αποδίδει την πολυσημία της έννοιας. Ο Κοϊντιλιανός αποδίδει το πάθος με τον όρο *affectus*. Quint. *Inst. Orat.* 6.2.8-12: *sicut antiquitus traditum accepimus, duae sunt species: alteram Graeci πάθος vocant, quod nos vertentes recte ac proprie affectum dicimus, alteram ἦθος cuius nomine, ut ego quidem sentio, caret sermo Romanus; mores appellantur, atque inde pars quoque illa philosophiae ἠθική moralis est dicta. . . Quin illud adhuc adicio, pathos atque ethos esse interim ex eadem natura, ita ut illud maius sit, hoc minus, ut amor pathos, caritas ethos, interdum diversa inter se, sicut in epilogis; nam quae pathos concitavit, ethos solet mitigare. Proprie tamen mihi huius nominis exprimenda natura est, quatenus appellatione ipsa non satis significari videtur. Το ἦθος και το πάθος διαφοροποιούνται ανάλογα με την ένταση του συναισθήματος.*

δικανικό λόγο (Quint. *Inst. Orat.* 10.1.71.: *Ego tamen plus adhuc quiddam collaturum eum declamatoribus puto*. Μτφρ.: «Ωστόσο, θεωρώ ότι έχει περισσότερα να προσφέρει στους αγορητές ρητορικών ασκήσεων»).

Σε αυτό το είδος της ρητορικής άσκησης ο μαθητής καλείται να υποδυθεί κάποιο ρόλο και να επιχειρηματολογήσει υπέρ ή κατά μιας κατάστασης. Παλαιότερα οι αντιλογίες σχετιζόνταν περισσότερο με την πολιτική και τη σύγχρονη ζωή, ενώ στους αυτοκρατορικούς χρόνους παρατηρείται ότι η θεματολογία δεν βασίζεται σε ρεαλιστικά δεδομένα. Κυριαρχούσαν τυποποιημένοι χαρακτήρες, ανάλαφρα και φανταστικά στοιχεία και όχι ιστορικά πρόσωπα και γεγονότα. Οι επινοημένοι νόμοι, οι τυπικοί χαρακτήρες και τα φανταστικά σενάρια δεν απαιτούσαν από τους μαθητές να γνωρίζουν ιστορία, με αποτέλεσμα να επικεντρώνονται στην εξοικείωση με τις διαφορετικές περσόνες που καλούνταν να υποδυθούν ως ρήτορες. Επιπλέον, οι ρήτορες δεν έρχονταν σε αντιπαράθεση με την άρχουσα τάξη, καθώς δεν επιχειρηματολογούσαν υπέρ ή κατά πραγματικών υποθέσεων. Έτσι, οι ρήτορες και οι ρητοροδιδάσκαλοι από την πολιτική σκηνή στρέφονται στο δράμα, που τους παρέχει χαρακτήρες και συγκεκριμένες υποθέσεις. Κατά τη δημιουργία των *declamationes* ο ρήτορας ή ο μαθητής έπρεπε να επιλέξει συγκεκριμένο χαρακτήρα από το δράμα αλλά και συγκεκριμένα αποσπάσματα από το λόγο του που αναδείκνυαν τον χαρακτήρα και ταίριαζαν στην περίσταση¹³².

Ο Κοϊντιλιανός, αν και θεωρεί τις *φωνασκίες* ως την πιο σύγχρονη και χρήσιμη μέθοδο εξάσκησης για την απόκτηση των ρητορικών αρετών (Quint. *Inst. Or.* 2.10.1-2: *pauca mihi de ipsa declamandi ratione dicenda sunt, quae quidem ut ex omnibus nouissime inuenta, ita multo est utilissima*), επικρίνει το γεγονός ότι βασίζονται σε φανταστικά στοιχεία. Θεωρεί ότι επειδή ο βασικός σκοπός τους είναι να προετοιμάσουν τον νέο για την εκφώνηση πραγματικών δημόσιων λόγων, τα φανταστικά στοιχεία δεν μπορούν να καλύψουν τις απαιτήσεις της πραγματικότητας (Quint. *Inst. Or.* 5.12.16: *olim iam ab illa vera imagine orandi*)¹³³. Ωστόσο, τα έργα και η θεματολογία του Μενάνδρου προσεγγίζουν κατά ένα μεγάλο βαθμό τις πραγματικές περιστάσεις γι' αυτό και θεωρούνται ιδανικά από τον Κοϊντιλιανό για τις *declamationes*. Οι μαθητές αλλά και ο ρήτορας, για να μπορεί να δημιουργήσει έναν λόγο κατάλληλο για την περσόνα που έχει επιλέξει, πρέπει να έχει μελετήσει το λόγο

¹³² Nervegna (2013) 224-227.

¹³³ Fantham (2011) 321-322.

πολλών διαφορετικών κοινωνικών τύπων. Οι τύποι που αξιοποιούνται για τη σύνθεση των φωνασκιών είναι οι τύποι της Νέας Κωμωδίας:

Quint. *Inst. Or.* 3.8.51: *Neque enim minus vitiosa est oratio si ab homine quam si a re cui accommodari debuit dissident...praecipue declamatoribus considerandum est quid cuique personae conveniat, qui paucissimas controversias ita dicunt ut advocati: plerumque filii patres divites senes asperi lenes avari, denique superstitiosi timidi derisores fiunt, ut vix comoediarum actoribus plures habitus in pronuntiando concipiendi sint quam his in dicendo.*

Μτφρ.: «Πράγματι ένας λόγος αν δεν ταιριάζει με το χαρακτήρα του ανθρώπου που τον εκφωνεί είναι το ίδιο αναποτελεσματικός με το λόγο που απομακρύνεται από το θέμα στο οποίο οφείλει να προσαρμόζεται. Ιδιαίτερα οι ρήτορες των *declamationes* πρέπει να εξετάζουν τι ταιριάζει καλύτερα σε κάθε πρόσωπο, διότι σε ελάχιστες αντιλογίες μιλούν όπως οι συνήγοροι (με δικανικό λόγο). Τις περισσότερες φορές υποδύονται το γιο, τον πατέρα, τον πλούσιο, τον γέρο, τον σκληρό, τον ήπιο, τον φιλάργυρο και τον δεισιδαίμονα, τον δειλό και τον δηκτικό, με αποτέλεσμα ακόμα και οι κωμικοί ηθοποιοί να μην είναι συνηθισμένο στις παραστάσεις τους επί σκηνής να υποδύονται περισσότερους ρόλους από εκείνους που εκφωνούν οι ρήτορες στις ασκήσεις τους».

Από τους συγγραφείς της Νέας Κωμωδίας ο Κοϊντιλιανός προτάσσει τον Μένανδρο, δηλώνοντας ότι οι χαρακτήρες του και οι κοινωνικοί τους ρόλοι, εναρμονίζονται απολύτως με το *πρέπον* και ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, γεγονός που προσδίδει στα έργα του εξαιρετική λαμπρότητα και φήμη¹³⁴:

Quint. *Inst. Or.* 10.1.71-72: *Ego tamen plus adhuc quiddam collaturum eum declamatoribus puto, quoniam his necesse est secundum condicionem controversiarum plures subire personas, patrum filiorum, <caelibum> maritorum, militum rusticorum, divitum pauperum, irascentium deprecantium, mitium asperorum. In quibus omnibus mire custoditur ab hoc poeta decor . . . Atque ille quidem omnibus eiusdem operis auctoribus abstulit nomen, et fulgore quodam suae claritatis tenebras obduxit.*

Μτφρ.: «Ωστόσο, θεωρώ ότι μπορεί να προσφέρει ακόμα περισσότερα στους ρήτορες των *declamationes*, επειδή σύμφωνα με τους κανόνες των αντιλογιών είναι αναγκαίο

¹³⁴ Βλ. και Nervegna (2013) 224-226.

να υποδύονται πολλούς διαφορετικούς ρόλους: τον πατέρα και το γιο, τον <εργένη> και τον σύζυγο, τον στρατιώτη και τον χωρικό, τον πλούσιο και τον φτωχό, τον οργίλο και τον ικέτη, τον ήπιο και τον σκληρό. Σε όλους αυτούς τους ρόλους ο ποιητής διατηρεί με τρόπο αξιοθαύμαστο το πρέπον... Πράγματι, εκείνος έχει απομακρύνει το όνομα όλων των άλλων συγγραφέων από αυτό το είδος και το έχει καταδικάσει στο σκοτάδι της αφάνειας, εξαιτίας της δικής του δόξας».

Όπως επισημαίνει η Fantham¹³⁵, και ο ίδιος ο Κοϊντιλιανός μια από τις υποθέσεις αντιλογιών που αξιοποιεί στη διδασκαλία του είναι τα οικογενειακά προβλήματα (Quint. *Inst. Or.* 7.2.31: *domesticae disceptationes*) και συγκεκριμένα η ανταγωνιστική σχέση πατέρα και γιού, καθώς οι οικογενειακές διαμάχες παραπέμπουν σε ρεαλιστικές υποθέσεις και σε συνθήκες δικαστηρίου (Quint. *Inst. Or.* 3.6.80: *quod ipsa nobis etiam natura praescribit*). Στις περισσότερες *declamationes* ο γιος έρχεται αντιμέτωπος με αντιτιθέμενες υποχρεώσεις. Σε άλλες περιπτώσεις αμφιταλαντεύεται εάν μείνει παντρεμένος με την κόρη του πειρατή ενάντια στην επιθυμία του πατέρα του, ενώ σε άλλες έχουμε θέματα που σχετίζονται με την εξουσία και τον νόμο. Σε αυτές δίνεται περισσότερη έμφαση στο καθήκον (*officium*) και στην καλή θέληση (*voluntas*) παρά στον απαράβατο άγραφο νόμο. Παρόλο που ο Κοϊντιλιανός δίνει προτεραιότητα στην προετοιμασία των μαθητών του για ρεαλιστικές νομικές υποθέσεις, βλέπουμε ότι διατηρεί τις βασικές αρχές ηθικής, πάνω στις οποίες μπορεί να στηριχθεί η επιχειρηματολογία τους, αλλά και η μελλοντική συμπεριφορά τους ως ενήλικες. Όλα αυτά τα χαρακτηριστικά που διακρίνουν τις *φωνασκίες* (*declamationes*) παραπέμπουν στις απλές και καθημερινές πλοκές, στους ρεαλιστικούς χαρακτήρες και στην ηθική διάσταση των κωμωδιών του Μενάνδρου.

2.4 Η μενάνδρεια αληθοφάνεια και η επίτευξη της ήθοποιίας

Η επιτυχία τής διαγραφής του ήθους των μενάνδρειων χαρακτήρων οφείλεται στην αληθοφάνεια τους και στην εφαρμογή του *πρέποντος*¹³⁶, στοιχεία που έχουν άμεση σχέση με τη ρητορική. Σύμφωνα με τον Κοϊντιλιανό, ακόμα κι αν οι

¹³⁵ Fantham (2011) 329-330.

¹³⁶ Η αρετή του *πρέποντος* θα αναλυθεί στο επόμενο κεφάλαιο, αν και αποτελεί απαραίτητο στοιχείο για την επίτευξη της ήθοποιίας, διότι εντάσσεται στις υφολογικές αρετές.

εκπαιδευόμενοι ρήτορες δεν μελετήσουν κανέναν άλλον συγγραφέα, η μελέτη του Μενάνδρου είναι αρκετή για να καλλιεργήσουν επαρκώς τις αρετές που θεωρεί ότι πρέπει να κατέχει ο ρήτορας:

Quint. *Inst. Or.* 10.1.69: . . . *Menander, qui vel unus meo quidem iudicio diligenter lectus ad cuncta quae praecipimus effingenda sufficiat.*

Μτφρ.: «Ο Μένανδρος, που σύμφωνα με τη δική μου βέβαια κρίση, αν μελετηθεί επιμελώς ως προς το σύνολό του, θα αρκούσε για να αναπτύξει κανείς όλες τις ρητορικές αρχές που συνιστώ».

Έπειτα από αυτό το εγκώμιο ο Κοϊντιλιανός απαριθμεί τις ρητορικές αρετές που διαθέτουν τα έργα του Μενάνδρου και οι οποίες μπορούν να μεταλαμπαδευτούν στους μαθητευόμενους νέους.

Το πρώτο στοιχείο που αποδίδεται στα έργα του Μενάνδρου είναι ο ρεαλισμός, καθώς όπως δηλώνει ο Κοϊντιλιανός παρουσιάζουν μια ολοκληρωμένη αναπαράσταση της ζωής (Quint. *Inst. Or.* 10.1.69: *ita omnem vitae imaginem expressit*). Και άλλοι συγγραφείς είχαν αναφερθεί στο ρεαλισμό που κυριαρχεί στα έργα του Μενάνδρου, όπως ο Μανίλιος, ποιητής και αστρονόμος του 1^{ου} αι. μ.Χ., ο οποίος στα *Αστρονομικά* δηλώνει ότι ο Μένανδρος «έδειξε τη ζωή στην ίδια τη ζωή και την κατοχύρωσε μέσω των έργων του» (Man. *Astron.* 5.470-6: *Menander vitae ostendit vitam chartisque sacrauit*).

Επίσης, ο Διονύσιος Αλικαρνασσεάς επαινεί εμμέσως τον Μένανδρο για τον ρεαλισμό και για τη σύνθεση του περιεχομένου των έργων του. Συγκεκριμένα, φέρει τον Μένανδρο ως παράδειγμα για το *λεκτικόν* και μετά δηλώνει ότι είναι αξιοθαύμαστος και ως προς το *πραγματικόν* (Διον. *Ἰλικ. Περὶ Μιμ.* 2.14: *Μενάνδρου δὲ καὶ τὸ πραγματικὸν θεωρητέον*). Οι δύο αυτοί όροι αντιδιαστέλλονται στο έργο *Περὶ Συνθέσεως Ὀνομάτων*, όπου αναδεικνύεται το περιεχόμενό τους¹³⁷. Σε αυτό το εγχειρίδιο διατυπώνεται η άποψη ότι για να γίνει κάποιος εξαιρετικός στη ρητορική τέχνη πρέπει να αποκτήσει μέσω της εξάσκησης δεξιοτεχνία ως προς τη σύνθεση του περιεχομένου και ως προς την υφολογική απόδοσή του (*πραγματικὸς τόπος και*

¹³⁷ Το έργο πραγματεύεται ζητήματα σχετικά με την τέχνη της δημιουργίας λόγου και αποτελεί χρήσιμο εγχειρίδιο ιδιαίτερα για τους νέους που επιθυμούν να ασχοληθούν με το ρητορικό δημόσιο λόγο.

λεκτικός τόπος)¹³⁸. Ενώ ο όρος *λεκτικός* είναι σαφής, ο όρος *πραγματικός* έχει δεχτεί διαφορετικές ερμηνείες. Ο όρος μπορεί να παραπέμπει σε πραγματικά και ρεαλιστικά δεδομένα, δηλώνοντας έτσι το ρεαλιστικό περιεχόμενο¹³⁹, ενώ άλλοι ειδικοί τον συσχετίζουν με το περιεχόμενο και την *εὔρεσιν* επιχειρημάτων, σκέψεων και γενικότερα θεματολογίας¹⁴⁰. Σε κάθε περίπτωση ο όρος δηλώνει το περιεχόμενο και μπορεί να εμπεριέχει και τις δύο σημασίες. Το γεγονός, λοιπόν, ότι ο Διονύσιος επαινεί τον Μένανδρο για το *πραγματικόν* ίσως δηλώνει ότι θεωρεί το έργο του Μενάνδρου ιδιαίτερα αξιόλογο τόσο ως προς τη ρεαλιστική απόδοση του περιεχομένου όσο και ως προς τη δημιουργική σύνθεσή του (*inventio*).

Οι απόψεις των συγγραφέων της πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου για τη ρεαλιστική διάσταση της κωμωδίας του Μενάνδρου επιβεβαιώνεται μέσα από τη μελέτη των έργων του και την εξέταση της θεματολογίας της. Η εγγραφή των διαπροσωπικών σχέσεων στο πλαίσιο της δημοκρατικής πόλης-κράτους προσέδιδε ρεαλισμό στο έργο του κωμωδιογράφου¹⁴¹. Όπως σημειώνει ο Πετρίδης¹⁴²: «οι κωμωδίες του Μενάνδρου δεν επικεντρώνονται απλώς στην ιδιωτική ζωή, καθώς οι συγκρούσεις μεταξύ των χαρακτήρων άπτονται κοινωνικών, νομικών και ουσιαστών πολιτικών ζητημάτων με την ευρύτερη έννοια όπως: η σεξουαλικότητα και οι έμφυλες σχέσεις, τα συνοικέσια και ο γάμος ως συναλλαγές μεταξύ ανδρών, η παραγωγή γνησίων τέκνων, η υιοθεσία και η άμεση σχέση τους με τους νόμους περί κληρονομίας, η έκθεση βρεφών για λόγους κοινωνικούς ή οικονομικούς, το ζήτημα της κοινωνικής θέσης διαφόρων περιθωριακών κοινωνικών ομάδων (γυναίκες, δούλοι, ξένοι), οι ταξικές αντιθέσεις μεταξύ των ιδίων των πολιτών, κ.ο.κ.». Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η στάση του Κνήμωνα στο έργο *Δύσκολος* του Μενάνδρου. Ο

¹³⁸ Rhys (1910).

¹³⁹ *LSJ*, s.v. «πραγματικός» III.

¹⁴⁰ Σύμφωνα με το γλωσσάριο, που παρατίθεται στο Rhys (1910), s.v. «πραγματικόν».

¹⁴¹ Σε αυτό το σημείο πρέπει να επισημανθεί ότι η θεματολογία της Νέας Κωμωδίας γενικότερα και του Μενάνδρου ειδικότερα είχε πράγματι μετατοπιστεί από τη σφαίρα του δημόσιου βίου στη σφαίρα του ιδιωτικού. Η πλοκή είναι εστιασμένη σε θέματα προσωπικά, καθώς τίθενται στο επίκεντρο οι ενδοοικογενειακές σχέσεις, οι περιπέτειες των ερωτευμένων, η αξία της φιλίας, η ανθρώπινη φύση κτλ. Σε σχέση με το δράμα των κλασικών χρόνων που είχε πολιτικό, θρησκευτικό και μυθολογικό χαρακτήρα, η μενάνδρεια κωμωδία στρέφεται σε θέματα καθημερινής ζωής και ιδιωτικού βίου, τα οποία όμως παρουσιάζει ενταγμένα σε ένα κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο, το οποίο τους προσδίδει ρεαλιστική διάσταση. Το γεγονός ότι στρέφεται σε προσωπικά θέματα δεν σημαίνει ότι αποκόπτεται εντελώς από τα πολιτικά κοινωνικά ζητήματα. Απλώς, συγκριτικά με την αρχαία κωμωδία περιορίζει το πολιτικό στοιχείο. Τα κοινωνικά και πολιτικά χαρακτηριστικά της εποχής λειτουργούν ως πλαίσιο, ως φόντο εντός του οποίου προβάλλονται οι διαπροσωπικές σχέσεις. Βλ. Φουντουλάκης (2004) 72-73.

¹⁴² Petridis (2014) 10-20.

μισάνθρωπος Κνήμων στο λόγο-απολογία του παραδέχεται ότι ήταν λάθος που πίστευε ότι μπορεί να ζήσει εντελώς απομονωμένος από την ανθρώπινη κοινωνία και ότι η κοινωνία αποτελείται μόνο από εγωιστές, που ενδιαφέρονται αποκλειστικά για τις υλικές απολαβές. Η άποψη που εκφράζει απηχεί διαχρονικά μηνύματα για τη σχέση ανθρώπου-κοινωνίας. Αποδίδει αυτή την αλλαγή της στάσης του απέναντι στον κόσμο στην ευγενή συμπεριφορά του γαμπρού του, του ανθρώπου που τον έσωσε¹⁴³. Ο Μένανδρος δεν ενδιαφέρεται απλώς για την προσωπική αλλαγή του Κνήμωνα. Αυτό που τον ενδιαφέρει είναι ο τρόπος με τον οποίον αυτή η αλλαγή συνδέεται με την καθημερινή πραγματικότητα, αλλά και ο τρόπος με τον οποίον επηρεάζει τον οίκο, που βρίσκεται στο επίκεντρο της Νέας Κωμωδίας. Θέλει, επίσης, να τονίσει ότι η προσωπική τύχη του Κνήμωνα είναι αχώριστη από τη μοίρα της οικογένειάς του, όπως δηλαδή συμβαίνει και στην πραγματική ζωή. Αυτό αναδεικνύεται από το γεγονός ότι ο Κνήμων ζητά και από την πρώην γυναίκα του να παρευρεθεί στο λόγο-απολογία του¹⁴⁴.

Ένα ακόμα παράδειγμα προέρχεται από τον Νικήρατο στη *Σαμία*, ο οποίος δηλώνει ότι θα αντιδρούσε διαφορετικά από τον Δημέα, αν μάθαινε ότι ο γιος του έχει συνάψει δεσμό με τη δική του εταίρα. Δηλώνει ότι θα πωλούσε την εταίρα, θα αποκήρυσσε τον θετό γιο του και θα του ασκούσε δίωξη για δολοφονία, καθώς θεωρεί ότι τέτοιου είδους αδίκημα ισοδυναμεί με δολοφονία¹⁴⁵. Θα έλεγε κανείς ότι η αντίδραση του Δημέα, ο οποίος υποχώρησε και πρότεινε το γάμο του γιου του με την εταίρα, είναι πιο ρεαλιστική από αυτήν του Νικήρατου. Αν όμως εξετάσει κανείς τη στάση του Νικήρατου βάσει ηθικής και με μια συναισθηματική προσέγγιση, θα διαπιστώσει ότι αντανακλά με τρόπο παραστατικό την αντίδραση ενός συνηθισμένου ανθρώπου. Αντιλαμβάνεται την πράξη του Μοσχίωνα και της εταίρας ως πράξη ασεβείας που απαιτεί άμεση και σκληρή αντίδραση, προκειμένου να διασωθεί η τιμή της οικογένειας. Ο Νικήρατος, δηλαδή, εκπροσωπεί τον άνθρωπο που χαρακτηρίζεται από απολυτότητα αναφορικά με το δίκαιο και το άδικο, το καλό και το κακό στο πλαίσιο της κοινωνίας και σκιαγραφείται από τον Μένανδρο ως η συμβατική εναλλακτική για τον πιο λογικό, καλλιεργημένο και αντισυμβατικό Δημέα. Ο Νικήρατος, όπως και ο Δημέας, είναι ο κύριος του οίκου, με αποτέλεσμα να νιώθει υπεύθυνος για την εφαρμογή της δικαιοσύνης, αλλά και για την εκπλήρωση των

¹⁴³ Μεν. *Δύσκ.* 760 κ.ε.

¹⁴⁴ Zagagi (1995) 107 Μεν. *Δύσκ.* 698,709.

¹⁴⁵ Μεν. *Σαμ.* 506-514.

καθηκόντων που έχει αναλάβει ως κύριος του οίκου. Ωστόσο, μεταξύ τους υπάρχει ένα χάσμα πνευματικό, που αναδεικνύεται από τον τρόπο αντιμετώπισης της κατάστασης, και το οποίο αναδεικνύει τη ρεαλιστική τους διάσταση¹⁴⁶. Ρεαλιστικές αντιδράσεις παρατηρούμε και στην τέταρτη πράξη του ίδιου έργου. Ο θυμός και η οργή του Νικήρατου, όταν ανακαλύπτει την ντροπή της κόρης του, παραπέμπουν στις αντιδράσεις του μέσου Αθηναίου πατέρα, που ενδιαφέρεται για την τιμή της οικογένειάς του¹⁴⁷. Ως πατέρας και κύριος του οίκου δύσκολα θα μπορούσε να δεχτεί οποιαδήποτε πρόκληση σχετίζεται με τον οίκο είτε από τη γυναίκα του είτε από την κόρη του, ιδιαίτερα όταν αυτές παραδειγματίζονται από την γειτόνισσα εταίρα. Όσοι είναι κύριοι του οίκου θα αισθάνονταν και θα αντιδρούσαν με ανάλογο τρόπο¹⁴⁸.

Ωστόσο, ο ρεαλισμός του Μενάνδρου δεν πηγάζει μόνο από τη θεματολογία αλλά και από την αληθοφανή απόδοση των χαρακτήρων του μέσα από την εφαρμογή διαφορετικών τεχνικών. Σύμφωνα με τον Arnott, μια από αυτές αναλύθηκε από τον Handley¹⁴⁹, ο οποίος παρατήρησε ότι κάποιοι από τους πιο εξατομικευμένους χαρακτήρες αντιδρούν έναντι στη συμβατική τυπολογία¹⁵⁰. Ο Μένανδρος εντάσσει στα έργα του τύπους, που έχει κληρονομήσει από την κωμική παράδοση του 4^{ου} αι. π.Χ., όπως η εταίρα, ο παράσιτος, ο μάγειρας, ο έξυπνος δούλος που καταστρώνει τα σχέδια, ο πλεονέκτης πατέρας και ο ανήθικος νέος. Το κοινό όντας εξοικειωμένο με αυτούς τους τύπους θα περίμενε τις συνηθισμένες αντιδράσεις τους, καθώς θα ήταν ίδιες με αυτές των προκατόχων τους. Ο Μένανδρος, όμως, όταν απέδιδε έναν χαρακτήρα λάμβανε υπόψιν του την παράδοση και την προσδοκία του κοινού, με αποτέλεσμα να διαφοροποιεί τα στερεοτυπικά στοιχεία του χαρακτήρα. Εστίαζε, δηλαδή, στα αντισυμβατικά χαρακτηριστικά του, ώστε ο τυπικός χαρακτήρας να μετατρέπεται σε προσωπικότητα με τα δικά της ιδιαίτερα στοιχεία¹⁵¹. Η εταίρα, Αβρότονον, στους *Έπιτρέποντες* είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της τεχνικής. Τα παραδοσιακά στοιχεία του τύπου της εταίρας είναι ο άκρατος εγωκεντρισμός, η αποκλειστική ενασχόληση με την εξωτερική της εμφάνιση και η επιθυμία της να πετύχει την καλύτερη τιμή παρέχοντας τις ερωτικές της υπηρεσίες.

¹⁴⁶ Zagagi (1995) 135.

¹⁴⁷ Μεν. Σαμ. 532.

¹⁴⁸ Zagagi (1995) 136.

¹⁴⁹ Handley (1965) 3-50.

¹⁵⁰ Arnott (1979) 353.

¹⁵¹ Η δημιουργικότητα που επιδεικνύει ο Μένανδρος παραπέμπει στην *inventio* που επισημαίνει ο Κοϊντιλιανός. Βλ. κατωτέρω κεφ. 3.4.

Όταν βλέπει κάποιον χωρισμένο άνδρα, χαίρεται ιδιαίτερα και δείχνει αυτοπεποίθηση, καθώς θεωρεί ότι θα την ερωτευτεί και θα της αποφέρει κέρδη (Μεν. *Ἐπιτρ.* 432-433: *ἐμαυτή, ὡς ἔοικεν, ἀθλία, λέληθα χλευάζουσ' / ἐρᾶσθαι προσεδόκων, θεῖον δέ μισεῖ μῖσος ἄνθρωπός μέ τι*). Ο Μένανδρος, λοιπόν, υιοθετεί τα συμβατικά στοιχεία της εταίρας που ανήκουν στην κωμική παράδοση του τύπου και είναι προβλέψιμα. Από την άλλη, όμως, πλευρά προσθέτει και ένα σύνολο αντισυμβατικών χαρακτηριστικών που δημιουργούν την ψευδαίσθηση ότι η Αβρότονον είναι μια ξεχωριστή προσωπικότητα. Στους στίχους 464 κ.ε., για παράδειγμα, ο δούλος Ονήσιμος και η Αβρότονον βρίσκονται επί σκηνής μαζί με το μωρό που η γυναίκα του Χαρίσιου έχει εγκαταλείψει. Τότε η Αβρότονον εστιάζει την προσοχή της αποκλειστικά στο μωρό. Μπορεί η ίδια λόγω της ιδιότητάς της να μην θέλει να γίνει μητέρα (Μεν. *Ἐπιτρ.* 547: *τίνος ἔνεκεν; παίδων ἐπιθυμεῖν σοι δοκῶ;*), αλλά όταν πρέπει να φροντίσει το μωρό κάποιου άλλου, δείχνει απόλυτη υπευθυνότητα. Η πρώτη της λέξη κατά την είσοδό της είναι *τό παιδάριον* και ο τρόπος που εκφράζεται, όταν αναφέρεται σε αυτό, δείχνει το γυναικείο μητρικό ένστικτο (Μεν. *Ἐπιτρ.* 464-466: *τό παιδάριον, ὃ νῦν τιθνεῖθ' ἢ γυνή... ὡς κομψόν, τάλαν*). Η αφοσίωσή της στο μωρό είναι μια λεπτομέρεια που προσδίδει στον τύπο της εταίρας ρεαλιστική διάσταση¹⁵².

Μια άλλη τεχνική που χρησιμοποιεί ο Μένανδρος προκειμένου οι χαρακτήρες του να αποκτήσουν αληθοφάνεια είναι η διασταύρωση των χαρακτήρων. Παίρνει, δηλαδή, ένα σύνολο χαρακτηριστικών που παραδοσιακά απαντούν σε κάποιον χαρακτήρα και τα αποδίδει σε άλλον. Στο έργο *Ἀσπίς*, για παράδειγμα, ο Δάος είναι ο τυπικός δούλος της κωμωδίας, που με την εξυπνάδα του διαχειρίζεται μια δύσκολη και περίπλοκη κατάσταση, καταστρώνοντας ένα σχέδιο. Οι περισσότεροι συνεργάτες του αρχικά είναι σαστισμένοι σχετικά με το σχέδιο, αλλά σταδιακά αρχίζουν να κατανοούν τις προθέσεις του. Στους *Ἐπιτρέποντες*, ωστόσο, το ρόλο του δούλου, που καταστρώνει σχέδιο, αναλαμβάνει η Αβρότονον. Πρόκειται μάλιστα για πλήρη ανατροπή των συμβάσεων, καθώς ο δούλος του έργου, Ονήσιμος, είναι ο βασικός βοηθός της στην εκπλήρωση του σχεδίου. Ο Ονήσιμος εδώ ξεκινά το διάλογο, δηλώνοντας ότι είναι ανήμπορος να κάνει κάτι (Μεν. *Ἐπιτρ.* 511: *τί οὖν ποιήση τις;*). Η Αβρότονον τότε περιγράφει το σχέδιό της και μετά από λίγο ο Ονήσιμος δηλώνει ότι αρχικά ήταν μπερδεμένος, ενώ τώρα έχει αρχίσει να καταλαβαίνει (Μεν. *Ἐπιτρ.*

¹⁵² Arnott (1979) 354-356.

515: λέγ' ὃ λέγεις. ἄρτι γάρ νοῶ). Οι χαρακτήρες, λοιπόν, του Μενάνδρου αντιδρούν στην κωμική σύμβαση, με αποτέλεσμα να παρουσιάζονται ως ξεχωριστές, ρεαλιστικές προσωπικότητες και όχι ως τύποι. Ο Μένανδρος φαίνεται σαν να έχει ήδη εφαρμόσει αυτό που θα προτείνει πολύ αργότερα ο Κοϊντιλιανός στους μαθητές ρητορικής, ότι δηλαδή καθετί πρέπει να εφαρμόζεται την κατάλληλη στιγμή και στο κατάλληλο σημείο, προκειμένου ο λόγος να είναι πειστικός, ακόμα κι αν ανατρέπεται το σύνηθες (Quint. *Inst. Orat.* 2.13.8.: *res duas in omni actu spectet orator, quid deceat et quid expediat. expedit autem saepe mutare ex illo constituto traditoque ordine aliqua et interim decet, ut in statu is atque picturis videmus variari habitus, vultus, status. nam recti quidem corporis vel minima gratia est*). Η ρητορική αυτή δεξιότητα του Μενάνδρου, που κάνει τα κωμικά πρόσωπα να προβάλλουν το κατάλληλο ἦθος και συναίσθημα ανάλογα με την περίπτωση, εύστοχα εντοπίστηκε από ρήτορες και ρητοροδιδασκάλους της πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου.

Όπως αναφέραμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, το ἦθος του ομιλούντος προσώπου σχετίζεται με την αληθοφάνεια και την αξιοπιστία και κατ' επέκταση με το ἦθος του ακροατηρίου. Το ἦθος των χαρακτήρων του Μενάνδρου είναι αληθοφανές και καθίσταται αξιόπιστο, γιατί εναρμονίζεται με τις ηθικές αξίες των ακροατών. Έτσι οι χαρακτήρες γίνονται συμπαθείς στο κοινό, όπως π.χ. η Αβρότονον που αν και εταίρα ασχολούνταν με το μωρό και εξέφραζε το μητρικό ένστικτο. Όπως παρατηρεί και ο Φουντουλάκης: «Χωρίς να παραβλέπει τις συμβάσεις της κωμικής σκηνής και τη διατήρηση της δραματικής ψευδαίσθησης, ο Μένανδρος φαίνεται ότι κατορθώνει να προβάλλει ποικίλες αντιλήψεις και στάσεις απέναντι στη ζωή και τις διάφορες όψεις της – αντιλήψεις και στάσεις υπαγορευόμενες από ένα σύνθετο κώδικα αξιών- μέσα από την κατά το δυνατό ρεαλιστική απεικόνιση των ανθρώπινων χαρακτήρων του, των συνθηκών της ζωής τους, των προβλημάτων τους και των τρόπων αντιμετώπισης των προβλημάτων αυτών... Ο φιλοσοφικός, παραινετικός και συχνά αποφθεγματικός χαρακτήρας του μενάνδρειου δραματικού λόγου ενσωματώνεται σε σχήματα δράσης σχετιζόμενα με πρόσωπα και καταστάσεις, που θα μπορούσαν να προέρχονται από τον καθημερινό βίο και την αντικειμενική πραγματικότητα. Με αυτόν τον τρόπο τίγονται ζητήματα τρέχουσας ηθικής και καθημερινής πρακτικής, τα οποία είναι πιθανό ότι είχαν απασχολήσει σε κάποια φάση της ζωής του μεγάλο μέρος του κοινού του Μενάνδρου»¹⁵³. Ο τρόπος αντιμετώπισης των προβλημάτων από τους κωμικούς

¹⁵³ Φουντουλάκης (2004) 29-31.

χαρακτήρες εγγράφεται σε ένα πλαίσιο ηθικών αξιών και εκφράζει αρχές που θα μπορούσαν να υιοθετηθούν σε ένα κοινωνικό πλαίσιο αναφοράς¹⁵⁴. Η αληθοφάνεια των μενάνδρειων χαρακτήρων μπορούσε να εμπνεύσει τόσο τους μαθητευόμενους όσο και τους επαγγελματίες ρήτορες των αυτοκρατορικών χρόνων¹⁵⁵.

Δεν θα πρέπει να ξεχνάμε, άλλωστε, ότι η *ἠθοποιία* είναι και αυτή μίμηση του *ἥθους* ενός προσώπου και ότι αποτελεί αναπαράσταση ενός χαρακτήρα. Η μιμητική διάσταση της *ἠθοποιίας* σηματοδοτεί την παρουσία θεατρικών στοιχείων στην *ἠθοποιία* και της προσδίδει υποκριτική υπόσταση. Κατά τη διάρκεια της *ἠθοποιίας*, ο λόγος του ομιλούντος προσώπου διαμορφώνεται με τέτοιο τρόπο, ώστε να εκφράζει τον χαρακτήρα που έχει ληφθεί ως πρότυπο προς μίμηση, γεγονός που παραπέμπει στην *ὑπόκρισιν*, η οποία ορίζεται ως μίμηση των *ἠθῶν* και των *παθῶν*¹⁵⁶, όπως δηλαδή και η *ἠθοποιία*¹⁵⁷. Κατά αναλογία με τον ηθοποιό, που μέσω της υπόκρισης επιδιώκει να εκφράσει λόγο αληθοφανή, φυσικό και πειστικό, έτσι και ο ρήτορας αντλεί από το θέατρο τεχνικές για τη δική του ρητορική παράσταση. Χαρακτηριστική είναι η προτροπή του Διονύσιου Αλικαρνασσεά προς τους ρήτορες, που τους ωθεί να μελετήσουν το ύφος (*λέξιν*) της κωμωδίας και της τραγωδίας, το οποίο αποδίδει τα *ἥθη* και τα *πάθη*, και να το αξιοποιήσουν καταλλήλως, ώστε να πλαισιώσουν με αυτό τη δική τους ρητορική υπόκριση¹⁵⁸.

¹⁵⁴ Goldberg (1980) 110-121.

¹⁵⁵ Για τη σχέση του *ἥθους* με το *πιθανόν*, που έχει την έννοια της αληθοφάνειας και της αξιοπιστίας βλ. ανωτέρω κεφ. 2.1.

¹⁵⁶ Ο ορισμός της *ὑπόκρισις* ως μίμηση της *ἀλήθειας*, των *ἠθῶν* και των *παθῶν* παραδίδεται από τον Λογγίνο *Ῥήτ.* 567.14-17 (Sprengel): *Ἐπίκρισις ἐστὶ μίμησις τῶν κατ'ἀλήθειαν ἐκάστῳ παριστάμενων ἠθῶν καὶ παθῶν καὶ διάθεσις σώματός τε καὶ τόνου φωνῆς πρόσφορος τοῖς ὑποκειμένοις πράγμασι.* Ο ορισμός αυτός καθιστά σαφή τη σχέση μεταξύ *ἠθοποιίας* και *ὑποκρίσεως*.

¹⁵⁷ Κανάλη (2012-2013) 61-63.

¹⁵⁸ Διον. Ἀλ. Δημ. 53.

3. Ο Μένανδρος ως απαράμιλλο πρότυπο ύφους

Όπως αναφέρθηκε στο τέλος του προηγούμενου κεφαλαίου¹⁵⁹, ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεάς προέτρεπε τους ρήτορες να μελετούν το ύφος της τραγωδίας και της κωμωδίας, διότι θεωρούσε ότι απέδιδε καταλλήλως τον χαρακτήρα και τα συναισθήματα των προσώπων και συνεπώς μπορούσε να αποτελέσει πρότυπο προς μίμηση για το ύφος των ρητορικών λόγων που συνέθεταν οι ίδιοι. Από το σύνολο των κωμικών ποιητών οι συγγραφείς της πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου στρέφουν την προσοχή τους στο ύφος των κωμωδιών του Μενάνδρου, καθώς θεωρούν ότι διαθέτει πλήθος υφολογικών αρετών που μπορούν να εμπνεύσουν τόσο τους μαθητευόμενους όσο και τους ενεργούς ρήτορες για τη σύνθεση αξιόλογων και πειστικών ρητορικών λόγων. Θα εξετάσουμε πρώτα την υφολογική αρετή του *πρέποντος* και έπειτα τις υφολογικές αρετές της *ορθότητας*, της *σαφήνειας* και της *κόσμησης*, που διακρίνουν τις κωμωδίες του Μενάνδρου, και πώς αυτές αξιολογούνται από συγγραφείς των δύο πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων, ειδικά από τον Κοϊντιλιανό, τον Πλούταρχο, τον Δημήτριο και τον Διονύσιο τον Αλικαρνασσεά. Στο επόμενο υποκεφάλαιο μελετώνται οι μορφές του ύφους στον Μένανδρο και συγκεκριμένα αυτή της ταχύτητας (*γοργότης* - *celeritas*) και της απλότητας (*άφελείας* - *simplicitas*), βάσει του έργου *Περί Ίδεων* του Ερμογένη, ενώ στην τελευταία υποενότητα επιχειρείται τόσο η ανάδειξη της ικανότητας του Μενάνδρου να μιμείται δημιουργικά τους προγενέστερους συγγραφείς όσο και η εφευρετική του δύναμη στον υφολογικό τομέα.

3.1 Η υφολογική αρετή του *πρέποντος* στον Μένανδρο

Η ρεαλιστική απεικόνιση των κωμικών χαρακτήρων και η διαγραφή του *ἥθους* τους, που παρουσιάστηκε εκτενώς ανωτέρω¹⁶⁰, εκτός από την ανατροπή της συμβατικής τυπολογίας και τη διασταύρωση των κωμικών τύπων απαιτούσε και την ανάλογη γλωσσική έκφραση. Σύμφωνα με τη ρητορική θεωρία οι αρετές του ύφους είναι η *ορθότητα* (*έλληνισμός-latinitas*), η *σαφήνεια* (*explanatio*), το *πρέπον* (*decorum*)

¹⁵⁹ Βλ. κεφ. 2.4.

¹⁶⁰ Βλ. κεφ. 2.4.

και η κόσμηση (*ornatus*)¹⁶¹. Οι περισσότεροι συγγραφείς επαινούν τον Μένανδρο ιδιαίτερα για την εφαρμογή του *πρέποντος*, καθώς αυτή η αρετή παίζει καθοριστικό ρόλο στη ρεαλιστική απόδοση των χαρακτήρων και προσδίδει στο λόγο πειστικότητα, που είναι και η βασική επιδίωξη της ρητορικής.

Ο Πλούταρχος δηλώνει ότι η ποίηση αποτελεί μίμηση της πραγματικής ζωής (*Πῶς δεῖ τόν νέον ποιημάτων ἀκούειν* 17f: *ἔτι δὲ μᾶλλον ἐπιστήσομεν αὐτὸν ἅμα τῷ προσάγειν τοῖς ποιήμασιν ὑπογράφοντες τὴν ποιητικὴν ὅτι μιμητικὴ τέχνη καὶ δύναμις ἐστίν*). Το κριτήριο της επιτυχημένης μίμησης είναι η ικανότητα ρεαλιστικής απόδοσης του μιμούμενου αντικειμένου, η οποία μπορεί να επιτευχθεί με την εφαρμογή του *πρέποντος*¹⁶² (Πλουτ. *Πῶς δεῖ τόν νέον ποιημάτων ἀκούειν* 18b: *τὴν πρᾶξιν οὐκ ἐπαινοῦμεν ἢς γέγονεν ἢ μίμησις, ἀλλὰ τὴν τέχνην εἰ μεμίμηται προσηκόντως τὸ ὑποκείμενον*). Ο Μένανδρος, σύμφωνα με τον Πλούταρχο, εφαρμόζει την αρχή του *πρέποντος* στα έργα του, καθώς διαφοροποιεί και προσαρμόζει τον λόγο των κωμικών προσώπων με τέτοιο τρόπο, ώστε να είναι ανάλογος της διάθεσής τους, των συναισθημάτων τους, της παιδείας τους, της κοινωνικής τους θέσης, της ηλικίας, της ιδιότητας και του φύλου τους:

Πλουτ. *Σύγκρ. Ἄριστ. καὶ Μεν.* 853d-e: *τοσαύτας διαφορὰς ἔχουσα καὶ ἀνομοιότητος ἢ λέξεις οὐδὲ τὸ πρέπον ἐκάστη καὶ οἰκείον ἀποδίδωσιν... ἢ δὲ Μενάνδρου φράσις οὕτω συνέξεται καὶ συμπέπνευκε κεκραμένη πρὸς ἑαυτήν, ὥστε διὰ πολλῶν ἀγομένη παθῶν καὶ ἠθῶν καὶ προσώποις ἐφαρμόττουσα παντοδαποῖς καὶ τὴν ὁμοιότητα τηρεῖν ἐν τοῖς κοινοῖς καὶ συνήθεσι καὶ ὑπὸ τὴν χρεῖαν ὀνόμασιν...853f: Μένανδρος οὕτως ἔμιξε τὴν λέξιν, ὥστε πάση καὶ φύσει καὶ διαθέσει καὶ ἡλικία σύμμετρον εἶναι.*

Μτφρ.: «Παρά τις τόσες διαφορές και ανομοιότητες που παρουσιάζει το ύφος δεν αποδίδει σε κάθε λέξη το αρμόζον και το οικείο... Αντίθετα, η έκφραση του Μενάνδρου παρουσιάζει τέτοια συνοχή, και τα επιμέρους στοιχεία της έχουν αναμειχθεί μεταξύ τους και βρίσκονται σε τέτοια συμφωνία, ώστε παρά το γεγονός ότι αποδίδει πολλά συναισθήματα και χαρακτήρες και εφαρμόζεται σε κάθε λογής πρόσωπα, να διατηρεί την ομοιομορφία στις κοινές και καθημερινές λέξεις που χρησιμοποιούνται...Ο

¹⁶¹ Για την νέα ελληνική απόδοση του όρου *ornatus* ως κόσμηση βασίζομαι στη μετάφραση του Pernot (2000) 340 και του Κουμανούδη, s.v. «*ornatus*» (αρχ. ελλ. κατασκευή).

¹⁶² Kennedy (2001) 171.

Μένανδρος έτσι συνταίριαζε το ύφος, ώστε να είναι ανάλογο με τον κάθε χαρακτήρα, το κάθε συναίσθημα και ηλικία».

Η αρετή αυτή οδηγεί στην εξατομίκευση της γλώσσας ανάλογα με το ἦθος του εκάστοτε χαρακτήρα, με αποτέλεσμα να είναι αντιπροσωπευτική του χαρακτήρα και συνεπώς να συμβάλει στην αξιοπιστία και την αληθοφάνεια του ομιλούντος προσώπου.

Η αρετή του *πρέποντος* και η συνεπακόλουθη διαφοροποίηση του λόγου ανάλογα με την περίπτωση και τον χαρακτήρα αποκαλύπτει την παρουσία και άλλων στοιχείων ρητορικής θεωρίας στα έργα του Μενάνδρου. Ο Πλούταρχος αναφέρει ότι σε ορισμένες περιπτώσεις ο Μένανδρος ξεφεύγει από το οικείο ύφος, αλλά ακόμα και όταν συμβαίνει αυτό, φροντίζει γρήγορα να το επαναφέρει στο επίπεδο του απλού, καθημερινού λόγου:

Πλουτ. Σύγκρ. Αριστ. καὶ Μεν. 853e: ἐὰν δέ τινος ἄρα τερατείας εἰς τὸ πρᾶγμα καὶ μόφου δεήσῃ, καθάπερ αὐλοῦ πάντητον ἀνασπάσας ταχὺ πάλιν καὶ πιθανῶς ἐπέβαλε καὶ κατέστησε τὴν φωνὴν εἰς τὸ οἰκεῖον.

Μτφρ.: «Εάν, όμως, η κατάσταση απαιτεί κάποια λεκτική υπερβολή και ένταση, αφού ανοίξει όλες τις τρύπες του αυλού γρήγορα πάλι και πειστικά τις κλείνει και επαναφέρει τη γλώσσα στη συνηθισμένη της μορφή».

Η παρατήρηση αυτή μπορεί να συνδυαστεί με τα είδη του ύφους που αξιοποιούνται ανάλογα με τα καθήκοντα του ρήτορα¹⁶³. Όπως επισημαίνει ο Pernot, οι θεωρητικοί της ρητορικής εκθειάζουν την εναλλαγή των ειδών του ύφους στο λόγο (υψηλό, μέσο, απλό), καθώς ολοκληρωμένος ρήτορας θεωρείται εκείνος που γνωρίζει πώς να χρησιμοποιεί τα διάφορα επίπεδα ύφους, σε συνάρτηση με το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα (*παθοποιία, τέρψη, διδασκαλία*)¹⁶⁴. Ο λόγος του Συρίσκου στους *Ἐπιτρέποντες* του Μενάνδρου, για παράδειγμα, διακρίνεται για το υψηλό ύφος, καθώς χρησιμοποιεί λέξεις με τραγικό τόνο και πληθώρα ρητορικών μηχανισμών, που παραπέμπουν στον υψηλό τόνο της τραγωδίας¹⁶⁵ (Μεν. Ἐπ. στ. 109-116: *Νηλέα τινὰ/Πελίαν τ' ἐκείνους εὗρε πρεσβύτης ἀνὴρ/αἰπόλος, ἔχων οἶαν ἐγὼ νῦν διφθέραν,*

¹⁶³ Τα καθήκοντα του ρήτορα είναι η τέρψη, η διδασκαλία και η πρόκληση συναισθημάτων στο κοινό. Βλ. Quint. Inst. Orat. 3.5.2.: *Tria sunt item quae praestare debeat orator, ut doceat moveat delectet.*

¹⁶⁴ Pernot (2005) 104.

¹⁶⁵ Cohoon (1914) 219-222.

/ὥς δ' ἦσθητ' αὐτοὺς ὄντας αὐτοῦ κρείττονας, λέγει τὸ πρᾶγμα, ὡς εὔρεν, ὡς ἀνείλετο. ἔδωκε δ' αὐτοῖς πηρίδιον γνωρισμάτων, ἕξ οὗ μαθόντες πάντα τὰ καθ' αὐτοὺς σαφῶς/ἐγένοντο βασιλεῖς οἱ τότε ὄντες αἰπόλοι.). Το υψηλό ύφος του συγκεκριμένου χωρίου είναι περιστασιακό και αξιοποιείται εδώ, διότι ο Συρίσκος χρησιμοποιεί δύο παραδείγματα από την τραγωδία, προκειμένου να δείξει στον δικαστή πως μπορούν να χρησιμεύσουν στην αναγνώριση του παιδιού τα αντικείμενα που βρέθηκαν μαζί του. Επίσης, ο Συρίσκος λαμβάνοντας υπόψιν του τον αποδέκτη του λόγου, που είναι δικαστής και συνεπώς θα γνώριζε τραγωδία, αξιοποιεί το υψηλό τραγικό ύφος για να του δείξει ότι και αυτός είναι άτομο καλλιεργημένο, με σκοπό να εγείρει θετικά αισθήματα για το πρόσωπό του. Όπως αναφέρθηκε ανωτέρω, το ἦθος που παρουσιάζει κάθε χαρακτήρας πρέπει να είναι ανάλογο του ἦθους του ακροατή, αρχή που εφαρμόζεται στα έργα του Μενάνδρου, όπως αναδεικνύει ο λόγος του Συρίσκου¹⁶⁶.

Ένα αντίστοιχο παράδειγμα αξιοποίησης του ύφους ανάλογα με την κατάσταση και το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα και συνεπώς με το *πρέπον* φέρει ο Ερμογένης στο έργο *Περὶ εὐρέσεως*, όπου επαινεί τον Μένανδρο για το υψηλό και ευγενές ύφος που απέδωσε στον λόγο μιας νεαρής γυναίκας, η οποία αποτελούσε το θύμα σε έναν βιασμό¹⁶⁷.

Έρμ. *Περὶ εὐρ.* 4.11.2-3: *Ὅπου δ' ἄν ὁ νοῦς αἰσχρὸς ἦ, ἐκεῖ χρειαί τῆς σεμνότητος τοῦ λόγου, ἵνα τὸ νοούμενον αἰσχυρῶς οὕτως ἐξενέγκῃ τις τῶ λόγῳ εὐφυῶς, ὄνομα ὀνόματι ἀμείβων, ὡς μὴ δόξαι ἔτι αἰσχυρὸν εἶναι τὸ πρᾶγμα διὰ τὴν τοῦ λόγου σεμνότητα. Ὡς παρὰ τῶ Μενάνδρῳ· πυθομένου γάρ τινος κόρης, πῶς εἶη διεφθαρμένη, σεμνῶς ἀφηγήσατο πρᾶγμα αἰσχυρὸν ὀνόμασι βελτίστοις· «Διονυσίων ἦν πομπή, ὁ δε μοι ἠκολούθησε» μέχρι τοῦ «πρὸς τὴν θύραν ἔπειτα φοιτῶν καὶ κολακεύων τὴν μητέρα, ἔγνω με» τὸ γὰρ ἐφθάρθαι καὶ ὑβρίσθαι σεμνῶς «ἔγνω με» εἰπὼν ἐκόσμησε πρᾶγμα αἰσχυρὸν σεμνοτέρα λόγου συνθήκη.*

Μτφρ.¹⁶⁸: *«Στην περίπτωση που η σκέψη είναι επαίσχυντη, τότε είναι αναγκαίος ο κόσμιος λόγος, προκειμένου να εκφράσει κανείς αυτήν την επαίσχυντη σκέψη τόσο διακριτικά, αντικαθιστώντας τη μία λέξη με την άλλη, ώστε χάρη στην κοσμιότητα του λόγου να μη φαίνεται ότι είναι τόσο επαίσχυντη. Όπως στον Μένανδρο· γιατί όταν*

¹⁶⁶ Βλ. κεφ. 2.1.

¹⁶⁷ Μεν. [Συναρ.] fr. 337.

¹⁶⁸ Βλ. και αγγλική μετάφραση του Kennedy (2006) και γαλλική μετάφραση του Patillon (2012).

κάποια νεαρή κοπέλα ρωτήθηκε, πώς είχε πέσει θύμα βιασμού, αφηγήθηκε την επαίσχυντη πράξη με κοσμιότητα, επιλέγοντας τις καλύτερες λέξεις: «Συνέβη στην πομπή των Διονυσίων Μυστηρίων, αυτός με ακολούθησε μέχρι την πόρτα και από τότε μάς επισκεπτόταν συνεχώς και καλόπιανε τη μητέρα, (τελικά) με γνώρισε (προσωπικά)»¹⁶⁹. Χρησιμοποιώντας την κόσμια έκφραση «με γνώρισε» για να αποδώσει το βιασμό και την ατίμωση που υπέστη, ενέδωσε την επαίσχυντη πράξη με έναν πιο κόσμιο συνδυασμό λέξεων/ με πιο κόσμιο ύφος λόγου».

Με αυτήν την παρατήρηση ο Ερμογένης φαίνεται να συσχετίζει το ευγενές ύφος με την ηθική¹⁷⁰ και να αναδεικνύει ότι οι επιλογές του ύφους από τον Μένανδρο καθορίζονται και από το ἦθος που επιδιώκει να προσδώσει στους κωμικούς χαρακτήρες.

Σύμφωνα με τον Willi (2002), η χρήση της τραγικής γλώσσας από τον Μένανδρο έχει δύο διαμετρικά αντίθετες λειτουργίες¹⁷¹. Από τη μια πλευρά υπογραμμίζει ότι κάποια συναισθήματα και καταστάσεις είναι απολύτως τεχνητά και εξυπηρετούν τη δραματική πλοκή, με σκοπό το κοινό να αποστασιοποιείται από αυτά¹⁷², και από την άλλη υπερτονίζει κάποια συναισθήματα, προκειμένου το κοινό να έρθει πιο κοντά στους χαρακτήρες και να νιώσει ότι συμπάσχει μαζί τους. Στην πρώτη περίπτωση η τραγική γλώσσα αποκτά κωμική διάσταση, ενώ στη δεύτερη αποκτά ρητορική διάσταση, καθώς είναι γνωστό ότι το υψηλό ύφος αξιοποιείται στους ρητορικούς λόγους, όταν επιδιώκεται η παθοποιία, δηλαδή η έγερση των συναισθημάτων των αποδεκτών¹⁷³.

Επίσης, ο Κοϊντιλιανός είναι ένας ακόμα συγγραφέας που θεωρεί τον Μένανδρο κατάλληλο πρότυπο ύφους (*eloquendi*) για τους μελλοντικούς ρήτορες, καθώς τον επαινεί για την υφολογική του δύναμη:

Quint. *Inst. Orat.* 10.1.69: *tanta in eo inveniendi copia et eloquendi facultas*¹⁷⁴.

¹⁶⁹ Μεν. fr. 558 Kock (άγνωστη κωμωδία).

¹⁷⁰ Γ' αυτήν την άποψη βλ. Karavas-Vix (2014) 194.

¹⁷¹ Willi (2002) 14.

¹⁷² Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της λειτουργίας αποτελεί ο τραγικός λόγος του Δάου, που υποδύεται στο έργο *Ἄσπις* τον ψεύτικο γιατρό. Για τη μεταθεατρική λειτουργία του τραγικού ύφους του λόγου του, βλ. Paduano (1978) 1055–1065.

¹⁷³ Scafuro (2014) 225-226.

¹⁷⁴ Fantham (1993) 289.

Μτφρ.: «τόση η αφθονία των επινοήσεών του και η δεξιοτεχνία του στο ύφος/στην ευγλωττία».

Συγκεκριμένα, δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην εφαρμογή του *πρέποντος* στην απόδοση των μενάνδρειων χαρακτήρων, γεγονός υψίστης σημασίας για τη ρητορική πρόσληψη του Μενάνδρου, εφόσον ο Κοϊντιλιανός θεωρεί το *πρέπον* ως τη σημαντικότερη ρητορική αρετή (Quint. *Inst. Orat.* 1.5.1: *iam cum omnis oratio tris habeat virtutes, ut emendata, ut dilucida, ut ornata sit quia dicere apte, quod est praecipuum, plerique ornatum subiiciunt.*). Μάλιστα, όταν αναφέρεται στην αξία του Μενάνδρου δηλώνει εμφατικά ότι καταδικάζει με τη φήμη του όλους τους άλλους κωμικούς συγγραφείς στην αφάνεια, λόγω της εφαρμογής του *πρέποντος* (*decor*) στην απόδοση των χαρακτήρων (Quint. *Inst. Orat.* 10.1.71: *in quibus omnibus mire custoditur ab hoc poeta decor*). Το *πρέπον*, σύμφωνα με τον Κοϊντιλιανό συνδέεται πρωταρχικά με τη χρήση της γλώσσας και το ύφος, δηλαδή την αξιοποίηση της *ορθότητας* και των σχημάτων λόγου, με τέτοιο τρόπο ώστε να συνδέονται αρμονικά με την επικοινωνιακή περίσταση (Quint. *Inst. Orat.* 11.1.2.: *nam cum sit ornatus orationis varius et multiplex conveniatque alius alii, nisi fuerit accommodatus rebus atque personis, non modo non illustrabit eam, sed etiam destruet et vim rerum in contrarium vertet. quid enim prodest, esse verba et Latina et significantia et nitida, figuris etiam numerisque elaborata, nisi cum iis, in quae iudicem duci formarique volumus*). Ο λόγος των κωμωδιών του Μενάνδρου διαθέτει αυτά τα στοιχεία και γι' αυτό ο Κοϊντιλιανός, όπως επισημαίνει ο Hunter, βρίσκει ελκυστικό τον τρόπο με τον οποίον ο Μένανδρος σκιαγραφεί «γλωσσικά» τους χαρακτήρες¹⁷⁵. Με γλωσσολογικούς όρους, ο Μένανδρος εξατομικεύει το λόγο κάθε προσώπου και διαφοροποιεί την έκφραση ανάλογα με την κοινωνική τάξη και την συναισθηματική κατάσταση κάθε χαρακτήρα. Αυτές οι παρατηρήσεις αναδεικνύουν το γεγονός ότι το *πρέπον* σχετίζεται με το *ἦθος* και το *πάθος* των ομιλούντων προσώπων, με αποτέλεσμα ο Μένανδρος να θεωρείται το ιδανικό πρότυπο τόσο για τον εκπαιδευόμενο όσο και για τον ολοκληρωμένο ρήτορα, αναφορικά με την *ἠθοποιία* και την *παθοποιία*. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι παρουσιάζει πλήθος ρεαλιστικών χαρακτήρων που αποδίδουν μέσω του λόγου τους ποικίλα συναισθήματα, με αποτέλεσμα να μπορούν να εμπνεύσουν τους μαθητευόμενους ρήτορες.

¹⁷⁵ Hunter (2014) 398.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα για την εύστοχη γλωσσική απόδοση των χαρακτήρων είναι ο λόγος του Κνήμωνα στον *Δύσκολο* του Μενάνδρου. Στις προσφωνήσεις του προς τα άλλα άτομα χρησιμοποιεί συνεχώς κακόβουλα επίθετα, όπως *άνόσιοι* (στ. 108-109, 469, 595), *τοιχωρύχοι* (στ. 588, 447), *άνδρόφωνα θεριά* (στ.481), τα οποία παραπέμπουν σε άνθρωπο αχρείο. Επίσης, ο Κνήμων συχνά καταριέται τους ανθρώπους που συναναστρέφεται (432, 442, 600-601, 927- 928) και απειλεί την υπηρέτριά του ότι θα τη σκοτώσει (931). Η χρήση αυτής της βίαιης γλώσσας εναρμονίζεται με τις πράξεις του (442-455 και 742-747) και απεικονίζει το *ἦθος* του γκρινιάρη γέρου άνδρα, ο οποίος θεωρεί ότι δεν έχει κανέναν άνθρωπο ανάγκη και ότι είναι πλήρως αυτάρκης, με αποτέλεσμα να συμπεριφέρεται και να εκφράζεται με τρόπο αγενή και αντικοινωνικό¹⁷⁶.

Επίσης, η Nervegna παραθέτει ένα παράδειγμα, το οποίο αναδεικνύει το διαφορετικό ύφος, που αποδίδεται σε κάθε χαρακτήρα, ανάλογα με το κοινωνικό του υπόβαθρο¹⁷⁷. Στην δεύτερη πράξη του *Δύσκολου* του Μενάνδρου ο Γοργίας έρχεται σε αντιπαράθεση με έναν άλλο νέο άνδρα, τον Σώστρατο. Ο Γοργίας ξεκινά το λόγο του με ένα γνωμικό για την αστάθεια της ανθρώπινης τύχης, το οποίο παρουσιάζει ως δική του σκέψη, όπως δηλώνεται από την εμφατική τοποθέτηση της προσωπικής αντωνυμίας *ἐγώ* στο τέλος του στίχου. Έπειτα, ο Γοργίας τονίζει ότι ο πλούσιος μπορεί να γίνει φτωχός και ο φτωχός πλούσιος, καθώς η τύχη του ανθρώπου είναι αβέβαιη. Τέλος, ολοκληρώνει το λόγο του με την επισήμανση ότι αν κάποιος ευδαιμονεί υπερβολικά, όπως δηλαδή ο Σώστρατος, δεν θα πρέπει να έχει και τόσο μεγάλη εμπιστοσύνη στον εαυτό του, ούτε να περιφρονεί τους φτωχούς, ενώ θα πρέπει να επιδεικνύει μια τέτοια συμπεριφορά, ώστε να μπορέσει να διατηρήσει την ευδαιμονία του (Μεν. *Δύσκ.* 271-287: *εἶναι νομίζω πᾶσιν ἀνθρώποις ἐγὼ/ τοῖς τ' εὐτυχοῦσιν τοῖς τε πράττουσιν κακῶς / πέρας τι τούτου καὶ μεταλλαγὴν τινα, / καὶ τῶ μὲν εὐτυχοῦντι μέχρι τούτου μένειν / τὰ πράγματ' εὐθenoῦντ' ἀεὶ τὰ τοῦ βίου/ ὅσον ἂν χρόνον φέρειν δύνηται τὴν τύχην / μηδὲν ποιήσας ἄδικον· εἰς δὲ τοῦθ' ὅταν/ἔλθῃ προαχθεὶς τοῖς ἀγαθοῖς, ἐνταῦθά που/ τὴν μεταβολὴν τὴν εἰς τὸ χεῖρον λαμβάνει-/ τοῖς δ' ἐνδεῶς πράττουσιν, ἂν μηδὲν κακὸν / ποιῶσιν ἀποροῦντες, φέρωσιν δ' εὐγενῶς/ τὸν δαίμον', εἰς πίστιν ποτ' ἐλθόντας χρόνον, / βελτίον' εἶναι μερίδα προσδοκᾶν τινα. / τί οὖν λέγω; μῆτ' αὐτός, εἰ σφόδρ' εὐπορεῖς, / πίστευε τούτῳ, μῆτε τῶν πτωχῶν πάλιν / ἡμῶν*

¹⁷⁶ Για τη γλωσσική απεικόνιση των χαρακτήρων στον Μένανδρο βλ. Scafuro (2014) 222-227.

¹⁷⁷ Nervegna (2013) 218.

καταφρόνει τοῦ διευτυχεῖν δ' αἰεὶ/ παρέχε σεαυτὸν τοῖς ὀρῶσιν ἄξιον.). Ο λόγος του Σώστρατου, ὅπως δηλώνει και ο Sandbach¹⁷⁸, δεν αποτελεί θρίαμβο λογικής, καθώς η ιδέα ὅτι η ανθρώπινη τύχη δεν παραμένει αμετάβλητη και ὅτι κάποιος που ευδαιμονεῖ μπορεί να διατηρήσει την ευτυχία του με συγκεκριμένες προϋποθέσεις, παρουσιάζουν αντίφαση¹⁷⁹. Ο λόγος, λοιπόν, του Σώστρατου χαρακτηρίζεται ἀπὸ αντιθέσεις, κοινοτοπίες και λογικές αντιφάσεις. Αυτή η μορφή λόγου εναρμονίζεται πλήρως με το ἦθος του χαρακτήρα, καθώς πρόκειται για ἕναν νέο ἀπαιδευτο ἄνθρωπο, που ζει στην ἐξοχή και δεν ἔχει ἐμπειρία ἀπὸ ἐκφώνηση δημόσιου και πειστικού λόγου. Αυτή η τεχνική της προσαρμογῆς της γλώσσας σε κάθε περίπτωση και σε κάθε χαρακτήρα ἔχει ως ἀποτέλεσμα τη διαγραφή του ἦθους των χαρακτήρων.

3.2. Οι μενάνδρειες υφολογικές ἀρετές της ὀρθότητος, σαφήνειας και κόσμησης

Εκτός ἀπὸ την υφολογική ἀρετή του *πρέποντος* τα ἔργα του Μενάνδρου, ὅπως παρατηροῦν οι συγγραφείς που τα ἔχουν μελετήσει, διακρίνονται και για τις υφολογικές ἀρετές της *ὀρθότητος* (*ἑλληνισμός-latinitas*), της *σαφήνειας* (*explanatio*) και της *κόσμησης* (*ornatus*). Παρά τη διαφοροποίηση του λόγου ἀνάλογα με τις περιστάσεις, ο Πλούταρχος παρατηρεῖ ὅτι η γλώσσα του Μενάνδρου διατηρεῖ την ὀμοιογένειά της και την ἀπλή καθημερινή της διάσταση (Πλουτ. *Σύγκρ. Ἀριστ. και Μεν.* 853e: *καὶ τὴν ὀμοιότητα τηρεῖν ἐν τοῖς κοινοῖς καὶ συνήθεσι καὶ ὑπὸ τὴν χρεῖαν ὀνόμασιν* ... *κατέστησε τὴν φωνὴν εἰς τὸ οἰκεῖον*). Σύμφωνα με τη Ροζάκη, ο Πλούταρχος με τον ὄρο *ὀμοιότητα* ἐννοεῖ ὅτι ο Μένανδρος ἐπιλέγει πάντα με το ἴδιο κριτήριο τη λεκτική ἐκφραση των χαρακτήρων. Αποδίδει, δηλαδή, σε κάθε κωμικό πρόσωπο τον τρόπο ομιλίας που του ἀρμόζει¹⁸⁰. Εκτός ὁμως ἀπὸ αυτό, ὅπως δηλώνεται και στο ἀνωθεν ἀπόσπασμα, ο ὄρος παραπέμπει και στη διατήρηση οικείου ὕφους, λόγω της αξιοποίησης του ἀπλού καθημερινού λόγου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ἀποτελεῖ ο λόγος του Δάου στο ἔργο *Ἐπιτρέποντες*, που διακρίνεται για την καθαρότητα και τη *σαφήνεια* του, καθώς χρησιμοποιεῖ ἐλληνικές λέξεις με τη συνηθισμένη τους σημασία, με ἀποτέλεσμα το νόημά τους να εἶναι ἐξαρχῆς ξεκάθαρο. Επιπλέον, οι προτάσεις δεν εἶναι περίπλοκες, συνδέονται μεταξύ

¹⁷⁸ Sandbach (1970) 179.

¹⁷⁹ Ο Γοργίας φαίνεται ὅτι συγγῆει την ἐννοια της τύχης με αυτήν της δικαιοσύνης, ἀφού πιστεύει ὅτι πρόκειται για τη δύναμη που τιμωρεῖ το κακό και ἐπιβραβεύει το καλό.

¹⁸⁰ Ροζάκη (2017a) 936.

τους με ασύνδετο σχήμα και διατηρούν το επίπεδο της καθημερινής ομιλίας¹⁸¹ (Μεν. Έπ. στ. 23-30: *μικρόν γ' ἄνωθεν, οὐ τὰ πρὸς τοῦτον μόνον /πραχθένθ', ἴν' ἧ̃ σοι καὶ σαφῆ̃ τὰ πράγματα. /ἐν τῷ̃ δασεῖ τῷ̃ πλησίον τῶν χωρίων /τούτων ἐποίμαινον τριακοστὴν ἴσως, /βέλτιστε, ταύτην ἡμέραν αὐτὸς μόνος /κάκκειμενον παιδάριον εὖρον νήπιον/ ἔχον δέραια καὶ τοιουτονί τινα κόσμον*). Αυτά τα χαρακτηριστικά στο λόγο των κωμικών προσώπων παραπέμπουν στη ρητορική αρετή της *σαφήνειας*.

Ο Δημήτριος στο *Περὶ ἐρμηνείας*¹⁸² στο κεφάλαιο που αναφέρεται στη *σαφήνεια*, δηλώνει ότι το ύφος διακρίνεται σε ασύνδετο και συνδεδεμένο. Θεωρεί ότι το ασύνδετο ύφος (*ἢ διαλελυμένη λέξις*) δεν διαθέτει *σαφήνεια* και ότι είναι κατάλληλο για τα θεατρικά έργα και για το λόγο των υποκριτῶν, ενώ για το συνδεδεμένο ύφος (*ἢ συνηρημένη λέξις*), το λόγο δηλαδή που διαθέτει συνδετικές λέξεις, δηλώνει ότι διαθέτει *σαφήνεια* και συνεπώς είναι κατάλληλο για λόγους που προορίζονται για ανάγνωση¹⁸³ (Δημ. *Περὶ ἐρμ.* 4.192-193: *τὸ δὲ ἀσύνδετον καὶ διαλελυμένον ὄλον ἀσαφὲς πᾶν... Ἐναγώνιος μὲν οὖν ἴσως μᾶλλον ἢ διαλελυμένη λέξις, ἢ δ' αὐτὴ καὶ ὑποκριτικὴ καλεῖται: κινεῖ γὰρ ὑπόκρισιν ἢ λύσις. γραφικὴ δὲ λέξις ἢ εὐανάγνωστος. αὕτη δ' ἐστὶν ἢ συνηρημένη καὶ οἷον ἠσφαλισμένη τοῖς συνδέσμοις*). Ἐπειτα ἀπὸ αὐτὲς τις ἐπισημάνσεις, ο Δημήτριος φέρει ὡς παράδειγμα ασύνδετου ὕφους (*λελυμένον*) τὰ ἔργα τοῦ Μενάνδρου, θεωρώντας ὅτι τὸ ὕφος τοῦς εἶναι ἀπόλυτα προσαρμοσμένο στις ἀπαιτήσεις τοῦ θεατρικοῦ λόγου (Δημ. *Περὶ ἐρμ.* 4.193: *διὰ τοῦτο δὲ καὶ Μενάνδρον ὑποκρίνονται λελυμένον ἐν τοῖς πλείστοις*). Ἡ ἀποψη τοῦ Δημητρίου ὅτι τὸ ὕφος τοῦ Μενάνδρου εἶναι ασύνδετο καὶ ἐπομένως ἀσαφές, μοιάζει νὰ ἀντιτίθεται στὴ γνώμη τοῦ Πλούταρχου, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ὅτι τὸ ὕφος τοῦ Μενάνδρου χαρακτηρίζεται ἀπὸ *σαφήνεια*. Ὡστόσο, δὲν πρόκειται γιὰ πραγματικὴ ἀντίθεση. Ὁ Δημήτριος θεωρεῖ, ὅπως καὶ ὁ Πλούταρχος, ὅτι τὸ ασύνδετο ὕφος εἶναι αὐτὸ που ἀρμόζει στὴν κωμῶδια τοῦ Μενάνδρου. Ἡ βασικὴ τοῦς διαφορά ἐγκεῖται στὴ *σαφήνεια*, καθὼς ὁ Δημήτριος ταυτίζει τὸ ασύνδετο ὕφος με τὸ ἀσαφές, ἐνῶ ὁ Πλούταρχος ὄχι. Ἐπίσης, ὁ Δημήτριος ταυτίζει τὴ *σαφήνεια* με τὴ σοβαρότητα καὶ τὴν ἀπουσία συναισθηματικῶν ἐξάρσεων, στοιχεῖα που εἶναι ἀπαραίτητα γιὰ τὸν θεατρικὸ λόγο, λόγῳ τῆς υποκριτικῆς τοῦ διάστασης (Δημ. *Περὶ ἐρμ.* 4.194: *Ὅτι δὲ*

¹⁸¹ Cohoon (1914) 166.

¹⁸² Τὸ *Περὶ ἐρμηνείας* εἶναι ἔργο που πραγματεύεται προβλήματα ρητορικῆς ἐκφράσεως, δομῆς τῆς πρότασης, σχημάτων καὶ ἰδιαιτεροτήτων τοῦ ἐπιστολικοῦ ὕφους. Ἀποδίδεται στὸν Δημήτριο που τοποθετεῖται πιθανῶς στὸν 1^ο αἰ. μ.Χ. καὶ που εἶχε δεσμούς με τὴν περιπατητικὴ σχολή, ὅπως καὶ ὁ Πλούταρχος. Βλ. Kroh, s.v. «Δημήτριος».

¹⁸³ Karavas-Vix (2014) 194.

ὑποκριτικὸν ἢ λύσις, παράδειγμα ἐγκείσθω τόδε, ἐδεξάμην, ἔτικτον, ἐκτρέφω, φίλε. οὕτως γὰρ λελυμένον ἀναγκάσει καὶ τὸν μὴ θέλοντα ὑποκρίνεσθαι διὰ τὴν λύσιν: εἰ δὲ συνδήσας εἴποις, 'ἐδεξάμην καὶ ἔτικτον καὶ ἐκτρέφω,' πολλὴν ἀπάθειαν τοῖς συνδέσμοις συνεμβалаεῖς. πάνυ δὲ τὸ ἀπαθὲς ἀνυπόκριτον). Αντίθετα, ο Πλούταρχος δεν συνδέει τη σαφήνεια με την απουσία συναισθηματικής έκφρασης, γιατί εξετάζει τα έργα του Μενάνδρου όχι ως θεατρικά έργα, αλλά ως ηθικοδιδασκτικά, με αποτέλεσμα να μην εστιάζει στην υποκριτική τους διάσταση.

Επίσης, ο Πλούταρχος και σε άλλο σημείο του έργου του αναφέρεται στα γλωσσικά χαρακτηριστικά των κωμωδιών του Μενάνδρου:

Πλουτ. Σύγκρ. Ἀριστ. καὶ Μεν. 854b: δεικνὺς ὅ,τι δὴ καὶ ὅποῖον ἦν ἄρα δεξιότης λόγου, ἐπιὼν ἀπανταχόθε μετὰ πειθοῦς ἀφύκτου καὶ χειρούμενος ἅπασαν ἀκοὴν καὶ διάνοιαν Ἑλληνικῆς φωνῆς.

Μτφρ.: «Αναδεικνύοντας τι είναι στην πραγματικότητα η δεξιοτεχνία του λόγου, πραγματευόμενος κάθε θέμα με πειστικότητα, από την οποία κανείς δεν δύναται να ξεφύγει και θέτοντας σε απόλυτο έλεγχο κάθε πηγή ήχου και νοήματος της Ελληνικής γλώσσας».

Σύμφωνα με το χωρίο, ο Μένανδρος έχει την ικανότητα να αξιοποιεί τη γλώσσα με τρόπο φυσικό και ανεπιτήδευτο (δεξιότης λόγου), προσεγγίζοντας κάθε θέμα με πειστικότητα και θέτοντας υπό έλεγχο κάθε πηγή ήχου και νοήματος που διαθέτει η ελληνική γλώσσα¹⁸⁴. Αυτή η παρατήρηση σε συνδυασμό με τις αναφορές στην ομοιογένεια και την απλότητα, παραπέμπει στην αρετή της *ορθότητας* (*έλληνισμός-latinitas*), η οποία, όπως προαναφέρθηκε¹⁸⁵, αποτελεί υφολογική αρετή σύμφωνα με τις αρχές της ρητορικής (Ἀριστ. Ρητ. 1407a-b: ὁ μὲν οὖν λόγος συντίθεται ἐκ τούτων, ἔστι δ' ἀρχὴ τῆς λέξεως τὸ ἐλληνίζειν· τοῦτο δ' ἐστὶν ἐν πέντε: . . . δεύτερον δὲ τὸ τοῖς ἰδίοις ὀνόμασι λέγειν καὶ μὴ τοῖς περιέχουσιν. τρίτον μὴ ἀμφιβόλοις. τοῦτο δ' ἂν μὴ τὰναντία προαιρηῆται, ὅπερ ποιοῦσιν ὅταν μηδὲν μὲν ἔχωσι λέγειν, προσποιῶνται δὲ τι λέγειν. . . ὅλως δὲ δεῖ εὐανάγνωστον εἶναι τὸ γεγραμμένον καὶ εὐφραστον). Η *ορθότητα* αντιστοιχεί στο *έλληνίζειν* του Αριστοτέλη, ενώ ο Κικέρων το καταγράφει ως *latine* (*latinitas*)¹⁸⁶. Η *ορθότητα* του λόγου – *έλληνισμός* - έχει ως αντίθετή της την έννοια *βαρβαρισμός*, η οποία δηλώνει το γραμματικό λάθος¹⁸⁷.

¹⁸⁴ Hunter (2009) 78.

¹⁸⁵ Βλ. ανωτέρω.

¹⁸⁶ Pernot (2005) 101.

¹⁸⁷ Ἡρωδιανὸς Αἴλιος, *Περὶ σολοικισμοῦ καὶ βαρβαρισμοῦ*, 308, 14.

Η άποψη που παραθέτει ο Πλούταρχος, ίσως εκφράζεται στο πλαίσιο του αττικισμού, που αποτελούσε κυρίαρχη τάση μεταξύ των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Ο λόγος των μενάνδρειων χαρακτήρων ιδιαίτερα όσων παρουσιάζονται ως αστοί πολίτες, παραπέμπει στην απλή καθημερινή γλώσσα του πεπαιδευμένου ανθρώπου¹⁸⁸. Όπως επισημαίνει και η Scafuro, οι συγγραφείς της πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου, όπως ο Πλούταρχος και ο Κοϊντιλιανός, θεωρούσαν τον Μένανδρο φορέα της καθαρής αττικής γλώσσας και συνεπώς κατάλληλο παράδειγμα για τους μελλοντικούς ρήτορες¹⁸⁹. Ο Φουντουλάκης δηλώνει χαρακτηριστικά ότι η ευρεία χρήση του ιαμβικού τρίμετρου¹⁹⁰, που βρίσκεται πολύ κοντά στον καθημερινό προφορικό λόγο, και μιας γλώσσας, που παραπέμπει περισσότερο στη γλώσσα των ρητόρων του 4^{ου} αι. π.Χ., παρά σε μια τεχνητή λογοτεχνική διάλεκτο, συμβάλλουν στη δημιουργία μιας δραματικής γλώσσας που προσεγγίζει αρκετά το λόγο που άκουγαν και χρησιμοποιούσαν οι θεατές στην καθημερινή τους ζωή.

Παρά το γεγονός ότι κάποιοι μελετητές έχουν αντίθετη άποψη από τον Πλούταρχο, όπως π.χ. ο αττικιστής Φρύνιχος που θεωρεί ότι η γλώσσα του Μενάνδρου είναι πλαστή και επιτηδευμένη, οι περισσότεροι μελετητές συντάσσονται με την άποψη του βιογράφου και θεωρούν τον Μένανδρο όψιμο αττικό συγγραφέα. Υπάρχουν βέβαια περιπτώσεις, κατά τις οποίες απαντούν στα έργα του χαρακτηριστικά της Κοινής, αλλά αυτό συμβαίνει περιστασιακά και κυρίως όταν θέλει να αποδώσει το χαρακτήρα κάποιου προσώπου μέσω των γλωσσικών του επιλογών¹⁹¹. Για παράδειγμα, χρησιμοποιεί περιστασιακά και αριθμητικά λίγα ουσιαστικά σε -μός ή επίθετα σε -ικός και -ώδης, στοιχεία που απαντούν συνεχώς σε συγγραφείς της Κοινής¹⁹². Συγκεκριμένα, ο Μένανδρος χρησιμοποιεί λέξεις με αυτές τις καταλήξεις για να προσδώσει διαφορετική διάσταση σε ορισμένους χαρακτήρες. Ο Ονήσιμος, για παράδειγμα, στους *Ἐπιτρέποντες*, όπως τονίζει ο Sandbach, είναι ο μόνος ανάμεσα στα άλλα πρόσωπα που έχει την τάση να χρησιμοποιεί ουσιαστικά σε -μός και επίθετα σε -ικός¹⁹³ (Μεν. Ἐπ. στ. 878-907: *βρυχηθμός...ἀνεπίπληκτος...*) Η χρήση αυτού του λεξιλογίου σε συνδυασμό με την παράθεση στοιχείων από την τραγωδία (Μεν. Ἐπ. στ. 879: *μαίνεται*, 891: *ὁ μελεός*) δείχνει έναν δούλο που

¹⁸⁸ Scafuro (2014) 225-226.

¹⁸⁹ Scafuro (2014) 226.

¹⁹⁰ Για τη σχέση του ιαμβικού τριμέτρου με τον καθημερινό λόγο βλ. Άριστ. *Ποιητική* 1449 a 24-27 και *Ρητορική* 1408 b 32-35.

¹⁹¹ Willi (2002) 22.

¹⁹² Willi (2002) 22.

¹⁹³ Sandbach (1990) 360-362.

ξεφεύγει από τον συνηθισμένο τύπο δούλου, καθώς μεταχειρίζεται τη γλώσσα σωστά και με δεξιοτεχνία¹⁹⁴. Καταλήγοντας, όπως παρατηρεί και η Scafuro, η γλώσσα των μενάνδρειων χαρακτήρων αποτελεί ένα κράμα της απλής και καθημερινής γλώσσας του πεπαιδευμένου ανθρώπου της εποχής, που άλλοτε εξυψώνεται στιγμιαία σε ένα υψηλό ποιητικό ύφος και άλλοτε υποβαθμίζεται σε ένα απλοϊκό και κατωτέρου επιπέδου ύφος, προκειμένου να εναρμονίζεται με τους χαρακτήρες και τις περιστάσεις. Ακριβώς σε αυτή τη μείξη του ύφους, που οφείλεται στην εφαρμογή του *πρέποντος* αναφέρεται ο Πλούταρχος όταν δηλώνει ότι σε κάποιες περιπτώσεις και εντελώς στιγμιαία ο Μένανδρος ξεφεύγει από το οικείο ύφος (Πλουτ. *Σύγκρ. Αριστ. και Μεν.* 853e: *ἐὰν δέ τις ἄρα τερατείας εἰς τὸ πρᾶγμα καὶ ψόφου δεῖσῃ, καθάπερ αὐλοῦ πάντητον ἀνασπάσας ταχὺ πάλιν καὶ πιθανῶς ἐπέβαλε καὶ κατέστησε τὴν φωνὴν εἰς τὸ οἰκεῖον*).

Ο Κοϊντιλιανός σε αντίθεση με τον Πλούταρχο, που συγκεκριμενοποιεί τις υφολογικές αρετές του Μενάνδρου, αναφέρεται γενικά στην υφολογική δύναμη των έργων του (Quint. *Inst. Orat.* 10.1.69: *tanta in eo . . . eloquendi facultas*), με εξαίρεση την αρετή του *πρέποντος* που την αναλύει εκτενώς, όπως προαναφέρθηκε. Ο Κοϊντιλιανός, όταν κάνει λόγο γενικά για την *ορθότητα* ως αρετή του ύφους, εννοεί τη χρήση της γλώσσας με τρόπο απλό και ανεπιτήδευτο, έτσι ώστε να θυμίζει την καθημερινή χρήση της γλώσσας (Quint. *Inst. Orat.* 8.1.2: *sed ea, quae de ratione Latine atque emendate loquendi fuerunt dicenda, in libro primo, cum de grammaticae loqueremur, exsecuti sumus. verum illic tantum ne vitiosa essent praecepimus; hic non alienum est admonere ut sint quam minime peregrina et externa.*). Επίσης, υποστηρίζει ότι, αν οι μαθητές στραφούν σε αυτούς που ακολουθούν τις σωστές υφολογικές μεθόδους, θα παρατηρήσουν ότι το υγιές και αυθεντικό αττικό ύφος, που είναι κατάλληλο για τη ρητορική, απαντά στη γλώσσα που είναι συγκρατημένη, απλή και βρίσκεται κοντά στον καθημερινό λόγο¹⁹⁵. Από αυτές τις παρατηρήσεις αναδεικνύεται ότι η *ορθότητα* συνδέεται με το αττικό ύφος και την απλή καθημερινή γλώσσα. (Quint. *Inst. Orat.* 10.1.44: *ipsorum etiam qui rectum dicendi genus sequi volunt, alii pressa demum et tenuia et quae minimum ab usu cotidiano recedant, sana*

¹⁹⁴ Scafuro (2014) 226.

¹⁹⁵ Αυτές οι επισημάνσεις παραπέμπουν στις αναφορές του Πλουτάρχου για το οικείο ύφος του Μενάνδρου. Ο Κοϊντιλιανός δεν αναφέρεται ξεκάθαρα στον Μένανδρο όταν κάνει λόγο για αττικό ύφος και απλή καθημερινή γλώσσα, αλλά σε συνδυασμό με τις παρατηρήσεις του Πλουτάρχου και τον έπαινο του Μενάνδρου γενικότερα για το ύφος του μπορούμε να θεωρήσουμε ότι αναγνώριζε και αυτά τα στοιχεία στις κωμωδίες του Μενάνδρου.

et vere Attica putant; quosdam elatior ingenii vis et magis concitata et plena spiritus capit; sunt etiam lenis et nitidi et compositi generis non pauci amatores. de qua differentia disseram diligentius, cum de genere dicendi quaerendum erit.)

Ακριβώς αυτά τα χαρακτηριστικά αποδίδει και ο Πλούταρχος στον Μένανδρο, γεγονός που δείχνει ότι υπήρχε μια κοινή αντίληψη σχετικά με τη σύνδεση *ορθότητας*, καθημερινής γλώσσας και αττικού ύφους. Παρά το γεγονός ότι ο Κοϊντιλιανός δεν αποδίδει ξεκάθαρα στον Μένανδρο τη χρήση του αττικού ύφους, εφόσον τον επαινεί για την εκφραστική του δύναμη, αρετή της οποίας είναι η *ορθότητα*, σημαίνει ότι διακρίνει στο ύφος του Μενάνδρου αυτήν την αρετή, χάρις στη χρήση απλού και καθημερινού λόγου.

Αναφορικά με την αρετή της *κόσμησης* του λόγου που σχετίζεται με την αξιοποίηση των σχημάτων λόγου σύμφωνα με το *πρέπον*, ο Κοϊντιλιανός δηλώνει ότι ο κεκοσμημένος λόγος πρέπει να αξιοποιείται ανάλογα με την περίσταση, διότι τότε μόνο μπορεί να επιφέρει το επιθυμητό αποτέλεσμα (Quint. *Inst. Orat.* 11.1.2: *nam cum sit ornatus orationis varius et multiplex conveniatque alius alii, nisi fuerit accommodatus rebus atque personis, non modo non illustrabit eam, sed etiam destruet et vim rerum in contrarium vertet.*) Επίσης, ο Κοϊντιλιανός συνδέει την αρετή της *κόσμησης* με την ικανότητα της *εύρεσεως* (*inventio*), δηλαδή της εφευρετικότητας, για την οποία επαινεί ιδιαίτερα τον Μένανδρο, όπως θα αναδειχθεί στη συνέχεια¹⁹⁶. Αναφέρει χαρακτηριστικά ότι η επιτυχία του κεκοσμημένου λόγου δεν καθορίζεται μόνο από την επιλογή του κατάλληλου ύφους, αλλά και από τον τρόπο που ο συγγραφέας θα το συνδέσει με τις περιστάσεις. Αυτό το τελευταίο στοιχείο σχετίζεται με την εφευρετικότητα κάθε συγγραφέα (Quint. *Inst. Orat.* 11.1.7.: *nam ornatus omnis non tam sua quam rei, cui adhibetur, condicione constat; nec plus refert, quid dicas quam quo loco. sed totum hoc apte dicere non elocutionis tantum genere constat, sed est cum inventione commune. nam si tantum habent etiam verba momentum, quanto res ipsae magis? quarum quae esset observatio, suis locis subinde subiecimus.*)

Στο έργο του Μενάνδρου αυτό αναδεικνύεται από το γεγονός ότι τα σχήματα λόγου που δημιουργούν τον κεκοσμημένο λόγο χρησιμοποιούνται με φειδώ, όταν απαιτείται από την περίσταση, προκειμένου να ενισχύσουν την πειστικότητα των προσώπων. Φυσικά σε αυτήν την περίπτωση έχει προηγηθεί η *εὔρεσις* και βάσει

¹⁹⁶ Βλ. κεφ. 3.4.

αυτής επιλέγεται ο λόγος και το ύφος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η εφαρμογή ρητορικών σχημάτων στον λόγο του Δάου στους *Ἐπιτρέποντες*. Η ένταση του συναισθήματός του οδηγεί τον Δάο στην ένωση των δύο επιχειρημάτων σε ένα με το σχήμα λόγου της αντίθεσης, με αποτέλεσμα να τα καθιστά πιο σαφή. Ο Δάος τονίζει με το επιχειρημά του την αντίθεση ότι εκείνος βρήκε τα πάντα αλλά δεν κράτησε τίποτα, εννοώντας βέβαια το έκθετο μωρό και τα κοσμήματα που το συνόδευαν, ενώ ο Συρίσκος δεν βρήκε τίποτα, αλλά θέλει να κατέχει τα πάντα (Μεν. *Ἐπιτρ.* 68-69: *μόνου δ' εὐρόντος, οὐ παρών σύ γέ, ἅπαντ' ἔχειν οἷε σε δεῖν, ἐμὲ δ' οὐδὲ ἔν*). Η δυναμική αυτής της αντίθεσης απεικονίζει τον τρόπο με τον οποίο το ύφος ενισχύει τις αποδείξεις. Ο Δάος παρουσιάζεται ως ανόητος δούλος και συνεπώς χωρίς γνώση των ρητορικών μηχανισμών, με αποτέλεσμα η ευγλωττία που τον χαρακτηρίζει να αποδίδεται στην ένταση του συναισθήματος¹⁹⁷. Η εφαρμογή του *πρέποντος* και της εφευρετικότητας του Μένανδρου αναφορικά με την *κόσμιση* του λόγου είναι εμφανής σε αυτήν τη σκηνή, καθώς, ενώ η χρήση των σχημάτων λόγου δεν συνηθίζεται από πρόσωπα με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, ο Μένανδρος εντάσσει την αντίθεση στο λόγο του Δάου με τέτοιο τρόπο, ώστε, παρά το γεγονός ότι εκφράζεται από έναν δούλο, να ταιριάζει με την κατάσταση.

Ένας ακόμα συγγραφέας που επαινεί τον Μένανδρο για τις υφολογικές αρετές του λόγου των κωμικών προσώπων είναι ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς¹⁹⁸. Στο έργο του *Περὶ Μιμήσεως*¹⁹⁹, όπου συστήνει στους ρήτορες τη μίμηση των γλωσσικών αρετών των κωμικών ποιητών (τη μίμηση δηλαδή ως προς το *λεκτικόν*), προτείνει ως πρότυπο τον Μένανδρο. Οι υφολογικές αρετές²⁰⁰ που αποδίδει στους κωμικούς ποιητές και ιδιαίτερα στον Μένανδρο είναι μεταξύ άλλων η *καθαρότητα*, η *σαφήνεια*, η *συντομία*, η *εφευρετικότητα*, η *μεγαλοπρέπεια* και η *ηθική*²⁰¹. Σε αυτές τις αρετές έχουν αναφερθεί και άλλοι συγγραφείς της πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου, ενώ αυτό που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι ότι και ο Διονύσιος, όπως και ο

¹⁹⁷ Cohoon (1914) 189-190.

¹⁹⁸ Ρητοροδιδάσκαλος και ιστορικός 1^{ος} αι. π.Χ – 1^{ος} αι. μ.Χ.. Βλ. Kroh (1996) s.v. «Διονύσιος Ἀλικαρνασσεύς»· Usher (1974)· Kennedy (2001) 257-265· Wiater (2011) 1-348.

¹⁹⁹ Διον. Ἄλικ. *Περὶ Μιμ.* 2.14. Αυτό το έργο, από το οποίο σώζονται μόνο αποσπάσματα θέτει στο επίκεντρο θέματα λογοτεχνικής εξάρτησης, μίμησης προτύπων και υποδειγμάτων ύφους.

²⁰⁰ Ο όρος που χρησιμοποιεί για το ύφος είναι τὸ *λεκτικόν* και το αντιδιαστέλλει με τὸ *πραγματικόν*, που παραπέμπει στο περιεχόμενο. Για τη διάκριση μεταξύ *λεκτικού* και *πραγματικού* βλ. Διον. Ἄλ. *Περὶ Συνθέσεως Ὁσμάτων* 1.

²⁰¹ Karavas-Vix (2014) 193-194.

Κοϊντιλιανός, επισημαίνει την εφευρετική δύναμη του Μενάνδρου αναφορικά με το ύφος²⁰².

Η αναφορά στις μενάνδρειες υφολογικές αρετές από τον Πλούταρχο, τον Κοϊντιλιανό και τον Διονύσιο τον Αλικαρνασσεά μαρτυρεί ότι τα έργα του Μενάνδρου ήταν διαδεδομένα για συγκεκριμένα χαρακτηριστικά για μια μακρά χρονική περίοδο, και ότι είχαν πρακτική αξία, εφόσον προτείνονταν ως παράδειγμα σε όσους ασχολούνταν με τη ρητορική.

3.3. Οι μορφές του ύφους (*dicendi genera sive orationum formae*) στον Μένανδρο

Όπως εξετάστηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεάς θεωρεί τον Μένανδρο αξεπέραστο πρότυπο ύφους, καθώς ο λόγος των κωμωδιών του διαθέτει πλήθος αρετών, τις οποίες ο Διονύσιος εντάσσει στις υφολογικές αρετές²⁰³. Σύμφωνα με το περιεχόμενο μιας μεταγενέστερης πραγματείας του 2^{ου} αι. μ.Χ., που ανήκει στον Ερμογένη και έχει τον τίτλο *Περὶ Ἰδεῶν* ορισμένες υφολογικές αρετές όπως η *καθαρότητα*, η *σαφήνεια*, η *μεγαλοπρέπεια* και η *ηθική* εκλαμβάνονται και ως μορφές του ύφους. Οι γνώσεις μας για τα είδη του ύφους προέρχονται από την συγκεκριμένη πραγματεία, η οποία χρησίμευε ως εγχειρίδιο ρητορικής και στόχευε στο να καταστήσει γνωστές τις κατηγορίες του ύφους, σε όσους επιθυμούσαν να βελτιωθούν στη δημιουργία λόγων²⁰⁴.

Ο Ερμογένης αναφέρεται στον Μένανδρο δύο φορές στο έργο *Περὶ Ἰδεῶν* και συγκεκριμένα στα κεφάλαια που πραγματεύεται την ποιότητα της *ταχύτητας* (*γοργότης* - *celeritas*) και της *απλότητας* (*ἀφελείας* - *simplicitas*). Η υφολογική κατηγορία της ταχύτητας είναι επινόηση του Ερμογένη, καθώς η αναφορά σε αυτήν ήταν σπάνια πριν από αυτόν και κατά τη διάρκεια της εποχής του. Αναφορικά με τη *γοργότητα* δηλώνει ότι επιτυγχάνεται μεταξύ άλλων με τις κατάλληλες παύσεις. Ενώ οι παύσεις αποφεύγονται όταν επιδιώκεται η ταχύτητα στο λόγο, η παύση του

²⁰² Βλ. κεφ. 3.4.

²⁰³ Βέβαια ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεάς μπορεί να κάνει λόγο για αρετές του ύφους με την ευρύτερη έννοια του όρου, που παραπέμπει στο σύνολο των θετικών στοιχείων που χαρακτηρίζουν το ύφος του Μενάνδρου και όχι με την στενή έννοια των ρητορικών αρετών, όπως καθορίζονται σύμφωνα με τη ρητορική θεωρία.

²⁰⁴ Wooten (1986) 11-18.

τροχαϊκού μέτρου θεωρείται θεμιτή. Το τροχαϊκό μέτρο μοιάζει να επιμηκύνει το λόγο, καθώς είναι ένας πόδας επισευρμένος, όπως είχαν παρατηρήσει οι αρχαίοι. Αντίστοιχα, η φράση με την οποία ολοκληρώνεται ένας τροχαίος στίχος επιμηκύνεται και δεν είναι στατική, γεγονός που έχει ως αποτέλεσμα τη γρήγορη μετάβαση στη λέξη που ακολουθεί και τη δημιουργία γοργού ύφους²⁰⁵. Για να διαπιστώσει κανείς τον γρήγορο ρυθμό που προσδίδει στο λόγο η χρήση του τροχαϊκού μέτρου, ο Ερμογένης προτείνει ως παράδειγμα την τραγωδία και την κωμωδία. Από τους κωμικούς ποιητές φέρει ως παράδειγμα μόνο τον Μένανδρο, τον οποίο επαινεί, επειδή τα έργα του διαθέτουν πλήθος χωρίων σε τροχαϊκό μέτρο και συνεπώς γοργό ρυθμό.

Έρμ. *Περὶ Ἰδεῶν* 320.4-8: *Πλεονάζειν μέντοι πάντως ἔνταῦθα τοὺς τροχαίους καὶ τὰς τροχαϊκὰς συζυγίας προσήκει· καὶ τούτου τεκμήρια ἑναργῆ πολλὰ καὶ τῆς τραγωδίας, ἔνθα ἐπέιγεσθαι ὁ λέγων δοκεῖ, τροχαϊκῶς συντεθέντα καὶ παρὰ τῷ Μενάνδρῳ.*

Μτφρ.²⁰⁶: «*Ταιριάζει ὁμως ἐδῶ νὰ κυριαρχοῦν οἱ τροχαῖοι καὶ τὰ ζεύγη τῶν τροχαϊκῶν στίχων σὲ κάθε περίπτωση· καὶ αναφορικά με αὐτὸ ὑπάρχουν πολυάριθμα ἑναργῆ παραδείγματα σὲ αποσπάσματα ποὺ συντίθενται σὲ τροχαϊκὸ μέτρο καὶ στὴν τραγωδία, στὶς περιπτώσεις ὅπου ὁ ομιλητὴς φαίνεται νὰ βιάζεται, καὶ στὸν Μένανδρο*».

Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα αξιοποίησης τοῦ τροχαϊκοῦ μέτρου ἀποτελοῦν τὰ τέσσερα ἐκτενέστερα σωζόμενα ἔργα ἀπὸ τὶς κωμωδίες τοῦ Μένανδρου²⁰⁷ (*Ἀσπίς*, πράξη V, 516-544· *Δύσκολος*, πράξη IV, 711 κ.ε.· *Περικειρομένη*, πράξη II, 267-353· *Σικυώνιοι*, πράξη III, 110-149· *Σαμία*, πράξη IV καὶ V, 670 κ.ε.). Το μέτρο αὐτὸ ποὺ προσδίδει *ταχύτητα* στὸ λόγο ἀξιοποιεῖται σὲ χωρία ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἔντονη συναισθηματικὴ φόρτιση καὶ σοβαρὸ περιεχόμενο. Για παράδειγμα στὸ ἔργο *Δύσκολος* ὁ λόγος τοῦ Κνήμωνα (711-747) ἀποδίδεται σὲ τροχαϊκὸ μέτρο, καθὼς προβαίνει σὲ βαρυσήμαντες δηλώσεις. Ἐπικρίνει ἐν μέρει τὸν μέχρι τὴν ἀρχαὶν τρόπο ζωῆς τοῦ, σύμφωνα με τὸν ὁποῖον ἤθελε νὰ ζεῖ ἀπομονωμένος ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους

²⁰⁵ Patillon (2010) 245.

²⁰⁶ Για τὴν ἀπόδοση τοῦ χωρίου βασίζομαι καὶ στὴ γαλλικὴ μετάφραση τοῦ Patillon (2012) καὶ στὴν ἀγγλικὴ μετάφραση τοῦ Wooten (1987).

²⁰⁷ Για μὴ λίστα τῶν χωρίων σὲ τροχαϊκὸ μέτρο, ποὺ προέρχονται τόσο ἀπὸ τὶς ἐκτενέστερες κωμωδίες ὅσο καὶ ἀπὸ ἀποσπάσματα βλ. Sandbach (1973) 36.

και έπειτα δηλώνει την μεταστροφή του χαρακτήρα του που οφείλεται στην πτώση του στο πηγάδι και την σωτηρία του²⁰⁸.

Επιπροσθέτως, ο Ερμογένης αναφέρεται στον Μένανδρο στο κεφάλαιο για την απλότητα (*ἀφελείας – simplicitas*), μία από τις ποιότητες του ύφους, η οποία αρχικά είχε την έννοια της απλότητας και της φυσικής ειλικρίνειας, ενώ σύμφωνα με πιο σύγχρονες ερμηνείες δηλώνει είτε την αυτοπεποίθηση και την ειλικρίνεια είτε την άγνοια και την απειρία²⁰⁹. Η απλότητα που αποδίδεται στους χαρακτήρες σχετίζεται παραδοσιακά με τη ρητορική, καθώς αποτελεί χαρακτηριστικό του ύφους του λόγου²¹⁰. Οι χαρακτήρες που διακρίνονται για την αυτοπεποίθηση και την ειλικρίνειά τους εμφανίζονται, όταν πρέπει να επιβεβαιώσουν έναν ισχυρισμό ή μια κρίση, ενώ οι χαρακτήρες που παρουσιάζονται αδαείς και άπειροι είναι συνήθως νέα παιδιά, γυναίκες, αγρότες και γενικώς άνθρωποι που δεν χαρακτηρίζονται από κακία και πονηρία (Έρμ. *Περὶ Ἰδεῶν* 323.15: *αἱ ἀκάκων ἵνα μὴ ἀβελτέρων λέγη τις, ἔννοιαι.*)²¹¹. Ο Ερμογένης δηλώνει ότι αναρίθμητα παραδείγματα απλοϊκού λόγου και χαρακτήρων αυτής της τελευταίας κατηγορίας, συναντά κανείς στον Μένανδρο. Οι απλοϊκές σκέψεις εκφράζονται από γυναίκες, νεαρούς ερωτευμένους άνδρες, μαγείρους ή παρόμοιους με αυτούς χαρακτήρες. Εφόσον οι χαρακτήρες αυτοί είναι επινοημένοι, πρέπει ο λόγος τους ως προς το ύφος να χαρακτηρίζεται από απλότητα, προκειμένου να είναι δηλωτικός του χαρακτήρα τους²¹².

Οι επισημάνσεις του Ερμογένη προβάλλουν εμμέσως την άποψη ότι ο Μένανδρος αποτελεί παράδειγμα ως προς την απόδοση του ύφους που είναι κατάλληλο για τους απλοϊκούς χαρακτήρες. Αν επεκτείνουμε αυτήν την άποψη, λαμβάνοντας μάλιστα υπόψιν ότι το έργο του αποτελεί εγχειρίδιο ρητορικής, είναι προφανές ότι και ο Ερμογένης θεωρεί τον Μένανδρο κατάλληλο πρότυπο για τη διαμόρφωση του ἥθους του λέγοντος, όπως αυτό εκφράζεται μέσα από το ύφος του λόγου του. Σε αυτό το σημείο αναδεικνύεται η αξία που απέδιδαν οι συγγραφείς της πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου στον Μένανδρο αναφορικά με το ἥθος ως υφολογική κατηγορία, δηλαδή ως έντεχνη απόδειξη²¹³.

²⁰⁸ Scafuro (2014) 222-224.

²⁰⁹ Patillon (2010) 252.

²¹⁰ Pernot (2005) 341.

²¹¹ Patillon (2010) 252.

²¹² Έρμ. *Περὶ Ἰδεῶν* 324.1-9; Wooten (1986) 72.

²¹³ Βλ. κεφ. 2.1.

Όπως επισημαίνει και ο Patillon, οι επινοημένοι χαρακτήρες των ποιητών αποτελούν τη βάση ενός μέρους της θεωρίας της *ἀφελείας*. Ο λόγος των χαρακτήρων παραπέμπει στην υφολογική κατηγορία του *ἥθους*, σύμφωνα με την οποία το *ἥθος* εντάσσεται στον τομέα της έντεχνης απόδειξης και σχετίζεται με την απλότητα, καθώς αυτή η υφολογική ποιότητα συνδέεται κατά κύριο λόγο με τους ηθικούς χαρακτήρες. Για τον Ερμογένη οι περισσότεροι κωμικοί τύποι είναι αφελείς και χωρίς κακία. Έτσι, συνδέεται το τμήμα της θεωρίας του *ἀφελούς ύφους* με το *ἥθος* που αποδίδεται στους κατασκευασμένους λογοτεχνικούς χαρακτήρες²¹⁴. Χαρακτηριστικό παράδειγμα υφολογικής απλότητας, που συμβάλλει στη διαγραφή του ηθικού χαρακτήρα του ομιλούντος προσώπου, αποτελεί ο εναρκτήριο λόγος του Συρίσκου στους *Ἐπιτρέποντες* του Μενάνδρου. Ο Συρίσκος στήνει με δεξιοτεχνία το προοίμιο, καθώς το πρώτο πράγμα που επιχειρεί είναι να θέσει υπό αμφισβήτηση το επιχείρημα του Δάου και να αναιρέσει την προκατάληψη που έχει εγείρει προς το πρόσωπό του, προκειμένου ο κριτής να ακούσει το δικό του επιχείρημα. Ο Συρίσκος, λοιπόν, ξεκινά με μια παραδοχή της αλήθειας και όσων είπε ο Δάος, προκειμένου ο δικαστής να τον θεωρήσει τουλάχιστον ειλικρινή και να μην έρθει σε αντιπαράθεση μαζί του. Για να πετύχει το σκοπό του, επαναλαμβάνει την ίδια ιδέα ξανά και ξανά και χρησιμοποιεί προφορικό και απλό ύφος στο λόγο του, που αναδεικνύεται από τις απλές προτάσεις, τις απλές καθημερινές λέξεις αλλά και από τον αυθόρμητο και απροσχεδίαστο τρόπο έκφρασης (Μεν. *Ἐπιτρ.* 293-298: *καλῶς. / οὐκοῦν ἐγὼ μετὰ ταῦτα. μόνος εὔρ' οὐτοσὶ / τὸ παιδίον, καὶ πάντα ταῦθ' ἃ νῦν λέγει / ὀρθῶς λέγει, καὶ γέγονεν οὕτως, ὦ πάτερ. / οὐκ ἀντιλέγω. δεόμενος, ἰκετεύων ἐγὼ / ἔλαβον παρ' αὐτοῦ τοῦτ'· ἀληθῆ γὰρ λέγει.*). Τα στοιχεία αυτά του λόγου του Συρίσκου και ιδιαίτερα η φαινομενικά αφελής επανάληψη όσων έχουν ειπωθεί παραπέμπουν σε ύφος που χαρακτηρίζεται από *ἀφέλεια* και προβάλλουν τον Συρίσκο ως χαρακτήρα απλό και ηθικό, με αποτέλεσμα η *ἡθοποιία* να επιτυγχάνεται στον ύψιστο βαθμό.

3.4 Η υφολογική μίμησις και εὔρεσις στον Μένανδρο

Ο Κοϊντιλιανός στο δέκατο βιβλίο του παρουσιάζει έναν κατάλογο από προγενέστερους συγγραφείς, τα έργα των οποίων πρέπει να μελετούν οι

²¹⁴ Patillon (2010) 252.

εκπαιδευόμενοι ρήτορες, προκειμένου να τα αξιοποιήσουν ως υφολογικά πρότυπα²¹⁵. Μεταξύ αυτών των συγγραφέων αναφέρει και τον Μένανδρο, στον οποίον αφιερώνει αρκετές παραγράφους συγκριτικά με άλλους συγγραφείς²¹⁶. Στην εναρκτήρια παράγραφο για τον Μένανδρο δηλώνει ότι και μόνο η ανάγνωση των κωμωδιών του αρκεί για να αποκτήσουν οι μαθητές όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που πρέπει να έχει ο ρήτορας. Έπειτα από αυτό το εγκώμιο ο Κοϊντιλιανός δηλώνει ότι ένα από τα στοιχεία εκείνα που καθιστούν τον Μένανδρο πρότυπο προς μίμηση είναι η εφευρετική δύναμη των έργων του. Μάλιστα τοποθετεί την *εὔρεσιν* δεύτερη στη σειρά, μετά τον ρεαλισμό:

Quint. *Inst. Orat.* 10.1.69: *Menander, qui vel unus meo quidem iudicio diligenter lectus ad cuncta quae praecipimus effingenda sufficiat: ita omnem vitae imaginem expressit, tanta in eo inveniendi copia.*

Μτφρ.: «Ο Μένανδρος, που σύμφωνα με τη δική μου βέβαια κρίση αν μελετηθεί επιμελώς ως προς το σύνολό του, θα αρκούσε για να αναπτύξει κανείς όλες τις ρητορικές αρχές που συνιστώ. Τόσο καλά αναπαριστά σφαιρικά την πραγματική ζωή, τόση η αφθονία των επινοήσεών του».

Ο όρος *inveniendi (copia)* παραπέμπει στην *εὔρεσιν (inventio)*, στο πρώτο δηλαδή μέρος της ρητορικής τέχνης, που σχετίζεται με την ανεύρεση επιχειρημάτων. Στο χωρίο, ο όρος παραπέμπει στην ικανότητα της εφευρετικότητας με την ευρύτερα έννοια του όρου.

Στην επινοητική ικανότητα του Μενάνδρου αναφέρεται και ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεάς²¹⁷. Όταν προτείνει στους ρήτορες να μιμούνται τις αρετές του ύφους²¹⁸ των κωμωδιών του Μενάνδρου, μεταξύ αυτών αναφέρει και την ευρηματικότητά του. Ο Διονύσιος, λοιπόν, συσχετίζει την *inventio* με τις υφολογικές επιλογές και εξαιρεί τον Μένανδρο γι' αυτήν την ικανότητα, εφόσον προτείνει το ύφος του ως παράδειγμα μίμησης.

²¹⁵ Quint. *Inst. Orat.* 10.1.1-15.

²¹⁶ Quint. *Inst. Orat.* 10.1.69-72.

²¹⁷ Διον. Ἰλικ. *Περὶ Μιμ.* 2.14.

²¹⁸ Για τη διάκριση μεταξύ λεκτικού και πραγματικού στο έργο του Διονύσιου του Αλικαρνασσεά βλ. *Περὶ Συνθέσεως Ὁμομάτων* και κεφ. 2.4.

Διον. Ἄλικ. *Περὶ Μιμ.* 2.14²¹⁹: τῶν δὲ κωμωδιῶν μιμητέον τὰς λεκτικὰς ἀρετὰς ἀπάσας· εἰσὶ γὰρ καὶ τοῖς ὀνόμασι καθαροὶ καὶ σαφεῖς, καὶ βραχεῖς καὶ μεγαλοπρεπεῖς καὶ δεινοὶ²²⁰ καὶ ἠθικοί. Μενάνδρου δὲ καὶ τὸ πραγματικὸν θεωρητέον.

Μτφρ.: «Αὐτό που πρέπει να μιμείται κανείς από τις κωμωδίες είναι όλες τις υφολογικές αρετές τους· γιατί το ὕφος είναι καθαρὸ, σαφές, σύντομο, υψηλό, επιδέξιο/ευφυές και ἠθικό. Στον Μένανδρο βέβαια πρέπει να εξετάζεται και το περιεχόμενο».

Ἡ επινοητικότητα που παρουσιάζει ο Μένανδρος ως προς τις υφολογικές επιλογές γίνεται αντικείμενο θαυμασμοῦ και ἀπὸ τον Κοϊντιλιανό. Ἡ εφευρετική δύναμη για τον Κοϊντιλιανό συνδέεται ἀρρηκτα με τὴ μίμηση· ἡ τυφλὴ μίμηση ἐνὸς προτύπου θα ἐμποδίσει τὴν καλλιέργεια τῆς ρητορικής, καθὼς δεν θα ἐπιτευχθεῖ καμία καινοτομία ἢ πρόοδος, ἀν δεν συνοδεύεται ἀπὸ τὴν *inventio* (Quint. *Inst. Orat.* 10.2.4.: *ante omnia igitur imitatio per se ipsa non sufficit, vel quia pigri est ingenii contentum esse iis, quae sint ab allis inventa. quid enim futurum erat temporibus illis, quae sine exemplo fuerunt, si homines nihil, nisi quod iam cognovissent, faciendum sibi aut cogitandum putassent? nempe nihil fuisset inventum.*) Εἰσάγει, λοιπόν, τὴν ἰδέα τῆς ἐύρεσεως - *inventio* στη λειτουργία τῆς μίμησης, γεγονός που ἀναδεικνύει ὅτι σε ὅσα πεδία ἐφαρμόζεται ἡ μίμηση πρέπει να ἐφαρμόζεται και ἡ *inventio*²²¹. Ὅπως παρατηρεῖ και ο Harsting²²², ἡ μίμηση εἶναι μόνο τὸ μέσον για να ἀποκτήσει κανείς κάποιες σταθερές γνώσεις και δεξιότητες, με σκοπὸ να ἔχει στη διάθεσή του πλῆθος ἰδεῶν (*coria*) που θα λειτουργήσουν ως βάση για τὴ δική του εφευρετικότητα και δημιουργικότητα. Ἡ *inventio*, δηλαδή, δημιουργεῖ μια παράδοση, ἡ ὁποία ἐγκαθιδρύεται μέσω τῆς μίμησης. Ὡστόσο, ἡ παράδοση αὐτὴ για να ἐπιβιώσει και να ἐξελιχθεῖ χρειάζεται τὴν ἀνανέωση που ἐπιφέρει ἡ εφευρετικότητα²²³.

Σύμφωνα με τον Κοϊντιλιανό, οἱ ἐκπαιδευόμενοι ἀλλὰ και γενικότερα οἱ ρήτορες πρέπει να μιμούνται τὰ καλύτερα στοιχεῖα τῶν προτύπων²²⁴. Εφόσον ὅλα γενικὰ τὰ λογοτεχνικά ἔργα διακρίνονται για τὴν ἐκφραστική τους δύναμη, τὸ στοιχεῖο που εἶναι ἄξιο προς μίμηση εἶναι τὸ ὕφος (Quint. *Inst. Orat.* 10.2.21: *sua cuique*

²¹⁹ Battisti (1997) 80-81.

²²⁰ Για τὴν ἀπόδοση του δεινός ως *ευφυής* βλ. Liddell-Scott, s.v. «δεινότης» II.

²²¹ López (2007) 315-316.

²²² Harsting (1998) 1329.

²²³ López (2007) 316.

²²⁴ Quint. *Inst. Orat.* 10.2.14-18.

proposital lex, suus cuique decor est. nam nec comoedia in cothurnos adsurgit, nec contra tragoedia socco ingreditur. habet tamen omnis eloquentia aliquid commune; id imitemur quod commune est). Έτσι, αφού τα έργα του Μενάνδρου είναι λογοτεχνικά, οι μαθητές πρέπει να στρέψουν την προσοχή τους στη μίμηση του ύφους τους. Όπως, όμως, αναφέρθηκε, η μίμηση πρέπει να λειτουργεί παράλληλα με την *inventio*, με αποτέλεσμα να έχουν τα ίδια πεδία εφαρμογής. Στην περίπτωση, λοιπόν, του Μενάνδρου ο έπαινος του Κοϊντιλιανού για την εφευρετικότητά του, αναφέρεται κυρίως στο ύφος του.

Επομένως, με τον όρο *copia inveniendi* ο Κοϊντιλιανός επαινεί τον Μένανδρο για την πλούσια υφολογική του επινοητικότητα²²⁵. Θεωρεί ότι από τη μια μπορεί ο κωμικός ποιητής να λειτουργήσει ως πρότυπο εφευρετικότητας για τους μαθητευόμενους ρήτορες και από την άλλη να τους προσφέρει άφθονο υλικό, στο οποίο θα βασιστούν και θα καλλιεργήσουν τη δική τους εφευρετικότητα. Ήδη από το πρώτο σχόλιο του Κοϊντιλιανού για τον Μένανδρο, διαπιστώνει κανείς ότι και ο ίδιος ο Μένανδρος προσέγγιζε τα έργα των προγενέστερων συγγραφέων με διάθεση δημιουργικής μίμησης. Ο Κοϊντιλιανός αναφέρει χαρακτηριστικά ότι ο Μένανδρος, όπως ο ίδιος μαρτυρεί, θαύμαζε τον Ευριπίδη και τον μιμούνταν παρά το διαφορετικό είδος των έργων τους²²⁶ (Quint. *Inst. Orat.* 10.1.69: *hunc et admiratus maxime est, ut saepe testatur, et secutus, quamquam in opere diverso*). Η αναφορά στη διαφοροποίηση του είδους, παραπέμπει στο γεγονός ότι η μίμηση αφορά μόνο το υφολογικό επίπεδο, εφόσον από άποψη θεματολογίας η μίμηση δεν θα ήταν δυνατή, αλλά και στο ότι ο Μένανδρος αξιοποιούσε την εφευρετική του ικανότητα, προκειμένου να προσαρμόσει δημιουργικά στα έργα του τα στοιχεία που εκλάμβανε από την παράδοση.

Όπως παρατηρεί και ο Φουντουλάκης, αναφορικά με την αξιοποίηση της προγενέστερης δραματικής παράδοσης από τον Μένανδρο, ο κωμωδιογράφος προβαίνει σε δημιουργική χρήση της προϋπάρχουσας δραματικής παραγωγής, έχοντας απόλυτη επίγνωση του είδους των έργων του και επιδεικνύοντας μια στάση συγκρητισμού²²⁷. Με αυτόν τον τρόπο χειρίζεται δημιουργικά τα οικεία στο κοινό στοιχεία, παίζει με τις προσδοκίες του και δημιουργεί πρωτότυπα έργα. Διατηρώντας

²²⁵ Για παράδειγμα εφευρετικότητας του Μενάνδρου αναφορικά με το ύφος βλ. 3.2.

²²⁶ Έχει προηγηθεί η αναφορά στον Ευριπίδη και γι' αυτό σε αυτό το χωρίο το όνομά του εννοείται.

²²⁷ Φουντουλάκης (2004) 59.

ως σημείο αναφοράς την παράδοση, αναπτύσσει τα έργα του και σε επίπεδο υφολογικό αξιοποιεί τα παραδοσιακά λεκτικά μοτίβα με τρόπο γόνιμο²²⁸.

²²⁸ Ο Φουντουλάκης παρουσιάζει αναλυτικά τα στοιχεία εκείνα που ο Μένανδρος αξιοποιεί από την τραγωδία και την Αρχαία και Μέση Κωμωδία. Βλ. Φουντουλάκης (2004) 49-76.

4. Η αξιοποίηση της φιλοσοφικής διάστασης του Μενάνδρου

Όσοι έχουν μελετήσει το έργο του Μενάνδρου τόσο στην αρχαιότητα όσο και στη σύγχρονη εποχή, εκτός από τα ηθικά και διδακτικά στοιχεία, ανιχνεύουν και μια φιλοσοφική διάσταση στα έργα του, που διαπερνά το περιεχόμενο αλλά και το ύφος των κωμωδιών του. Κατά τον Φουντουλάκη, ο Μένανδρος χαρακτηρίζεται από φιλοσοφική διάθεση, καθώς διδάσκει και συμβουλεύει τους νέους και γενικότερα τους αποδέκτες του, καλλιεργώντας τους μια πρακτική φιλοσοφία, η οποία μπορεί να αποτελέσει έναν άξονα ιδεών και πράξεων βάσει του οποίου θα κατευθύνουν τη ζωή τους²²⁹. Τα φιλοσοφικά χαρακτηριστικά των κωμωδιών του Μενάνδρου είναι ιδιαίτερα σημαντικά και για τους νέους που επιδιώκουν να ασχοληθούν με τη ρητορική στους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες, καθώς η ρητορική με τη φιλοσοφία ήταν έννοιες αλληλένδετες.

4.1 Το φιλοσοφικό περιεχόμενο των κωμωδιών του Μενάνδρου

Ο Πλούταρχος δηλώνει ότι οι κωμωδίες του Μενάνδρου απευθύνονται σε όλες τις κοινωνικές τάξεις των πολιτών και ιδιαίτερα στους «φιλόλογους»²³⁰, τους φιλοσόφους και τους πεπαιδευμένους, καθώς άπτονται των ενδιαφερόντων τους και ταυτόχρονα τους ψυχαγωγούν:

Πλουτ. *Σύγκρ. Αριστ. και Μεν.* 854b-c: *τίνος γὰρ ἄξιον ἀληθῶς εἰς θέατρον ἐλθεῖν ἄνδρα πεπαιδευμένον ἢ Μενάνδρου ἔνεκα; πότε θέατρα πίμπλαται ἀνδρῶν φιλολόγων, κωμικοῦ προσώπου δειχθέντος; ἐν δὲ συμποσίοις τίνι δικαιότερον ἢ τράπεζα παραχωρεῖ καὶ τόπον ὁ Διόνυσος δίδωσι;*

Μτφρ.: «Για ποιό λόγο, λοιπόν, αξίζει αλήθεια να πάει ένας πεπαιδευμένος άνθρωπος στο θέατρο εκτός από το να παρακολουθήσει Μένανδρο; Πότε τα θέατρα γεμίζουν από καλλιεργημένους ανθρώπους, όταν προβάλλεται κάποιος κωμικός χαρακτήρας; Στα συμπόσια για ποιόν είναι δικαιότερο τα εδέσματα να παραχωρήσουν τη θέση τους και για ποιον να παραμερίζει ο Διόνυσος;»

²²⁹ Φουντουλάκης (2004) 27.

²³⁰ Liddell-Scott, s.v. «φιλόλογος» II: αυτός που αγαπά τη διαλεκτική, τη φιλοσοφική συζήτηση II.2: αυτός που ασχολείται με τη μελέτη των συγγραφέων – ο πεπαιδευμένος.

Η άποψη του Πλούταρχου ότι οι μενάνδρειες κωμωδίες είναι κατάλληλες για ένα ευρύ κοινό, επειδή μπορούν ταυτόχρονα να διασκεδάζουν και να προβληματίζουν σε ζητήματα της ανθρώπινης ζωής, υποδηλώνει εμμέσως ότι ο Πλούταρχος αναγνωρίζει την ύπαρξη φιλοσοφικών στοιχείων στα μενάνδρεια έργα.

Η γνώμη που διατυπώνει ο Πλούταρχος ότι η θεματολογία των κωμωδιών του Μενάνδρου παρουσιάζει ενδιαφέρον ακόμα και για τους φιλοσόφους, επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι σε φιλοσοφικές πραγματείες γίνεται αναφορά σε πρόσωπα και ιδέες του κωμωδιογράφου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αναφορά του στωικού φιλοσόφου Επίκτητου (50-135 μ.Χ.) στην κωμωδία του Μενάνδρου *Μισούμενος*. Στο πρώτο κεφάλαιο του τέταρτου βιβλίου των *Διατριβών*, όπου επιδιώκει να παρουσιάσει τα χαρακτηριστικά ενός πραγματικά ελεύθερου και ενός υποδουλωμένου ανθρώπου, φέρει ως παράδειγμα τον Θρασωνίδα, τον κωμικό χαρακτήρα του *Μισούμενου*, ο οποίος παρουσιάζεται ως υπόδουλος του έρωτα μιας νεαρής κοπέλας (Επίκτ. *Διατρ.* 4.1: *ὄρα ἃ λέγει καὶ ποιεῖ ὁ Θρασωνίδης, ὃς τοσαῦτα στρατευσάμενος, ὅσα τάχα οὐδὲ σύ, πρῶτον μὲν ἐξελήλυθε νυκτός, ὅτε ὁ Γέτας οὐ τολμᾷ ἐξελθεῖν, ἀλλ' εἰ προσηναγκάζετο ὑπ' αὐτοῦ, πόλλ' ἂν ἐπικραυγᾶσας καὶ τὴν πικρὰν δουλείαν ἀπολοφυράμενος ἐξῆλθεν. εἶτα, τί λέγει; «παιδισκάριον με», φησίν, «καταδεδούλωκ' εὐτελές,/ ὃν οὐδεὶς τῶν πολέμιων πρόποτε»²³¹. . . δῶρα τῇ μισούσῃ πέμπει καὶ δεῖται καὶ κλαίει, πάλιν δὲ μικρὰ εὐημερήσας ἐπαίρεται). Ο Επίκτητος αξιοποιεί τους στίχους της κωμωδίας ως εύληπτο παράδειγμα, για να στηρίξει την άποψη ότι ο άνθρωπος μπορεί να στερείται την ελευθερία του εξαιτίας πολλών διαφορετικών παραγόντων και κυρίως εξαιτίας των παθών του. Υποδουλωμένος δεν θεωρείται κάποιος μόνο σε συνθήκες πολέμου, αλλά και εκείνος που είναι συναισθηματικά εξαρτώμενος από κάποιον άλλον άνθρωπο²³². Στο παραπάνω παράθεμα, ο Θρασωνίδης αναγκάζεται να βγει έξω την νύχτα, να στείλει δώρα σε αυτή που τον μισεί και άλλοτε να κλαίει και να θρηνεί και άλλοτε να νιώθει ευχαριστημένος με μια ασήμαντη θετική αντίδρασή της. Όλα αυτά του συμβαίνουν εξαιτίας τού έρωτα και της εξάρτησής του από την κοπέλα. Η δήλωση του Θρασωνίδα και το γεγονός ότι παρουσιάζεται σαν να θρηνεί για την υποδούλωση που έχει υποστεί, λειτουργεί ως παράδειγμα προς αποφυγήν για τους ανθρώπους και ταυτόχρονα παραπέμπει στις αρχές της στωικής φιλοσοφίας, σύμφωνα με την οποία*

²³¹ Μεν. Μισ. fr. 338 Kock.

²³² Για τους Στωικούς αυτό που έχει τη σπουδαιότερη αξία είναι η διατήρηση της προσωπικής αξιοπρέπειας και του αυτοσεβασμού, γι' αυτό και θεωρούν την κυριαρχία του πάθους, μορφή συναισθηματικής υποδούλωσης. Βλ. Stephens (2007) 106-107.

το ανεξέλεγκτο πάθος οδηγεί τον άνθρωπο σε μια μορφή συναισθηματικής υποδούλωσης, καθώς η ψυχική του κατάσταση καθορίζεται πλήρως από τις αντιδράσεις του άλλου προσώπου²³³. Επομένως, ο Μένανδρος ήταν γνωστός στους φιλοσόφους της πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου, διότι εξέφραζε στις κωμωδίες του έμμεσα ή άμεσα φιλοσοφικές ιδέες, που λειτουργούσαν ως πρακτικές συμβουλές για τον ανθρώπινο βίο.

Ο Πλούταρχος στο έργο του *Σύγκρισις Αριστοφάνους και Μενάνδρου*, αφού κάνει αναφορά στη διάδοση των μενάνδρειων κωμωδιών στην πεπαιδευμένη ελίτ, συγκρίνει τον τρόπο της ποιητικής μίμησης, η οποία στον Αριστοφάνη οδηγεί στον ευτελισμό των μιμούμενων, ενώ στον Μένανδρο στην ηθική εξύψωσή τους:

Πλουτ. *Σύγκρ. Αριστ. και Μεν.* 854d: *ἀμέλει καὶ τὰ μεμιμημένα πρὸς τὸ χειρὸν μεμίμηται· τὸ γὰρ πανοῦργον οὐ πολιτικὸν ἀλλὰ κακότηες, καὶ τὸ ἄγροικον οὐκ ἀφελὲς ἀλλ' ἠλίθιον, καὶ τὸ γελοῖον οὐ παιγνιώδες ἀλλὰ καταγέλαστον, καὶ τὸ ἐρωτικὸν οὐχ ἰλαρὸν ἀλλ' ἀκόλαστον.*

Μτφρ.: «Και αυτά που μιμείται αδιαμφισβήτητα τα έχει μιμηθεί με το χειρότερο τρόπο· γιατί η πανουργία δεν εντάσσεται στο πλαίσιο της κοινωνικής ηθικής, αλλά είναι κακότητα, και η αγριότητα δεν παραπέμπει σε απλότητα αλλά σε μωρία, και το γελοίο δεν έχει παιγνιώδη χαρακτήρα αλλά είναι σκωπτικό, και το ερωτικό δεν είναι ευχάριστο αλλά ανήθικο».

Ο Πλούταρχος θεωρεί ότι αυτή η διαφορά βασίζεται στο ότι ο Μένανδρος εφαρμόζει στα έργα του την φιλοσοφική αρχή της μεσότητας τόσο ως προς το περιεχόμενο όσο και ως προς τα χαρακτηριστικά που αποδίδει στους χαρακτήρες:

Πλουτ. *Συγκρίσις Αριστοφάνους και Μενάνδρου* 854d: *οὐδενὶ γὰρ ὁ ἄνθρωπος ἔοικε μετρίῳ τὴν ποίησιν γεγραφέναι, ἀλλὰ τὰ μὲν αἰσχρὰ καὶ ἀσελγῆ τοῖς ἀκολάστοις, τὰ βλάσφημα δὲ καὶ πικρὰ τοῖς βασκάνοις καὶ κακότηεσιν.*

Μτφρ.: «Γιατί ο άνθρωπος μοιάζει να έχει γράψει την ποίησή του όχι για κάποιον μετριοπαθή χαρακτήρα, αλλά τα επαίσχυντα και ανήθικα μέρη για τους ανήθικους, ενώ τα ασεβή και σκληρά για όσους φθονούν και είναι κακεντρεχείς».

Στη σκιαγράφηση των χαρακτήρων εφαρμόζεται η αρχή του *πρέποντος*, η οποία σχετίζεται άμεσα με την αρετή της μεσότητας, όπως θα μελετηθεί στο επόμενο κεφάλαιο²³⁴. Σύμφωνα με τον Casanova, ο Πλούταρχος δεν αποδίδει στον Μένανδρο

²³³ Willi (2002) 22.

²³⁴ Βλ. κεφ. 4.2.

μόνο τη γενική σοφία, με την οποία συνδέεται συμβατικά κάθε ποιητής²³⁵. Θεωρεί ότι ο Μένανδρος διαθέτει μια ιδιαίτερη σοφία, η οποία σχετίζεται με τη φιλοσοφία και το ουσιώδες και έχει ως βασικά χαρακτηριστικά της τον αυτοέλεγχο, τη *μεσότητα* και την αίσθηση του μέτρου²³⁶. Πολλοί ποιητές επαινούνται από τον Πλούταρχο για την αφοσίωσή τους στη διάδοση της ηθικής αξίας της *μεσότητας*²³⁷. Η διαφορά, όμως, στον Μένανδρο είναι ότι η *μεσότητα* δεν παραμένει απλώς μια ιδέα, αλλά προβάλλεται ουσιαστικά μέσα από το λόγο και τις ενέργειες των χαρακτήρων του, καθώς και μέσα από τα μηνύματα που εκφράζουν²³⁸.

Ένα χαρακτηριστικό χωρίο από τον *Δύσκολο* του Μενάνδρου, το οποίο εκφράζει ένα σύνολο φιλοσοφικών ιδεών μέσα από το λόγο και τις ενέργειες των προσώπων είναι ο λόγος του νεαρού Σώστρατου προς τον πατέρα του Καλλιπίδη, προκειμένου να τον πείσει να αποδεχτεί τον γάμο της κόρης του με τον Γοργία. Ο Καλλιπίδης είναι ιδιαίτερα αρνητικός ως προς το γάμο της κόρης του, και αδελφής του Σώστρατου, με τον Γοργία, επειδή ο Γοργίας ανήκει σε κατώτερη κοινωνική και οικονομική τάξη από τη δική τους οικογένεια. Ο Σώστρατος, επιδιώκοντας τη μεταστροφή της γνώμης του πατέρα του, εκφράζει διαχρονικά μηνύματα αναφορικά με την αξία του πλούτου, καθώς δηλώνει ότι ο πλούτος κατανέμεται στους ανθρώπους ανάλογα με την τύχη και ότι είναι ένας αστάθμητος παράγοντας, αφού οι πλούσιοι μπορεί να γίνουν φτωχοί και οι φτωχοί πλούσιοι ανά πάσα στιγμή. Γι' αυτόν τον λόγο προτρέπει τον πατέρα του και κατ' επέκταση όλους όσους είναι εύποροι να είναι γενναιόδωροι και να ευεργετούν τους ανθρώπους, διότι έτσι θα κερδίζουν φίλους. Καταλήγει μάλιστα με μια αποφθεγματική ρήση, σύμφωνα με την οποία ένας αληθινός φίλος είναι προτιμότερος από τον κρυμμένο πλούτο (Μεν. *Δύσκ.* 777-812: *περί χρημάτων λαλεῖς, ἀβεβαίου πράγματος. / εἰ μὲν γὰρ οἴσθα ταῦτα παραμενοῦντά σοι / εἰς πάντα τὸν χρόνον, φύλαττε μηδενὶ / τοῦ σοῦ μεταδιδούς· ὧν δὲ μὴ σὺ κύριος / εἶ, μηδὲ σαυτοῦ τῆς τύχης δὲ πάντ' ἔχεις, / μὴ τι φθονοίης, ὦ πάτερ, τούτων τινί. / αὕτη γὰρ ἄλλω, τυχὸν ἀναξίω τινί, / παρελομένη σοῦ πάντα προσθήσει πάλιν. / διόπερ ἐγὼ σε φημὶ δεῖν, ὅσον χρόνον / εἶ κύριος, χρῆσθαι σε γενναίως, πάτερ, / αὐτόν, ἐπικουρεῖν πᾶσιν, εὐπόρους ποεῖν / ὡς ἂν δύνῃ πλείστους διὰ σαυτοῦ. τοῦτο γὰρ / ἀθάνατόν ἐστι, κἂν ποτε πταίσας τύχης, / ἐκεῖθεν ἔσται ταῦτό τοῦτό σοι πάλιν. / πολλῶν δὲ κρεῖττόν ἐστιν ἐμφανῆς φίλος / ἢ πλοῦτος ἀφανῆς, ὃν σὺ κατορύζας ἔχεις).* Οι ηθικοδιδασκτικές ιδέες που εκφράζονται

²³⁵ Casanova (2005) 109.

²³⁶ Αυτή η άποψη θα ενισχυθεί στη συνέχεια σε συνδυασμό με το *πρέπον*.

²³⁷ Για τη σχέση ποίησης, εκπαίδευσης και φιλοσοφίας στον Πλούταρχο βλ. Saïd (2005) 147-176.

²³⁸ Casanova (2005) 105-109.

στο απόσπασμα δεν αποτελούν μια μεμονωμένη περίπτωση. Στο ίδιο έργο μάλιστα διατυπώνονται παρόμοιες ιδέες σχετικά με την ευμετάβολη τύχη του ανθρώπου, αλλά και τη σχέση πλουσίων και φτωχών στο πλαίσιο της αντιπαράθεσης του Σώστρατου και του Γοργία²³⁹. Όπως επισημαίνει ο Φουντουλάκης, οι ιδέες που εκφράζονται σε αυτούς τους λόγους είναι ανάλογες με τις ιδέες των περιπατητικών φιλοσόφων, ενώ ταυτόχρονα απηχούν και την επικρατούσα ιδεολογική αντίληψη της εποχής²⁴⁰. Η ρητορική χρήση αυτής της φιλοσοφικής θεώρησης από τον Σώστρατο είναι σύμφυτη με το *ἦθος* που επεδίωκε να του αποδώσει ο Μένανδρος, καθώς ως πλούσιος νέος θα είχε δεχτεί την ανάλογη παιδεία στις φιλοσοφικές και ρητορικές σχολές της εποχής του. Ο Σώστρατος υποστηρίζει και έμπρακτα αυτή την ιδεολογία, διότι παρόλο που ανήκει στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, επιθυμεί να παντρευτεί την αδελφή του Γοργία, η οποία όμως προέρχεται από οικογένεια κατώτερου κοινωνικού επιπέδου.

Τη φιλοσοφική διάσταση των μενάνδρειων έργων επεσήμανε ο Πλούταρχος και αλλού. Εκτός από όσα αναφέρθηκαν προηγουμένως η άποψη του Πλουτάρχου για την ποίηση του Μενάνδρου συνοψίζεται στην ακόλουθη φράση, όπου δηλώνει ότι οι κωμωδίες του ήταν κατάλληλες για το θέατρο, για τις διαλέξεις αλλά και για τα συμπόσια, καθώς παρέχει υλικό που αξιοποιείται ως ανάγνωσμα, ως μελέτη αλλά και ως διασκέδαση²⁴¹ από κοινό είτε ανώτερων είτε κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων:

Πλουτ. *Σύγκρ. Αριστ. καὶ Μεν.* 854a-b: *ὁ δὲ Μένανδρος μετὰ χαρίτων μάλιστα ἑαυτὸν αὐτάρκη παρέσχηκεν, ἐν θεάτροις ἐν διατριβαῖς ἐν συμποσίοις, ἀνάγνωσμα καὶ μάθημα καὶ ἀγώνισμα κοινότατον ὧν ἡ Ἑλλάς ἐνήνοχε καλῶν παρέχων.*

Μτφρ.: «Αντίθετα ο Μένανδρος με τις χάριτές²⁴² του παρουσιάζεται απολύτως επαρκής, στα θέατρα, στις διαλέξεις και στα συμπόσια, προσφέροντας την ποίησή του, ως το πιο δημοφιλές αντικείμενο ανάγνωσης, μελέτης και διασκέδασης μεταξύ των αξιόλογων έργων που παρήγαγε η Ελλάδα».

Η φιλοσοφική αξία του μενάνδρειου έργου παρουσιάζεται εμμέσως στο προαναφερθέν χωρίο, καθώς οι κωμωδίες του Μενάνδρου θεωρούνται ιδανικές ως *μάθημα* στο πλαίσιο των *διατριβών*. Οι *διατριβές* σχετίζονταν με την τέρψη και την

²³⁹ Για το αντίστοιχο απόσπασμα βλ. ανωτέρω σ. 12.

²⁴⁰ Φουντουλάκης (2004) 113-117.

²⁴¹ Η ψυχαγωγία που προκύπτει από το εκλεπτυσμένο χιούμορ παρουσιάζεται κατωτέρω, στο κεφ. 5.

²⁴² Για τη διασάφηση του όρου βλ. κατωτέρω, στο κεφ. 5.

ψυχαγωγία, αλλά και με τη διδασκαλία της φιλοσοφίας²⁴³. Οι φιλόσοφοι, οι ρήτορες και οι σοφιστές της εποχής εκφωνούσαν διαλέξεις στην αγορά ή ξεκινούσαν διάλογο με τους περαστικούς, επιδιώκοντας μέσω του αναλάφρου και ευχάριστου περιεχομένου του λόγου τους να μεταδώσουν φιλοσοφικά μηνύματα. Αυτή η μορφή της φιλοσοφικής διδασκαλίας αποκαλείται *διατριβή*²⁴⁴.

Εκτός από το γενικό περιεχόμενο των κωμικών του έργων, που εναρμονιζόταν με τις ηθικές αξίες της εποχής, ο Μένανδρος, όπως έχει ήδη αναφερθεί²⁴⁵, ενσωμάτωνε στα έργα του χωρία με φιλοσοφική διάσταση και γνωμικά, τα οποία αξιοποιήθηκαν ποικιλοτρόπως την αυτοκρατορική εποχή, συχνά μάλιστα αποκομμένα από το υπόλοιπο έργο²⁴⁶. Ο Πλούταρχος παραθέτει και σχολιάζει τέτοιου είδους ρήσεις, προβάλλοντας έτσι τις φιλοσοφικές ιδέες του μενάνδρειου έργου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το *Περὶ Φιλαδελφείας*, όπου ο Πλούταρχος αναφέρεται στην αξία έστω της σκιάς ενός φίλου και παραθέτει στίχους του Μενάνδρου, οι οποίοι δηλώνουν ότι την αληθινή φιλία την βρίσκει κανείς έστω στη σκιά ενός και μόνου φίλου, όπως σχετικά έχει αναφερθεί και στο *Περὶ πολυφιλίας*²⁴⁷:

Πλουτ. *Περὶ Φιλαδ.* 479c - fr.605 K.-A.: ὄθεν ὁ Μένανδρος ὀρθῶς: «οὐκ ἐκ πότων καὶ τῆς καθ' ἡμέραν τρυφῆς/ζητοῦμεν ᾧ πιστεύσομεν τὰ τοῦ βίου (φησί),/ πάτερ; οὐ περιττὸν οἶετ' ἐξευρηκέναι/ ἀγαθὸν ἕκαστος, ἂν ἔχη φίλου σκιάν;

Μτφρ.: «Γι' αυτό σωστά λέει ο Μένανδρος: 'ούτε στα συμπόσια ούτε στις καθημερινές απολαύσεις αναζητούμε αυτόν που θα του εμπιστευτούμε όσα σχετίζονται με τη ζωή μας, πατέρα. Δεν θεωρεί ο καθένας ότι έχει βρει μέγα αγαθό, αν έχει έστω και τη σκιά ενός φίλου;'»

Ο Πλούταρχος, αμέσως μετά από αυτήν την αναφορά επιβεβαιώνει την άποψη του Μενάνδρου, λέγοντας, ότι οι φιλίες είναι σαν τις σκιές: μίμηση και είδωλα της αυθεντικής φιλίας και ροπή προς τη φυσική σχέση που υπάρχει μεταξύ γονέων και παιδιών και μεταξύ αδερφών (Πλουτ. *Περὶ Φιλαδ.* 479c-d: *σκιαὶ γὰρ εἰσιν ὄντως αἱ πολλαὶ φιλίαι καὶ μιμήματα καὶ εἶδωλα τῆς πρώτης ἐκείνης, ἣν παισὶ τε πρὸς γονεῖς ἢ φύσις ἀδελφοῖς τε πρὸς ἀδελφοὺς ἐμπεποίηκε*). Εδώ, η χρήση του συγκεκριμένου λεξιλογίου, όπως επισημαίνει και ο Casanova, δείχνει ότι ο Πλούταρχος θεωρεί τον

²⁴³ Αναλυτικά για τον τεχνικό όρο *διατριβαί* βλ. Bultmann (1910) 10-58' Stowers (1981) 7-174 και Bailey-Vander Broek (1992) 38-41.

²⁴⁴ Marrou (1965²) 307-308.

²⁴⁵ Βλ. ανωτέρω κεφ. 1.1.

²⁴⁶ Για τις ανθολογίες με γνωμικά του Μενάνδρου βλ. Nervegna (2013) 203-214, καθώς και Λιαπής (2002) 29-64 και 102-106.

²⁴⁷ Βλ. ανωτέρω κεφ. 1.1.

Μένανδρο ως συνδυαστικό κρίκο μεταξύ του Ομήρου και του Πλάτωνα, καθώς οι όροι *σκιαί* και *εἶδωλα* απαντούν συχνά στον Όμηρο και συγκεκριμένα σε αναφορές για τη μεταθανάτια ζωή. Επίσης, ο όρος *μιμήματα* σε συνδυασμό με την έκφραση «*τῆς πρώτης ἐκείνης*» παραπέμπει στη θεωρία των Ιδεών του Πλάτωνα²⁴⁸. Ο Πλούταρχος, λοιπόν, μέσω του σχολιασμού των μενάνδρειων στίχων προβάλλει στοιχεία ηθικής φιλοσοφίας, που ενυπάρχουν στο έργο του Μενάνδρου.

Ο Μένανδρος θέτει στο επίκεντρο ζητήματα που σχετίζονται με τον άνθρωπο και την καθημερινή του ζωή, όπως ο γάμος, ο πλούτος, η φτώχεια, η παιδεία, η αξία της μεσότητας και της φιλίας, η τύχη και η σωφροσύνη. Όπως επισημαίνει ο Φουντουλάκης, εκφράζονται απόψεις που είναι ανάλογες των ιδεών των Περιπατητικών κυρίως φιλοσόφων και λιγότερο των Επικουρείων και των Στωικών²⁴⁹. Ωστόσο, κάποιοι μελετητές, όπως ο Hunter και ο Arnott, εμφανίζονται επιφυλακτικοί σχετικά με την αξία που αποδίδει ο Μένανδρος στη φιλοσοφία και συνεπώς με τα φιλοσοφικά μηνύματα που μπορούν να μεταδίδουν τα έργα του.

Συγκεκριμένα, ο Hunter αμφισβητεί την άποψη ότι ο Μένανδρος προβάλλει εμφαντικά την αξία της φιλοσοφίας, αλλά και ότι οι ιδέες που εκφράζονται στα έργα του συνδέονται με τα φιλοσοφικά ρεύματα της εποχής του, καθώς υποστηρίζει ότι κάθε είδους ιδεολογία ήταν ενταγμένη και αξιοποιούνταν αποκλειστικά στο πλαίσιο της δραματικής πλοκής²⁵⁰. Ίσως η άποψή του αυτή να στηρίζεται σε σκηνές των κωμωδιών, όπου αμφισβητείται η αξία της φιλοσοφίας αναφορικά με την επίλυση πρακτικών προβλημάτων της ζωής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο λόγος του Χαρίσιου στην τέταρτη πράξη του έργου *Ἐπιτρέποντες*, ο οποίος δηλώνει ότι η παιδεία του και η ενασχόλησή του με ζητήματα ηθικής φιλοσοφίας δεν τον βοήθησαν να αντιληφθεί και να συνειδητοποιήσει τα διάφορα ζητήματα της καθημερινής ζωής, ώστε να τα διαχειριστεί αναλόγως και να επιδείξει την κατάλληλη συμπεριφορά²⁵¹.

Επίσης, ο Arnott υποστηρίζει ότι τα φιλοσοφικά στοιχεία στο έργο του Μενάνδρου δεν μπορούν να ταυτιστούν με συγκεκριμένα φιλοσοφικά ρεύματα, διότι αποτυπώνουν την κυρίαρχη ιδεολογία της κοινωνίας που είχε διαμορφωθεί από τις αντιλήψεις της εποχής και τη γενικότερη φιλοσοφική προσέγγιση ζητημάτων ηθικής

²⁴⁸ Casanova (2005) 106-107.

²⁴⁹ Φουντουλάκης (2004) 112.

²⁵⁰ Hunter (1985) 149-150.

²⁵¹ Μεν. *Ἐπιτρ.* 908-918.

φύσεως, που αφορούν τον άνθρωπο και τη ζωή του²⁵². Όπως επισημαίνει ο Φουντουλάκης²⁵³: «*Η γεμάτη συμπόνια στροφή προς τον άνθρωπο, τη φύση και τα προβλήματά του, η οποία διατρέχει την μενάνδρεια κωμωδία, έχει τις ρίζες της στις περί φιλανθρωπίας ιδέες τόσο του Αριστοτέλη όσο και των ρητόρων του τέταρτου αιώνα, οι οποίες είναι δυνατό να αντικατοπτρίζουν ευρύτερα διαδεδομένες ιδέες της εποχής.*».

Εάν συγκρίνουμε τις απόψεις των αρχαίων συγγραφέων και των σύγχρονων μελετητών, διαπιστώνουμε ότι παρουσιάζουν μια διαφορετική οπτική αναφορικά με τη φιλοσοφική αξία των μενάνδρειων έργων. Είναι εύλογο ότι ο Μένανδρος δίνει προτεραιότητα στη δραματική πλοκή και τη δημιουργία ρεαλιστικών χαρακτήρων μέσω της χρήσης κοινών φιλοσοφικών ιδεών. Η επίτευξη αυτού του στόχου θα απαιτούσε την ένταξη διαφορετικών ιδεών που κυριαρχούσαν στην εποχή του και όχι αποκλειστικά ιδεών ενός και μόνο φιλοσοφικού ρεύματος. Αυτό, όμως, που έχει σημασία στο πλαίσιο αυτής της εργασίας είναι η αξιολόγηση των φιλοσοφικών ιδεών στο μενάνδρειο έργο από τους συγγραφείς της πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου. Ο Πλούταρχος, που αποτελεί και τη μόνη πηγή μας γι' αυτό το θέμα, από τον τρόπο που εντάσσει στο δικό του έργο χωρία του Μενάνδρου και από τον γενικότερο σχολιασμό των κωμωδιών του, προβάλλει εμμέσως ένα είδος μενάνδρειας χρηστομάθειας, δηλαδή στοιχεία πρακτικής ηθικής φιλοσοφίας²⁵⁴. Δηλώνοντας ότι οι κωμωδίες του είναι κατάλληλες για κάθε περίπτωση αλλά και ότι απευθύνονται σε ένα ευρύ κοινό, από μαθητές έως φιλοσόφους, εννοεί ότι οι αναγνώστες του Μενάνδρου δεν ήταν αναγκαίο να είναι εξοικειωμένοι με τη φιλοσοφία. Επομένως, ακόμα και αν ο κωμωδιογράφος αξιοποιεί συγκεκριμένες φιλοσοφικές αντιλήψεις, τις περνά από το φίλτρο των ηθικών αξιών της εποχής του, με αποτέλεσμα να τις καθιστά κατανοητές και προσιτές σε όλους.

Ιδιαίτερη αξία έχουν οι φιλοσοφικές ιδέες του Μενάνδρου για τους νέους των ρητορικών σχολών της αυτοκρατορικής περιόδου και για όσους επιδιώκουν την απόκτηση της ρητορικής δεξιότητας. Αυτό οφείλεται στη σχέση της φιλοσοφίας με τη ρητορική. Ήδη ο Αριστοτέλης δηλώνει ότι οι λόγοι που προβάλλουν την αλήθεια και τη δικαιοσύνη είναι πιο πειστικοί από αυτούς που βασίζονται στο άδικο και σε ψεύδη (Αριστ. *Ρητ.* 1355a: *χρήσιμος δέ ἐστὶν ἡ ῥητορικὴ διὰ τὸ φύσει εἶναι κρείττω τ᾽ἀληθῆ*

²⁵² Arnott (1981) 215-227.

²⁵³ Φουντουλάκης (2004) 213.

²⁵⁴ Βλ. ανωτέρω κεφ. 1.1.

καὶ τὰ δίκαια τῶν ἐναντίων. . . τὰ μέντοι ὑποκείμενα πράγματα οὐχ ὁμοίως ἔχει, ἀλλ' αἰεὶ τάληθῆ καὶ τὰ βελτίω τῆ φύσει εὐσυλλογιστότερα καὶ πιθανώτερα ὡς ἀπλῶς εἶπεῖν.). Επιπροσθέτως, η ρητορική για τον Αριστοτέλη πρέπει να βασίζεται σε διαφορετικούς τομείς που θα τις παρέχουν επιχειρήματα για τη στήριξη μιας θέσης, όπως π.χ. στον τομέα της ηθικής, της πολιτικής και της λογικής. Έτσι, συνδέονται με τη ρητορική φιλοσοφικές έννοιες, όπως η έννοια της ευτυχίας, η οποία αποτελεί θέμα των διαβουλεύσεων, ο κατάλογος των αρετών που υπαγορεύει τους κοινούς τόπους του επιδεικτικού λόγου και η μελέτη των παθῶν και των χαρακτήρων²⁵⁵. Γίνεται, λοιπόν, αντιληπτό ότι τα φιλοσοφικά στοιχεία στον Μένανδρο σχετίζονται άμεσα με τη ρητορική, με σκοπό να γίνει ο λόγος των προσώπων πιο πειστικός²⁵⁶. Αργότερα αυτή η συνάφεια λειτουργεί και ως πρότυπο στους επίδοξους ρήτορες, που μπορούν να αξιοποιήσουν φιλοσοφικές ιδέες του Μενάνδρου για να συνθέσουν πειστικούς ρητορικούς λόγους.

4.2 Η φιλοσοφική διάσταση του μενάνδρειου ύφους

Στον Πλούταρχο, οι κωμωδίες του Μενάνδρου, όχι μόνο ως προς το περιεχόμενο, αλλά και ως προς το ύφος, συνδέονται με τη φιλοσοφία, με την ανάδειξη της αρχής της μεσότητας. Ο Πλούταρχος, όπως ήδη αναφέραμε²⁵⁷, στις παρατηρήσεις του για το ύφος των μενάνδρειων κωμωδιῶν επισημαίνει την παρουσία της *ευπρέπειας* (*πρέπον-decorum*) και της *ορθότητας* (*έλληνισμός-latinitas*)²⁵⁸. Οι υφολογικές αυτές αρετές παραπέμπουν στην αρετή της *μεσότητας*, σύμφωνα με την περιπατητική αντίληψη²⁵⁹. Επίσης, σύμφωνα με την αρετή της *μεσότητας* το περιεχόμενο και η μορφή πρέπει να καλλιεργούνται εξίσου και να αποφεύγεται η υπερβολή ή η έλλειψη στο ένα ή στο άλλο. Ο Πλούταρχος, που ακολουθεί εν μέρει την περιπατητική φιλοσοφία, αναγνωρίζει και επαινεί στα έργα του Μενάνδρου τη σύμμετρη καλλιέργεια του περιεχομένου και του ύφους. Είναι γνωστό το ανέκδοτο με τον Μένανδρο που παραδίδεται από τον Πλούταρχο στο *Πότερον Αθηναῖοι κατά πόλεμον ἢ κατά σοφίαν ένδοξότεροι* (347 E-F), σύμφωνα με το οποίο, όταν ο Μένανδρος ρωτήθηκε από

²⁵⁵ Pernot (2005) 92-95.

²⁵⁶ Βλ. το *ἦθος* του λέγοντος συνδέεται με το *ἦθος* του ακροατή και αμφότερα επηρεάζονται από τις επικρατούσες αξίες και αντιλήψεις της εποχής.

²⁵⁷ Βλ. κεφ. 3.1 και 3.2.

²⁵⁸ Βλ. κεφ. 3.2.

²⁵⁹ Pernot (2005) 102.

κάποιον πώς, ενώ πλησιάζουν τα Διονύσια, δεν έχει ολοκληρώσει την κωμωδία του, εκείνος απάντησε ότι το έργο είναι έτοιμο, αφού έχει συλλάβει το σχέδιο και λείπουν μόνο οι στίχοι (Plut. *Mor.* 347 E = Men. test. 70: λέγεται δὲ καὶ Μενάνδρῳ τῶν συνήθων τις εἶπεῖν. “ἐγγὺς οὖν, Μένανδρε, τὰ Διονύσια, καὶ σὺ τὴν κωμωδίαν οὐ πεποίηκας;” τὸν δ’ ἀποκρίνασθαι “νῆ τοὺς θεοὺς, ἔγωγε πεποίηκα τὴν κωμωδίαν. ἤκονόμηται γὰρ ἢ διάθεσις, δεῖ δ’ αὐτῇ τὰ στιχίδια ἐπᾶσαι”). Πρόκειται, ωστόσο, για ένα μεμονωμένο ανέκδοτο στον Πλούταρχο, που δείχνει απλώς το (λογικό) προβάδισμα του περιεχομένου και της πλοκής έναντι της μορφής και του ύφους²⁶⁰.

Τέλος, στον Πλούταρχο, ο Μένανδρος εκθειάζεται για τη δημιουργία μιας αρμονικής ολότητας, μέσω της κατάλληλης σύζευξης των λεξιλογικών στοιχείων, γεγονός που αντανακλά την πλατωνική φιλοσοφία της αρμονικής συνένωσης των στοιχείων της ψυχής, στην οποία καθοριστικό ρόλο παίζει η εκπαίδευση²⁶¹:

Πλουτ. *Σύγκρ. Ἀριστ. καὶ Μεν.* 853e: καὶ τὴν **ὁμοιότητα** τηρεῖν ἐν τοῖς κοινοῖς καὶ συνήθεσι καὶ ὑπὸ τὴν χρείαν ὀνόμασιν.

Μτφρ.: «Και διατηρεῖ την ομοιομορφία στις κοινές και καθημερινές λέξεις που χρησιμοποιούνται».

Τα φιλοσοφικά στοιχεία που ανιχνεύονται στον σχολιασμό του Πλουτάρχου για το ύφος των κωμωδιών του Μενάνδρου, εστιάζουν κυρίως στην ηθικοδιδασκτική τους αξία.

²⁶⁰ Για την αντίθετη άποψη, βλ. Arnott (1979) 352-353 Ροζάκη (2017a) 938 που πιστεύουν ότι ο Πλούταρχος δίνει έμφαση κυρίως στο περιεχόμενο και όχι στο ύφος των μενάνδρειων έργων, όπως και ο ίδιος ο ποιητής, σύμφωνα με το ανέκδοτο.

²⁶¹ Hunter (2000) 271-272.

5. Το εκλεπτυσμένο χιούμορ του Μενάνδρου και η ρητορική του πρόσληψη

Σύμφωνα με τον Πλούταρχο, τα έργα του Μενάνδρου συνδυάζουν την ηθική ωφέλεια με την τέρψη και την ψυχαγωγία, γι' αυτό και θεωρούνται κατάλληλα για τα συμπόσια (Πλουτ. *Συμπ.* 708d: *κοινωνία γάρ ἐστὶ καὶ σπουδῆς καὶ παιδιᾶς καὶ λόγων καὶ πράξεων τὸ συμπόσιον*). Μάλιστα, στο έργο όπου συγκρίνει τον Αριστοφάνη με τον Μένανδρο, με μια εντυπωσιακή παρομοίωση εξηγεί την ευχάριστη διάθεση που δημιουργούν οι μενάνδρειες κωμωδίες στους συμποσιαστές

Πλουτ. *Σύγκρ. Αριστ. καὶ Μεν.* 854b-c: *φιλοσόφοις καὶ φιλολόγοις, ὥσπερ ὅταν οἱ γραφεῖς ἐκπονηθῶσι τὰς ὄψεις, ἐπὶ τὰ ἀνθηρὰ καὶ ποώδη χρώματα τρέπουσιν, ἀνάπαυλα τῶν ἀκράτων καὶ συντόνων ἐκείνων Μένανδρός ἐστίν, οἷον εὐανθεῖ λειμῶνι καὶ σκιερῷ καὶ πνευμάτων μεστῷ δεχόμενος τὴν διάνοιαν*.

Μτφρ.: «Ὅπως οἱ ζωγράφοι ὅταν κουραστούν τα μάτια τους, στρέφονται πρὸς τα χρώματα των λουλουδιῶν καὶ τῆς χλόης, ἔτσι καὶ γιὰ τους φιλοσόφους καὶ τους πεπαιδευμένους ὁ Μένανδρος ἀποτελεῖ ἀνάπαυλα ἀπὸ τὶς ἀμιγῶς φιλοσοφικὲς καὶ σοβαρὲς μελέτες τους, ὑποδεχόμενος τὶς σκέψεις τους σαν ἓνα ἀνθισμένο, σκιερὸ καὶ γεμάτο δροσερὸ ἀεράκι λιβάδι».

Ο συνδυασμός των ηθικοδιδασκτικών και των ανάλαφρων στοιχείων θα ωφελήσει ὅλες τις κατηγορίες ἀνθρώπων που παρευρίσκονται στο συμπόσιο, καθὼς αυτοὶ που ἐπιθυμοῦν νὰ διασκεδάζουσαν ἔρθουσαν ἐν ἐπαφῇ καὶ με σοβαρὰ θέματα, ἐνὼ ὅσοι εἶναι σοβαροὶ θα χαλαρώσουσαν με πιο ευχάριστες συζητήσεις (Πλουτ. *Συμπ.* 621d: *ἐπεὶ δὲ πανταχοῦ τὸ πλῆσμιον καὶ πολλαχοῦ βλαβερόν τὸ ἄκρατον, ἢ δὲ μῖξις, οἷς ἂν ἐν καιρῷ καὶ μετὰ μέτρον παραγένηται πράγμασιν, ἀφαιρεῖ τᾶσαν, ᾧ καὶ βλάπτει τὰ ἡδέα καὶ λυπεῖ τὰ ὀφέλιμα: δῆλον ὅτι καὶ τοῖς πίνουσιν ὁ ἐπιστάτης μεμιγμένην τινὰ παρέξει διαγωγήν*). Ο συνδυασμός αυτῶν των στοιχείων στο έργο του Μενάνδρου παραπέμπει ἐν μέρει στα καθήκοντα του ρήτορα, που ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Κοϊντιλιανός εἶναι ἡ διδασκαλία (*docere*), ἡ τέρψη (*delectare*) καὶ ἡ παθοποιία (*movere*) του κοινού (Quint. *Inst. Orat.* 3.5.2.: *Tria sunt item quae praestare debeat orator, ut doceat moveat delectet. Haec enim clarior divisio quam eorum qui totum opus in res et in adfectus partiuntur. Non semper autem omnia in eam quae tractabitur materiam cadent. Erunt enim quaedam remotae ab adfectibus, qui ut non ubique habent locum, ita quocumque intruperunt plurimum valent*). Ἀνάλογα με τὴν

περίσταση ο ρήτορας πρέπει να επιδιώκει την επίτευξη κάποιου από τους τρεις σκοπούς. Ο Μένανδρος με τη σύνθεση που διαθέτουν τα έργα του επιτυγχάνει ταυτόχρονα τη διαπαιδαγώγηση και την τέρψη του κοινού.

Το χαρακτηριστικό εκείνο που καθιστά την κωμωδία του Μενάνδρου ηθικοδιδασκτική και συγχρόνως ευχάριστη, ανάλαφρη και κατάλληλη για τους νέους μαθητευόμενους ρήτορες, καθώς και για τους συνδαιτυμόνες στα συμπόσια είναι η εφαρμογή της φιλοσοφικής αρετής της μεσότητας στην αξιοποίηση του *γελοίου* και του ερωτικού στοιχείου. Σύμφωνα με τους κανόνες της ηθικής ευπρέπειας, το *γελοῖον* δεν πρέπει να παρεκτρέπεται στη γελοιοποίηση και τον χλευασμό, όπως στις αριστοφανικές κωμωδίες (Πλουτ. *Σύγκρ. Ἀριστ. καὶ Μεν.* 854d: *μεμίμηται τὸ γὰρ πανοῦργον οὐ πολιτικὸν ἀλλὰ κακὸήθες, καὶ τὸ ἄγροικον οὐκ ἀφελὲς ἀλλ' ἠλίθιον, καὶ τὸ γελοῖον οὐ παιγνιώδες ἀλλὰ καταγέλαστον, καὶ τὸ ἐρωτικὸν οὐχ ἰλαρὸν ἀλλ' ἀκόλαστον.*) Ο Πλούταρχος θεωρεί ότι το *γελοῖον* πρέπει να συνδέεται με την έννοια του *παιγνίου*, δηλαδή της διασκεδαστικής και ευχάριστης ατμόσφαιρας που δημιουργείται στο πλαίσιο της *παιδιᾶς*²⁶². Αυτή η αναφορά παραπέμπει στις κατηγορίες του χιούμορ που ήταν κατάλληλες για τους πεπαιδευμένους ανθρώπους²⁶³. Ο Πλούταρχος, όπως και ο Κοϊντιλιανός, θεωρεί ότι οι λόγοι που εκφωνούνται ενώπιον ενός καλλιεργημένου κοινού πρέπει να αξιοποιούν με μέτρο το στοιχείο της γελοιότητας²⁶⁴. Έτσι, το *γελοῖο* συνδέεται με τη φιλοσοφική αρετή του *μέτρου* και του *πρέποντος*, αλλά και με την αληθοφάνεια. Όπως παρατηρεί και ο Pernot, ο *ἀστεῖσμός* στην ελληνική και η *urbanitas* στη λατινική παραπέμπουν στη λέξη *ἄστυ* και *urbs* αντίστοιχα²⁶⁵. Η λέξη *ἀστεῖος* στην αρχαιότητα δεν προσδιόριζε μόνο τον κάτοικο του *ἄστεως*, αλλά γενικότερα τον πολιτισμένο, καλλιεργημένο και

²⁶² Όπως παρατηρεί η Ροζάκη (2017b) 593: «Στα *Ἠθικά Νικομάχεια* (1128a-1128b) η παιδιᾶ, η παιγνιώδης, ευχάριστη συναναστροφή, αναφέρεται ως μορφή ανάπαυλας στον άνθρωπο. Συνδέεται με την κοινωνική αρετή της εὐτραπείας, η οποία ορίζεται με τους όρους της θεωρίας της μεσότητος. Στο ένα ἄκρο τοποθετούνται όσοι υπερβάλλουν στη στάση τους απέναντι στο γέλιο, οι βωμολόχοι και φορτικοί που αδιαφορούν για το αν στενοχωρούν τον σκοπτόμενο. Στο άλλο ἄκρο, όσοι ούτε γελούν ούτε αστειεύονται, οι ἄγροικοι και οι σκληροί. Οι εὐτράπελοι, αντιθέτως είναι όσοι λένε και ακούνε μόνο ὅσα είναι κατάλληλα για ἄνθρωπο ἐπιεικῆ και ἐλευθέριο».

²⁶³ Hunter (2000) 269.

²⁶⁴ Για την πραγματεία *De risu* στο 6.3 της *Institutio oratoria* του Κοϊντιλιανού, βλ. Γεωργακοπούλου (2016), Εισαγωγή (σελ. 35-36, ειδικά για την πρέπουσα άσκηση του γέλιου από τον ρήτορα, καθώς και σελ. 154-155).

²⁶⁵ Pernot (2005) 198.

πνευματώδη άνθρωπο, που χρησιμοποιεί συνειδητά στο λόγο του ευτράπελα στοιχεία²⁶⁶.

Ο Πλούταρχος στα *Συμποσιακά* δηλώνει ότι όσοι εκφωνούν λόγους στα συμπόσια θα πρέπει να είναι πολύ προσεκτικοί ως προς τη χρήση των κωμικών στοιχείων, προκειμένου να μην προσβάλουν τους παρευρισκόμενους²⁶⁷. Τα έργα του Μενάνδρου σε αντίθεση με αυτά του Αριστοφάνη δεν διέθεταν αστεία αισχρολογικού ή σεξουαλικού περιεχομένου, αλλά εκλεπτυσμένου χιούμορ. Μία τεχνική που χρησιμοποιούσε ο Μένανδρος για την επίτευξη κωμικού αποτελέσματος ήταν η ασυνέπεια και η συνακόλουθη ανατροπή της προσδοκίας του κοινού. Δύο ασυμβίβαστα στοιχεία συνενώνονται σε μια πρόταση ή σε μια ιστορία. Η ασυνέπεια, που δημιουργούνται από την συνένωση ασυμβίβαστων στοιχείων, λειτουργούσε, όπως ο μηχανισμός που ο Πλάτων ονομάζει *κατὰ προσδοκίαν*. Σύμφωνα με αυτόν τον μηχανισμό, προβάλλεται ή λέγεται κάτι απροσδόκητο, με αποτέλεσμα να δημιουργείται κωμικό αποτέλεσμα. Χαρακτηριστικό στοιχείο αυτού του μηχανισμού είναι ότι απαιτεί έναν στερεοτυπικό χαρακτήρα που είναι γνωστός στο κοινό²⁶⁸. Το απόσπασμα που σώζεται από την *Περικειρομένη* του Μενάνδρου είναι αποκαλυπτικό για την εφαρμογή αυτής της τεχνικής, καθώς στην ηθογράφηση των προσώπων ο Μένανδρος παίζει με τις προσδοκίες που έχουν οι θεατές του τέλους του 4^{ου} αι. π.Χ. από σύγχρονες τους κωμωδίες. Στο απόσπασμα εμφανίζονται τα τυπικά πρόσωπα της Νέας Κωμωδίας, όπως ο νεαρός ερωτευμένος άνδρας, η νέα κοπέλα, η οποία εξαιτίας αντίξοων συνθηκών αναγκάστηκε να γίνει εταίρα, ο στρατιώτης και οι δούλοι που εκτελούν χρέη διαμεσολαβητών. Ωστόσο, στην πορεία της πλοκής φαίνεται ότι ο χαρακτήρας των δραματικών προσώπων δεν αντιστοιχεί απόλυτα στους παραδοσιακούς στερεοτυπικούς ρόλους. Ο Πολέμων ως *miles gloriosus* έπρεπε να διατηρεί την αλαζονική στάση του καθ' όλη τη διάρκεια του έργου. Αντίθετα, όταν ο Πάταικος τον επιπλήττει, συμμορφώνεται. Επιπλέον, ο Μοσχίων, ο νεαρός ερωτευμένος άνδρας, θεωρεί τον εαυτό του έναν ακαταμάχητο γυναικοκατακτητή²⁶⁹. Όταν ο Πολέμων λύει την πολιορκία του σπιτιού της Μυρρίνης, ο Μοσχίων αποδίδει το γεγονός αποκλειστικά στις δικές του στρατηγικές ικανότητες. Ο τύπος, δηλαδή, του νεαρού ερωτευμένου άνδρα υποδύεται ταυτόχρονα το ρόλο του *miles gloriosus*, ο

²⁶⁶ Liddell-Scott, s.v. «ἀστεῖος» II, 1-2. Για την *urbanitas*, βλ. Ramage (1973) και ειδικότερα στον Κοϊντιλιανό (*Inst. orat.* 6.3. 17 και 107), βλ. Γεωργακοπούλου (2016), 112-113, 131-132, 236-237, 242.

²⁶⁷ Βλ. κατωτέρω.

²⁶⁸ Shulten (2002) 217-218.

²⁶⁹ Μεν. Περικ. 267-353.

οποίος κομπάζει για ανυπόστατα πολεμικά ανδραγαθήματα²⁷⁰. Έτσι, η δραματουργική τεχνική της έκπληξης αποτυπώνεται στη διαγραφή των χαρακτήρων, κατά την οποία οι τύποι εξελίσσονται απρόσμενα σε πολύπλευρες προσωπικότητες που οδηγούν σε ρεαλιστικό αποτέλεσμα, ξαφνιάζοντας ευχάριστα το κοινό και προκαλώντας κωμικό αποτέλεσμα²⁷¹.

Επιπροσθέτως, ο Πλούταρχος συνδέει το χιούμορ στις κωμωδίες του Μενάνδρου με το ερωτικό στοιχείο. Όπως αναφέρει η Ροζάκη, ο Πλούταρχος χρησιμοποιεί για τις κωμωδίες του Μενάνδρου τον όρο *ἄλεις*, προκειμένου να επισημάνει την ιδιαίτερη μορφή χάριτος που τις χαρακτηρίζει²⁷². Οι κωμωδίες του Μενάνδρου διαθέτουν πιπεράτο χιούμορ, που οφείλεται στο ερωτικό στοιχείο, όπως αναδεικνύεται από τη συσχέτιση του όρου με τον τόπο γέννησης της θεάς του έρωτα Αφροδίτης²⁷³ (Πλουτ. *Σύγκρ. Αριστ. καὶ Μεν.* 854c: *αἱ Μενάνδρου κωμωδίαὶ ἀφθόνων ἄλῶν καὶ ἱερῶν μετέχουσιν, ὥσπερ ἐξ ἐκείνης γεγονότων τῆς θαλάττης, ἐξ ὧν Ἀφροδίτη γέγονεν*). Σε αντίθεση με τον Αριστοφάνη που το ερωτικό στοιχείο καταλήγει στην ακολασία, στον Μένανδρο σχετίζεται με το *ίλαρόν* (Πλουτ. *Σύγκρ. Αριστ. καὶ Μεν.* 854d: *τὸ ἐρωτικὸν οὐχ ἰλαρόν ἀλλ' ἀκόλαστον*). Ο Αριστοφάνης χρησιμοποιεί αστεία σεξουαλικού περιεχομένου, ενώ παράλληλα δεν κάνει καμία διάκριση μεταξύ επιτρεπτού και μη έρωτα, καθώς η σεξουαλική επιθυμία ικανοποιείται αδιακρίτως από συζύγους, ερωμένες, νέους ή νέες. Αντίθετα, στον Μένανδρο απουσιάζει η αισχρολογία και η παιδεραστία, ο έρωτας καταλήγει σε γάμο και χρησιμοποιείται όχι για να αμφισβητήσει την καθιερωμένη τάξη πραγμάτων, αλλά για να την ενισχύσει και να την αναπαραγάγει²⁷⁴.

Το ερωτικό στοιχείο, που χαρακτηρίζεται από *ίλαρότητα*, και το εκλεπτυσμένο χιούμορ παραπέμπουν στις *χάριτες* που αποδίδει ο Πλούταρχος στις μενάνδρειες κωμωδίες (Πλουτ. *Σύγκρ. Αριστ. καὶ Μεν.* 854a: *ὁ δὲ Μένανδρος μετὰ χαρίτων μάλιστα ἑαυτὸν αὐτάρκη παρέσχηκεν*). Για να γίνει κατανοητό το περιεχόμενο, που αποδίδει ο Πλούταρχος στον όρο *χάριτες*, πρέπει να ανατρέξει κανείς στη ρητορική πραγματεία *Περὶ ἐρμηνείας* του Δημητρίου. Στο συγκεκριμένο έργο γίνεται μια διάκριση μεταξύ του *γελοίου* και του *εὐχάριτος*, που αποτελεί μια υψηλή και σεμνή μορφή χάριτος (Δημ. *Περὶ Ἑρμ.* III.163-164: *Διαφέρουσι δὲ τὸ γελοῖον καὶ εὐχαρι*

²⁷⁰ Μεν. *Περικ.* 526-531.

²⁷¹ Zimmermann (2006) 241-242.

²⁷² Ροζάκη (2017a) 937-938.

²⁷³ Marshall (2015) 132.

²⁷⁴ Saïd (1998) 68 κ.ε.

πρῶτα μὲν τῇ ὕλῃ: χαρίτων μὲν γὰρ ὕλη νυμφαῖοι κῆποι, ἔρωτες, ἅπερ οὐ γελαῖται: γέλωτος δὲ Ἴρος καὶ Θερσίτης ... τοσοῦτον οὖν διοίσουσιν, ὅσον ὁ Θερσίτης τοῦ Ἐρωτος. Διαφέρουσι δὲ καὶ τῇ λέξει αὐτῇ τὸ μὲν γὰρ εὐχαρι μετὰ κόσμου ἐκφέρεται καὶ δι' ὀνομάτων καλῶν, ἃ μάλιστα ποιεῖ τὰς χάριτας, τὸ δὲ γελοῖον καὶ ὀνομάτων ἐστὶν εὐτελῶν καὶ κοινοτέρων...). Το γελοῖον, αὐτὸ που προκαλεῖ γέλιο, ἔχει ὡς υλικὸ χαρακτήρες με σωματικά, ἠθικά καὶ κοινωνικά ελαττώματα, ἐνῶ το λεξιλόγιο που χρησιμοποιεῖται εἶναι εὐτελές καὶ κοινό. Αὐτὰ τα χαρακτηριστικά παραπέμπουν στις κωμωδίες του Αριστοφάνη. Αντίθετα, στο εὐχαρι κυριαρχεῖ ἡ ἐρωτικὴ θεματολογία καὶ ὁ προσεγμένος λόγος, στοιχεῖα που παραπέμπουν στις κωμωδίες του Μένανδρου. Αὐτὴ ἡ διάκριση ἐκ πρώτης ὄψεως υποδηλώνει ὅτι το γελοῖον καὶ το εὐχαρι δὲν μποροῦν νὰ συμβιβαστοῦν μεταξύ τους καὶ ἐπομένως τὸ γέλιο δὲν ἔχει θέση σὲ αὐτὴ τὴ μορφή χάριτος. Ωστόσο, ἡ θεματολογία τοῦ εὐχάριτος βασιζέται σὲ ἐρωτικὸ στοιχεῖο που εἶναι φύσει χαρίεν καὶ εὐφρόσυνον. Ἐτσι, ἡ ἐρωτικὴ θεματολογία συνδέει τὸ εὐχαρι με τὸ γέλιο, καθὼς ὅπως δηλώνεται σὲ ἄλλο χωρίο τοῦ ἔργου τὸ γέλιο σχετίζεται ἄμεσα με τὸ πεδίο τοῦ ἰλαροῦ καὶ τοῦ εὐφρόσυνου²⁷⁵. Μία ἄλλη κατηγορία χαρίτων, σύμφωνα με τὸ *Περὶ ἔρμηνείας*, εἶναι καὶ οἱ κωμικὲς χάριτες, οἱ ὁποῖες συνδέονται με τὸ εὐχάριστο καὶ παιγνιώδες περιεχόμενο καὶ ἀποδίδονται με λόγο ἰλαρόν²⁷⁶. Ἐνας ἀπὸ τοὺς ἐκφραστικὸς τρόπους γιὰ τὴν ἐπίτευξη κωμικῆς χάριτος, τὸν ὁποῖον ἀξιοποιεῖ καὶ ὁ Μένανδρος εἶναι ἡ *παρὰ τὴν προσδοκίαν* ἀκολουθία φράσεων καὶ πράξεων, που δὲν συσχετίζονται μεταξύ τους κατὰ τὸν τρόπο που ἀναμένει ὁ ἀναγνώστης ἢ ὁ ἀκροατὴς²⁷⁷.

Τέλος, δηλώνεται ὅτι τὸ γελοῖον με τὴν ἐννοία τοῦ ἰλαροῦ βρῖσκει ἐφαρμογή καὶ σὲ ἓναν συγκεκριμένο κοινωνικὸ χώρο. Στὸ πλαίσιο τοῦ χώρου αὐτοῦ τὸ γελοῖον μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ φρονίμους, δηλαδή ἀπὸ τὰ ἀνώτερα κοινωνικά στρώματα σὲ πλαίσιο συμποσίων καὶ ἐορτῶν ἢ σὲ περιπτώσεις κριτικὸ ἐλέγχου τῶν νέων που ἀποσκοποῦν στὴν ἠθικοπνευματικὴ τους καθοδήγηση (Δημ. *Περὶ Ἐρμ.* III.163-164: *Χρήσονται δὲ ποτε καὶ οἱ φρόνιμοι γελοίοις πρὸς τε τοὺς καιρούς, οἷον ἐν ἐορταῖς καὶ ἐν συμποσίοις, καὶ ἐν ἐπιπλήξεσιν δὲ πρὸς τοὺς τρυφερωτέρους ... τὰ γὰρ τοιαῦτα γελοῖα χρεῖας²⁷⁸ λαμβάνει τάξιν καὶ γνώμης*).

Τὸ *Περὶ ἔρμηνείας* τοῦ Δημητρίου δὲν παρέχει ἀπλῶς τὸ θεωρητικὸ ὑπόβαθρο γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ὀρου *χάρις*, που ἀποδίδει ὁ Πλούταρχος στὸν Μένανδρο. Ὁ ἴδιος ὁ

²⁷⁵ Μελίστα (2017) 917.

²⁷⁶ Μελίστα (2017) 919-921.

²⁷⁷ Μελίστα (2017) 913-914.

²⁷⁸ LSJ, s.v. «χρεῖας», I) ωφέλεια.

Δημήτριος εκτός από τις επισημάνσεις του για τη διάκριση των *χαρίτων*, αναφέρεται στον Μένανδρο ως παράδειγμα *χάριτος*. Η *χάρις* που του αποδίδει, σύμφωνα με τους Karavas-Vix, αντιτίθεται στο *γελοῖον*, το οποίο χαρακτηρίζει την Αρχαία Κωμωδία²⁷⁹. Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι ο πρόλογος του μενάνδρειου έργου *Μεσσηνία* αποτελεί πρότυπο *χάριτος*, καθώς εφαρμόζει τον μηχανισμό *παρὰ προσδοκίαν*, που αναλύθηκε προηγουμένως²⁸⁰:

Δημ. *Περὶ Ἑρμ.* III.153: *Ἦδη μέντοι ἐκ δύο τόπων ἐνταῦθα ἐγένετο ἡ χάρις. οὐ γὰρ παρὰ προσδοκίαν μόνον ἐπηνέχθη, ἀλλ' οὐδ' ἠκολούθει τοῖς προτέροις: ἡ δὲ τοιαύτη ἀνακολουθία καλεῖται γρίφος, ὥσπερ ὁ παρὰ Σώφρονι ῥητορεύων Βουλίας. οὐδὲν γὰρ ἀκόλουθον αὐτῷ λέγει: καὶ παρὰ Μενάνδρῳ δὲ ὁ πρόλογος τῆς Μεσσηνίας.*

Μτφρ.: «Σε αυτήν την περίπτωση, όμως, το πνευματώδες χιούμορ προέκυψε από δύο πηγές. Δεν προήλθε μόνο από τον μηχανισμό του αιφνιδιασμού της “παρὰ προσδοκίαν”, αλλά ούτε (το περιεχόμενο των δύο λέξεων) συμφωνούσε με τα προηγούμενα. Και αυτού του είδους η ανακολουθία/ασυνέπεια αποκαλείται “γρίφος”, όπως για παράδειγμα ο ρητορικός λόγος του Βουλία στον μίμο του Σώφρονα και ο πρόλογος της κωμωδίας του Μενάνδρου *Μεσσηνία*».

Λαμβάνοντας υπόψιν όσα αναφέρθηκαν, διαπιστώνεται ότι στην κριτική του Πλουτάρχου σχετικά με το περιεχόμενο και το ύφος των κωμωδιών του Μενάνδρου και στην αναφορά του Δημητρίου στην *χάριν* του Μενάνδρου ενυπάρχει μια ολόκληρη ρητορική θεωρία, που αποκαλύπτει τη ρητορική πρόσληψη του Μενάνδρου. Οι παρατηρήσεις για το *γελοῖον* και τις *χάριτες* συνδέονται απόλυτα με το έργο του κωμικού ποιητή, καθώς εξαιτίας της ερωτικής τους θεματολογίας, του εκλεπτυσμένου λόγου και των εκφραστικών τρόπων συνδυάζουν το *εὐχαρι* με τις κωμικές *χάριτες*, με αποτέλεσμα να είναι ταυτόχρονα ευχάριστες και ηθικοδιδασκτικές και συνεπώς κατάλληλες για τα συμπόσια και την ηθική διαπαιδαγώγηση των νέων.

²⁷⁹ Karavas-Vix (2014) 194.

²⁸⁰ Ο μηχανισμός *παρὰ προσδοκίαν* αναλύθηκε ανωτέρω (κεφ. 4.1.) βάσει της κωμωδίας *Περικειρομένη*, επειδή από αυτό το έργο σώζονται αποσπάσματα που επιτρέπουν την ανάλυση και τον σχολιασμό. Το έργο *Μεσσηνία* δεν σώζεται και όποιες πληροφορίες έχουμε για την υπόθεσή του προέρχεται από μαρτυρίες αρχαίων συγγραφέων.

Συμπεράσματα

Η πρόσληψη του Μενάνδρου από συγγραφείς της πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου δείχνει ότι κατά την εποχή αυτή οι κωμωδίες του ήταν περισσότερο διαδεδομένες για τη ρητορική και κατ' επέκταση εκπαιδευτική τους αξία παρά για τη θεατρική τους. Πολλοί από τους συγγραφείς που αναφέρονταν στα έργα του Μενάνδρου ήταν ρήτορες ή ρητοροδιδάσκαλοι, αλλά υπάρχουν και άλλοι, όπως ο Γαληνός, που ήταν ιατρός. Το γεγονός επίσης ότι ο Μενάνδρος αναφέρεται ως πρότυπο σε διαφορετικά πεζογραφικά είδη οφείλεται στην ένταξη αποσπασμάτων των έργων του σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης, με αποτέλεσμα να έχουν αποκρυσταλλωθεί στη μνήμη των συγγραφέων των δύο πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων. Οι συγγραφείς της πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου γνωρίζουν τα γνωμικά του Μενάνδρου και τα αξιοποιούν για την ηθική τους διάσταση, για τη ρητορική τους αξία, καθώς και για τις εκπαιδευτικές δυνατότητες που παρείχαν. Η πολύπλευρη λειτουργία των γνωμικών δείχνει ότι και στην εκπαίδευση αξιοποιούνται ευρέως. Αυτοί οι συγγραφείς, εμποτισμένοι με την παιδεία στις σχολές ρητορείας όπου φοίτησαν, αξιοποιούν κατάλληλα και ανάλογα με το έργο τους τις μενάνδρειες γνώμες που είχαν διδαχθεί. Για παράδειγμα, ο Πλούταρχος εστιάζει στον ηθικοδιδασκτικό τους χαρακτήρα, επειδή το έργο του έχει ηθικό προσανατολισμό, ενώ ο Θέων προτάσσει στις ρητορικές τους ασκήσεις την εκπαιδευτική και ρητορική αξία αυτών των γνωμικών.

Η έμφαση που δίνει η εκπαίδευση, κατά τον 1^ο και 2^ο αι. μ.Χ., στη ρητορική παιδεία έχει ως αποτέλεσμα λογοτεχνικά και κυρίως θεατρικά έργα να αξιοποιούνται για ρητορικούς σκοπούς, γεγονός που είχε οδηγήσει σε ένα είδος «ρητορικοποίησης της λογοτεχνίας»²⁸¹. Επειδή, μάλιστα, η δικανική ρητορική είχε υποχωρήσει, κυριαρχούν το επιδεικτικό και συμβουλευτικό είδος, η λογοτεχνία και συγκεκριμένα τα έργα του Μενάνδρου αξιοποιούνται ως πηγή έμπνευσης για τη σύνθεση λόγων, που εκφωνούνται είτε σε σχολικό περιβάλλον (ρητορική άσκηση *ήθοποιίας*) είτε ενώπιον ενός περιορισμένου πεπαιδευμένου κοινού, κυρίως με διάθεση συμβουλευτική ή επιδεικτική (*declamatio*). Το έργο του Μενάνδρου αποτελεί το κατάλληλο παράδειγμα προς μίμηση για τη σύνθεση τέτοιου είδους λόγων, αφού, όπως δείξαμε κατά την πραγμάτευση του θέματος και με τις υφολογικές

²⁸¹ Pernot (2005) 302-303.

επισημάνσεις, αξιοποιεί όλες τις λειτουργίες του *ἥθους*. Το *ἥθος*, δηλαδή, των κωμικών χαρακτήρων λειτουργεί ως έντεχνη απόδειξη, εφόσον συνδέεται με τις υφολογικές επιλογές και με την εφαρμογή του κανόνα του *πρέποντος* από τον αγορητή, ο οποίος ταυτόχρονα αποδεικνύει τον ηθικό του χαρακτήρα, την αξιοπιστία του και την παιδεία του.

Το *ἥθος* του ρήτορα παίζει πολύ σημαντικό ρόλο στη δημιουργία ενός πειστικού ρητορικού λόγου. Τα φιλοσοφικά στοιχεία και οι ηθικές αρχές, που θα πρέπει να εκφράζει ο λόγος, καθορίζουν το κύρος του ρήτορα. Γι' αυτό, λοιπόν, δίδεται έμφαση στον ηθικοδιδακτικό και φιλοσοφικό χαρακτήρα των μενάνδρειων έργων, επειδή μπορεί να αποτελέσει πηγή άντλησης ηθικών αρχών και αξιών για τους εκπαιδευόμενους ρήτορες. Εκτός όμως από αυτό, τα φιλοσοφικά και ηθικά μηνύματα των μενάνδρειων έργων γίνονται άξια προσοχής από τους πεπαιδευμένους της εποχής, διότι οι κωμωδίες του Μενάνδρου, έστω και αποσπασματικά, απαγγέλλονται στα συμπόσια, με αποτέλεσμα ένα μέρος του υλικού τους να αξιοποιείται ως σοβαρό θέμα συζήτησης μεταξύ των φιλοσόφων και των φιλολόγων που συμμετέχουν σε αυτά.

Επειδή πρόκειται για κωμωδίες, είναι εύλογο τα έργα του Μενάνδρου εκτός από την ηθική ωφέλεια να παρέχουν γέλιο και απόλαυση στους αποδέκτες τους. Τα κωμικά στοιχεία στον Μένανδρο χαρακτηρίζονται από ευπρέπεια και εκλεπτυσμένο χιούμορ, με αποτέλεσμα να είναι κατάλληλα για την πεπαιδευμένη ελίτ των συμποσίων και κυρίως για τους μαθητές, που έχουν ανάγκη από διασκεδαστική θεματολογία, προκειμένου να μελετούν ευχάριστα τα πρότυπα προς μίμηση και συγχρόνως να μην εκχυδαίζονται. Αυτό όμως που είναι εξίσου σημαντικό, είναι ότι τα κωμικά στοιχεία των μενάνδρειων κωμωδιών αξιοποιούνται ως παραδείγματα από ρητορικές πραγματείες της εποχής.

Οι συγγραφείς των δύο πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων θεωρούν τον Μένανδρο απaráμιλλο πρότυπο ύφους, θαυμάζοντας την εκφραστική δύναμη των έργων του, τις υφολογικές αρετές τους και την απόδοση του κατάλληλου ύφους ανάλογα με τις περιστάσεις. Ο Κοϊντιλιανός πρεσβεύει ότι η προσεκτική ανάγνωση κατ'εξοχήν του Μενάνδρου συμβάλλει επαρκώς στην καλλιέργεια της *elocutio* (Quint. *Inst. Orat.* 10.1.1: *Sed haec eloquendi praecepta, sicut cogitationi sunt necessaria, ita non satis ad vim dicendi valent nisi illis firma quaedam facilitas*). Η μαρτυρία αυτή από τον

ρητοροδιδάσκαλο Κοϊντιλιανό, στην καμπή του 1^{ου} αι. μ.Χ., επιτονίζει τη μεγάλη ρητορική αξία που αποδίδουν στον Μένανδρο οι συγγραφείς της εποχής, λόγω του πρότυπου ύφους των χαρακτήρων του.

Επομένως, η διδακτική διάσταση που αποδίδουν στα έργα του Μενάνδρου οφείλεται όχι μόνο στην ηθική διάσταση, αλλά και στην αξιόλογη ρητορική τεχνική που αναγνώριζον στον εκπρόσωπο της Νέας Κωμωδίας. Ο Κοϊντιλιανός προτείνει στους μαθητευόμενους ρήτορες να μελετούν και να μιμούνται τα μενάνδρεια έργα, καθώς θεωρεί ότι μπορούν να τους παρέχουν τα ίδια ρητορικά εφόδια με αυτά που μπορεί να τους παρέχει η μελέτη και των υπόλοιπων συγγραφέων, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται και οι ίδιοι οι ρήτορες, όπως ο Δημοσθένης, ο Υπερίδης, ο Ισοκράτης και ο Δημήτριος ο Φαληρέας²⁸². Συγκεκριμένα, ο Κοϊντιλιανός, όπως και οι σύγχρονοί του, εξαίρουν τον Μένανδρο για το κομψό ύφος του, για την ευρηματικότητά του και για τη δεξιοτεχνία του στη σκιαγράφηση των χαρακτήρων. Αυτές οι αρετές αποδίδονται και στους ρήτορες, όταν ο Κοϊντιλιανός παρουσιάζει τα πλεονεκτήματα που θα κερδίσουν οι μαθητές από τη μελέτη και τη μίμηση των ρητόρων (Quint. *Inst. Orat.* 10.2.27: *imitatio autem. . . non sit tantum in verbis. illuc intendenda mens, quantum fuerit illis viris decoris in rebus atque personis. . . quanta in adfectibus omnis generis movendis scientia*). Τα στοιχεία, λοιπόν, που επαινούνται στον Μένανδρο ταυτίζονται με εκείνα που αποδίδονται στους ρήτορες. Τέλος, ο Κοϊντιλιανός αποτελεί σημαντική πηγή για τη ρητορική πρόσληψη του Μενάνδρου από τους συγγραφείς της πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου, καθώς εύστοχα αποδίδει στον Μένανδρο τον χαρακτηρισμό *magis orator* (*Inst. Orat.* 10.1.70). Δηλώνει απερίφραστα τη ρητορική αρτιότητα των δικανικών σκηνών των έργων του, τα οποία, εκτός από τους *Ἐπιτρέποντες*, γνωρίζουμε ελάχιστα μόνο και αποσπασματικά :

Quint. 10.1.70: *Sed mihi longe magis orator probari in opere suo videtur, nisi forte aut illa iudicia, quae Epitrepontes, Epicleros, Locroe habent, aut meditationes in Psophodee, Nomothete, Hypobolimaeanon omnibus oratoriis numeris sunt absolutae.*

Μτφρ.: «Αλλά κατά τη γνώμη μου φαίνεται να αναδεικνύεται πολύ καλύτερος ρήτορας στο δικό του έργο, αν κάποιος δεν αρνηθεί τη ρητορική δύναμη των δικανικών σκηνών, που υπάρχουν στους *Ἐπιτρέποντες*, στην *Ἐπίκληρο* και στους *Λοκρούς*, και το γεγονός

²⁸² Quint. *Inst. Orat.* 10.1.76-80.

ότι συμμορφώνονται με όλους τους ρητορικούς κανόνες οι μονόλογοι που υπάρχουν στον Ψοφοδεή, στον Νομοθέτη και στον Υποβολιμαίο».

Τέλος, ας επισημάνουμε ότι η ρητορική πρόσληψη του Μενάνδρου γνώρισε ιδιαίτερη άνθηση τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, λόγω της συνδρομής συγκεκριμένων συνθηκών, όπως είναι η μεγάλη αξία που έχει η ρητορική, η οποία είναι στο επίκεντρο της εκπαίδευσης. Το γεγονός αυτό αποτελεί ένα είδος κοινής βάσης, ένα εργαλείο στοχασμού και συλλογικής έκφρασης για τους συγγραφείς αυτής της περιόδου. Η πρακτική της «δημόσιας απαγγελίας» (*recitatio*) λογοτεχνικών έργων συμβάλλει στη διαπίδυση μεταξύ της λογοτεχνίας και της ρητορικής: η πρακτική αυτή, δηλαδή, υποβάλλει διάφορα λογοτεχνικά είδη σε μια δοκιμασία, ανάλογη με την εκφώνηση ρητορικών λόγων²⁸³. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα όσα λογοτεχνικά έργα διαθέτουν ρητορική και υποκριτική δύναμη, όπως οι κωμωδίες του Μενάνδρου, να προσλαμβάνονται και να μελετώνται ευρέως για τη ρητορική πρακτική και τη σχολική πράξη.

²⁸³ Pernot (2005) 303.

Βιβλιογραφία

Στερεότυπες εκδόσεις – Μεταφράσεις – Σχόλια

- Allinson, F.G. (1921), *Menander. The Principal Fragments with an English Translation by Francis G. Allinson*, London: Loeb Classical Library.
- Battisti, D. G. (1997), *Dionigi di Alicarnasso: Sull'Imitazione, Edizione critica, traduzione e commento*, Pisa-Roma: Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali.
- Cohon, J.W. (1939), *Dio Chrysostom with an English Translation*, II, Loeb Classical Library.
- Γεωργακοπούλου, Σ. (2016), *Κοϊντιλιανού, Περί του γέλιου («De risu», Institutio oratoria 6.3), Εισαγωγή, Κείμενο, Μετάφραση, Σχόλια*, Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Goold, G.P. (1995), *Aristotle Poetics, Longinus On the Sublime, Demetrius On Style*, Loeb Classical Library.
- Handley, E.W. (1965), *Dyskolos of Menander*, London: Methuen.
- Heath, M. (1995), *Hermogenes On Issues. Strategies of argument in later Greek rhetoric*, Oxford.
- Hunter, R. – Russell, D. 2011. *Plutarch. How to study Poetry (De audiendis poetis)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dufour, M. – Wartelle, A. (1932), *Aristotle, Rhétorique*, vol. I-III, Paris, Les Belles Lettres.
- Jäkel, S. (1964), *Menandri Sententiae. Comparatio Menandri et Philistionis*, Leipzig: Teubner.
- Kennedy, G. A. (2005), *Invention and Method, Two Rhetorical Treatises from the Hermogenic Corpus, (The Greek Text, Edited by Hugo Rabe), Translated with Introductions and Notes by G.A. Kennedy*, Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Koch, T (1976), *Comicorum Atticorum Fragmenta III*, Utrecht: H&S.
- Kühn, G. C. (1964-1965²), *Claudii Galeni Opera omnia*, I-XX, Leipzig, Teubner.
- Leutsch, E. - Schneidewin, F. W. (1851), *Corpus Paroemiographorum Graecorum*, Gottingae: Vandenhoeck et Ruprecht.

- Λιαπής, Β. (2002), *Μενάνδρου Γνῶμαι Μονόστιχοι. Εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια*, Αθήνα: Στιγμή.
- Page, T. E. (1960³), *Plutarch's Moralia with an English Translation*, X, Loeb Classical Library.
- Page, T. E. (1959), *Lucian with an English Translation*, VI, Loeb Classical Library.
- Patillon, M. (2008), *Corpus Rhetoricum. Anonyme, Préambule à la Rhétorique. Aphthonios Progymnasmata. Pseudo-Hermogène Progymnasmata*, Paris: Les Belles Lettres.
- Patillon, M (2009), *Corpus Rhetoricum. Hermogène, Les états de cause*, Paris: Les Belles Lettres.
- Patillon, M. – Bolognesi, G. (1997), *Aelius Théon, Progymnasmata*, Paris: Les Belles Lettres.
- Rabe, H. (1913), *Hermogenis Opera*, Leipzig: Teubner.
- Rhys, R. W. (1910), *Dionysius of Halicarnassus On literary composition, being the Greek text of the De compositione verborum*. With Introduction, Translation, Notes, Glossary and Appendices, London: Macmillan and Co.
- Russell, D.A. (2001), *Quintilian: The Orator's Education I-XII*, Loeb.
- Sandbach, F.H. (1990), *Menandri Reliquiae Selectae*, Oxford: Clarendon Press.
- Spengel L. von (1854), *Rhetores Graeci*, I-III, Leipzig: Teubner.
- Spengel L. von (1867), *Aristotelis Ars rhetorica*, Leipzig: Teubner.
- Wooten, C. W. (1987), *Hermogenes' "On Types of Style"* [μτφρ.], Chapel Hill and London: The University of North Carolina Press.

Μελέτες-Άρθρα

- Arnott, W. G. (1979), "Time, Plot and Character in Menander", *Papers of the Liverpool Latin Seminar II*, Liverpool, 343-360.
- Arnott, W.G. (1981), "Moral Values in Menander", *Philologus* 125, 215-227.
- Bailey, A. (2002), *Sextus Empiricus and Pyrrhonian Scepticism*, Oxford: Clarendon Press.
- Bailey, J.L – Vander Broek, L.D. (1992), *Literary Forms in the New Testament: a Handbook*, Westminster: John Knox Press.

- Bowie, E. (2008), «Literary milieux», στο Whitmarsh, T. (επιμ.), *The Cambridge Companion to The Greek and Roman Novel*, Cambridge: Cambridge University Press, 17-38.
- Bultmann, R. (1910), *Der Stil der Paulinischen Predigt und die kynisch-stoische Diatribe*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Cairns, D. L. (1993), *Aidos: The Psychology and Ethics of Honour and Shame in Ancient Greek Literature*, Oxford: Oxford Clarendon Press.
- Casanova, A. (2005), «Plutarco e Menandro», στο *Plutarco e l'età ellenistica. Atti del Convegno Internazionale di Studi*, Firenze, 105-118.
- Citroni, M. (2006), «Quintilian and the System of Poetic Genres in the Flavian Age», στο Nauta, R. R. – H.- J. Van Dam – J. J. L. Smolenaars (επιμ.), *Flavian Poetry* (Leiden - Boston) 1-19.
- Cohoon, J. W. (1914), “Rhetorical studies in the Arbitration scene of Menander's Epitrepontes”, *TAPhA*, 45: 141-230.
- Connolly, J. (2001), “The Problems of the Past in Imperial Greek Education”, στο Too, Y. L. (επιμ.), *Education in Greek and Roman Antiquity*, Leiden - Boston - Köln, 339-372.
- Cribiore, R. (2001), *Gymnastics of the Mind: Greek Education in Hellenistic and Roman Egypt*, Princeton.
- Di Florio, M. (2004), “Usi e Riusi Menandrei in Plutarco”, στο *Plutarco e l'età ellenistica. Atti del Convegno Internazionale di Studi*, Firenze, 119-139.
- Easterling, P.E. (1995), “Menander: Loss and Survival”, στο Griffiths, A. (επιμ.), *Stage Directions: Essays in Ancient Drama in Honour of Handley*, London: BICS Supplement 65, 153-160.
- Fantham, E. (1993), “Latin Criticism of the Early Empire: Quintilian”, στο Kennedy, G. A. (επιμ.), *The Cambridge History of Literary Criticism: I Classical Criticism*. Cambridge: Cambridge University Press, 286-290.
- Fantham, E. (2002), «Orator and / et Actor», στο Easterling, P. – Hall, E. (επιμ.), *Greek and Roman Actors. Aspects of an ancient Profession*. Cambridge: Cambridge University Press, 362-376.
- Fantham, E. (2011), *Roman Readings: Roman Response to Greek Literature. From Plautus to Statius and Quintilian*, Berlin: De Gruyter.
- Φουντουλάκης, Α. (2004), *Αναζητώντας τον Διδακτικό Μένανδρο. Μια προσέγγιση της Κωμωδίας του Μενάνδρου και μια Διερεύνηση της «Σαμίας»*, Αθήνα.

- Goldberg, S. M. (1980), *The Making of Menander's Comedy*, London: The Athlone Press.
- Goldberg, S. M. (1987), "Quintilian on Comedy", *Traditio*, 43: 359-367.
- Gomme, A.W. – Sandbach, F.H. (1973), *Menander. A Commentar*, Oxford: Oxford University Press.
- Graham, A. (1993), *The Second Sophistic: A Cultural Phenomenon in the Roman Empire*, London and New York.
- Grimaldi, W. M. A. (1988), *Aristotle Rhetoric II*, New York: Fordham University Press.
- Gunderson, E. (2017), «Rhetoric and Declamation», στο MacDonald, M.J. (επιμ.), *The Oxford Handbook of Rhetorical Studies*, Oxford: Oxford University Press, 267-277.
- Hagen, H. M. (1966), *Ethopoiia. Zur Geschichte eines Rhetorischen Begriffs*, Erlangen.
- Harsting, P. (1998), "Quintilian, Imitation and 'Anxiety of Influence'", στο Tomás A. – Emilio del Rio – Caballero J. A. (επιμ.), *Quintiliano, Historia y Actualidad de la Retórica*. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, vol. 1, 1325-1335.
- Heath, M. (2003-4), "Theon and the History of the Progymnasmata", *GRBS* 43: 129-160.
- Heusch, C. (2005), "Die Ethopoiie in der griechischen und lateinischen Antike: von der rhetorischen Progymnasma-Theorie zur literarischen Form", στο Amato, E. – Schamp, J. (επιμ.), *ἨΘΟΠΟΙΙΑ: la représentation de caractères entre fiction scolaire et réalité vivante à l'époque impériale et tardive*. Salerno: Helios Editrice, 11-33.
- Hunter, R. L., (1985) *The New Comedy of Greece and Rome*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hunter, R. L. (2000), "The politics of Plutarch's: Comparison of Aristophanes and Menander", στο Gödde, S. – Heinze T. (επιμ.), *Skenika. Beiträge zum antiken Theater und seiner Rezeption*, Darmstadt, 267-276.
- Hunter, R. L. (2009), *Critical moments in classical literature: studies in the ancient view of literature and its uses*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Hunter, R. L. (2014), “Attic Comedy in the rhetorical and moralizing traditions”, στο Revermann, M. (επιμ.), *The Cambridge Companion to Greek Comedy*, Cambridge: Cambridge University Press, 373-386.
- Imperio, O. (2004), “I comici a simposio: Le *Quaestiones Convivales* e la *Aristophanis et Menandri Comparatio* di Plutarco”, στο Gallo, I. (επιμ.), *La Biblioteca di Plutarco. Atti del IX Convegno plutarcheo*, Napoli, 185-196.
- Κανάλη, Α. Β. (2012-2013), *Η Ήθοποιία στα Ρητορικά Προγυμνάσματα: Προϊστορία και Εννοιολογικές Προσεγγίσεις*. Πρωτεύουσα Μεταπτυχιακή Εργασία, Τομέας Κλασικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ. Διαθέσιμη στο: <http://ikee.lib.auth.gr/record/134158/files/GRI-2014-12183.pdf>.
- Karadimas, D. (1996): *Sextus Empiricus against Aelius Aristides: the Conflict between Philosophy and Rhetoric in the Second Century AD*. (Studia Graeca et Latina Lundensia 5.) Lund: Lund University Press.
- Καραδήμας, Δ. (2016), *Αίλιου Αριστεΐδη Πρὸς Πλάτωνα ὑπὲρ ῥητορικῆς: Εἰσαγωγή-Κείμενο-Μετάφραση-Ερμηνευτικό Υπόμνημα*, Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Karavas, O. – Vix, J.L. (2014), “On the reception of Menander in the Imperial Period”, στο Sommerstein, A. H., *Menander in Contexts*. Routledge, 183-198.
- Kennedy, G. (2001), *Ιστορία της Κλασικής Ρητορικής: Αρχαίας Ελληνικής και Ρωμαϊκής*, Νικολούδης, Ν. (μτφρ.) – Αναστασίου, Ι. (επιμ.) Αθήνα: Εκδ. Παπαδήμα (=A *New History of Classical Rhetoric*, New Jersey: Princeton University Press, 1994).
- Konstan, D. (1994), “Premarital Sex, Illegitimacy, and Male Anxiety in Menander and Athens”, στο Boegehold, A. L. – Scafuro, A. C. (επιμ.), *Athenian Identity and Civic Ideology*, Baltimore – London: The John Hopkins University Press, 217-235.
- Kroh, P. (1996), *Λεξικό αρχαίων συγγραφέων: Ελλήνων και Λατίνων*, Λυπουρλής, Δ.- Τρομάρας, Α. (μτφρ.-επιμ.), Θεσσαλονίκη: University Studio Press (=Lexikon der Antiken Autoren, Stuttgart, 1972).
- López, J. F. (2007), “Quintilian as Rhetorician and Teacher”, στο Dominik, W., Hall, J. (επιμ.), *A Companion to Roman Rhetoric*, Oxford: Blackwell, 307-322.

- Λυκοκάπη, Μ. Κ. (2011), *Ο Λούκιος ή Όνος του Ψευδο-Λουκιανού και η αφηγηματική λογοτεχνία της Δεύτερης Σοφιστικής*, Διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία, Τομέας Κλασικής Φιλολογίας, Αθήνα, ΕΚΠΑ.
- Marrou, H.-I. (1965⁶), *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité*, Paris: Seuil.
- Marshall, C.W. (2015), "Plutarch, Epitomes, and Athenian Comedy", στο Marshall, C. W. – Hawkins, T. (επιμ.), *Athenian Comedy in the Roman Empire*, London-New York, 131-139.
- Μαυριδοπούλου, Ε. (2015), «Ο Μένανδρος στη ρωμαϊκή ρητορική εκπαίδευση τον 1ο αι. μ.Χ.», στο *Πρακτικά 8ου Συνεδρίου Μεταπτυχιακών Φοιτητών και Υποψηφίων Διδασκόντων του Τμήματος Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών [8-11 Ιουλίου 2015]*, Αθήνα, τ. 3, 123-131.
- Μελίστα, Α. Δ. (2017), «Δημήτριος, *Περί ἑρμηνείας* 163-172», στο Γιόση, Μ. Ι. – Μελίστα, Α.Δ. (επιμ.), *Ἐξάισιοι Γέλωτες· το γέλιο στην αρχαία ελληνική γραμματεία*, Αθήνα: Σμίλη, 909-921.
- Morgan, T. (1998), *Literate Education in the Hellenistic and Roman Worlds*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Morgan, T. (2007), *Popular Morality in the Early Roman Empire*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Nervegna, S. G. (2013), *Menander in antiquity: the contexts of reception*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Nocchi, F. R (2013), *Techniche teatrali e formazione dell' oratore in Quintiliano*, Roma.
- Paduano, G. (1978), "Citazione ed esistenza (Menandro, *Aspis* 407 sgg.)", *RCCM*, 20: 1055–1065.
- Patillon, M. (2010²), *La théorie du discours chez Hermogène le rhéteur. Essai sur les structures linguistiques de la rhétorique ancienne*, Paris: Les Belles Lettres.
- Pernot, L. (2000), *Η Ρητορική στην Αρχαιότητα*, Τσελέντη, Ξ. (μτφρ.) – Σερέτη, Β. (επιμ.), Αθήνα: Δαίδαλος, 2005 (= *La rhétorique dans l'Antiquité*, Paris: Librairie Générale Française, 2000).
- Pernot, L. (2017), "Rhetoric and the Greco-Roman Second Sophistic", στο MacDonald, M.J. (επιμ.), *The Oxford Handbook of Rhetorical Studies*, Oxford: Oxford University Press, 253-265.

- Perry, B.E. (1920), *The “Metamorphoses” Ascribed to Lucius of Patrae: its Content, Nature and Authorship, Dissertation*, Princeton.
- Petridis, A. K. (2014), *Menander, New Comedy and the Visual*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Ramage, E. S. (1973), *Urbanitas. Ancient sophistication and refinement*, Univ. of Oklahoma Press for University of Cincinnati.
- Ροζάκη, Χρ. (2017a), «Πλούταρχος, Σύγκρισης Αριστοφάνους και Μενάνδρου έπιτομή 854 C-D», στο Γιόση, Μ. Ι. – Μελίστα, Α.Δ. (επιμ.), *Έξαιίσιοι Γέλωτες· το γέλιο στην αρχαία ελληνική γραμματεία*, Αθήνα, 933-941.
- Ροζάκη, Χρ. (2017b), «Πλούταρχος, Συμποσιακά 622 A-B», στο Γιόση, Μ. Ι. – Μελίστα, Α.Δ. (επιμ.), *Έξαιίσιοι Γέλωτες· το γέλιο στην αρχαία ελληνική γραμματεία*, Αθήνα, 591-597.
- Russell, D. A. (1993), “Greek Criticism of the Empire: Dio of Prusa”, στο Kennedy, G. A. (επιμ.), *The Cambridge History of Literary Criticism: I Classical Criticism*, Cambridge: Cambridge University Press, 299-301.
- Russell, D. A. (1993), “Greek Criticism of the Empire: Plutarch”, στο Kennedy, G. A. (επιμ.), *The Cambridge History of Literary Criticism: I Classical Criticism*. Cambridge: Cambridge University Press, 302-305.
- Saïd, S. (1998), «Sexe, amour et rire dans la comédie grecque», στο Trédé, M. B. – Hoffmann, Ph. – Auvrey, C. A. (επιμ.), *Le rire des Anciens, Actes du colloque international* (Université de Rouen, École normale supérieure, 11-13 janvier 1995), Paris: Presses de l’Ecole normale supérieure, 67-89.
- Saïd, S. (2005), «Poésie et éducation chez Plutarque ou comment convertir la poésie en introduction à la philosophie», στο Jufresa, M. – Mestre, F. – Gómez, P. – Gilabert, P. (επιμ.), *Plutarc a la seva època: Paideia I Societat, Actas del VIII Simposio Espanol sobre Plutarco* (Barcelona, 6-8 de Noviembre de 2003), Barcelona, 147-176.
- Scafuro, A. C. (2014), “Menander”, στο Fontaine, M. – Scafuro, A.C. (επιμ.), *The Oxford Handbook of Greek and Roman Comedy*. Oxford: Oxford University Press, 218-238.
- Shulten, P. (2002), “Ancient Humour”, στο Jongman, W. – Kleijwegt, M. (επιμ.), *After the Past. Essays in ancient history in honour of H.W. Pleket*. Brill, Leiden, Boston, Köln, 209-231.

- Stephens, W.O. (2007), *Stoic ethics: Epictetus and happiness as freedom*, London: Bloomsbury Publishing.
- Stowers, S. K. (1981), *The diatribe and Paul's letter to the Romans*, SBL Dissertation Series No. 57. Chico, Calif.: Scholars Press.
- Sullivan, J.P. (1989), "Pseudo-Lucian: *The Ass*", στο Reardon, B.P. (επιμ.), *Collected Ancient Greek Novels*, Berkeley, 589-618.
- Swain, S., *Hellenism and Empire: Language, Classicism, and Power in the Greek World, AD 50-250*, Oxford: Clarendon Press.
- Τσιτσιγιάννης, Α. Ι. (2011), *Ο ρόλος της χρείας στη ρητορική εκπαίδευση της Ύστερης Αρχαιότητας*. Διδακτορική Διατριβή, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Θράκη: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο. Διαθέσιμη στο: <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/28842#page/2/mode/2up>.
- Ventrella, I. G. (2005), «L'etopea nella definizione degli antichi retori», στο Amato, E. – Schamp, J. (επιμ.), *ΗΘΟΠΟΙΙΑ. La représentation de caractères entre fiction scolaire et réalité vivante à l'époque impériale et tardive*, Salerno, 179-212.
- Walker, J (2005), "Aelius Aristides", στο Ballif, M. – Moran, M. G. (επιμ.), *Classical Rhetorics and Rhetoricians: Critical Studies and Sources*, London: Praeger, 42-49.
- Whitmarsh, T. (2005), *The Second Sophistic*, G&R New Surveys in the Classics No. 35, Oxford: Oxford University Press.
- Wiater, N. (2011), *The Ideology of Classicism: Language, History, and Identity in Dionysius of Halicarnasseus*, Berlin: De Gruyter.
- Willi, A. (2002), *The Language of Greek Comedy*, Oxford: Oxford University Press.
- Winterbottom, M. (2000). "Quintilian the Moralizer", στο Albaladejo, T. - Del Rio, E. – Caballero, J.A. (επιμ.), *Quintiliano: Historia Y Actualidad de la Retórica I*. Actas del Congreso Internacional "Quintiliano: historia y actualidad de la retórica: XIX Centenario de la *Institutio Oratoria*", Calahorra, 317-334.
- Yamuza, E. P. (1994), "Hermógenes y los Progymnasmata: problemas de autoría", *Habis* 25: 285-295.
- Zagagi, N. 1995, *The Comedy of Menander: Convention, Variation, and Originality*. Indiana: Indiana University Press.

Zanetto, G. 2000, “Plutarco e la Comedia”, στο Gallo, I. – Moreschini, C. (επιμ.), *I generi letterari in Plutarco. Atti del VIII Convegno plutarco (Pisa, 2-4 Giugno, 1999)*, Napoli, 319-333.

Zimmermann, B. (2006), *Die griechische Komödie*, Düsseldorf-Zürich.